Leids Jaarboekje 2012

VERENIGING OUD LEIDEN

Leids Jaarboekje

2012

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2012

HONDERDENVIERDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden
Zetwerk: Grafaria Leiden
Scanwerk: Hans de Graaff Leiden
Druk: Nautilus Leiden
Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: Hogewoerdsbinnenpoort. Detail uit tekening door Paul Constantin La Fargue 1770. Regionaal Archief Leiden.

Tegenover titelpagina: geheel gewijzigde Willem de Zwijgerlaan – met tunnel – ter hoogte van de Kooilaan. Foto Niek Bavelaar.

Voorwoord

In 1900 schreef J.C. Overvoorde in het bulletin van de *Nederlandsche Oudheidkundige Bond* dat 'de verbreiding van meerdere kennis en het opwekken van meerdere belangstelling' van groter belang is voor het behoud van monumenten dan dwang. Twee jaar later – hij was toen inmiddels gemeentearchivaris van Leiden – was hij initiatiefnemer tot de oprichting van de vereniging *Oud Leiden*. Verbreiding van historische kennis en belangstelling voor monumenten waren de belangrijkste drijfveren voor de oprichters. Dat zijn het nog steeds voor al diegenen die de *Historische Vereniging Oud Leiden* (*HVOL*) een warm hart toedragen. Al 110 jaar lang zet de vereniging zich voor deze doeleinden in. En ook al ruim een eeuw is het *Leids Jaarboekje* een vooraanstaand en gewaardeerd middel om die kennis te vergroten en die belangstelling te doen toenemen. Ook in deze 104de jaargang meent de redactie u weer een gevarieerd aanbod te hebben voorgezet, met bijdragen van de 16de-20ste eeuw en met de verschillende jaaroverzichten.

Na acht jaar heeft Ed van der Vlist het eindredacteurschap neergelegd. Deze arbeidsintensieve taak bleek niet langer te verenigen met zijn werk en gezinsleven. Grote dank is op zijn plaats voor alle energie die Ed in al die jaren gestoken heeft in de productie van het *Leids Jaarboekje*. Dankbaar zijn we ook dat we een opvolger hebben gevonden. Drs. Cor de Graaf zal de taak op zich nemen. Door zijn jarenlange dienstverband bij het Regionaal Archief Leiden, sedert 2007 als adjunctarchivaris, heeft hij grote kennis opgebouwd van de Leidse geschiedenis en de Leidse historische wereld. Bovendien heeft hij de nodige eindredactionele ervaring. Ook vanaf deze plaats willen wij hem graag verwelkomen.

Rudi van Maanen, voorzitter redactie *Leids Jaarboekje*

Portret van Louis de Boisot met op de achtergrond Leiden. Kopergravure door Cornelis Visscher 1649. Particuliere collectie.

Admiraal Louis de Boisot (ca. 1530-1576)

‘Bedwinger van Middelburg en Redder van Leiden’

Tobias van Gent

Vlootvoogd Louis de Boisot was een aristocraat pur sang en een bon vivant. Als trots edelman had hij weinig op met het gewone scheepsvolk en zijn praalzucht was bijna legendarisch. Anderzijds was Louis de Boisot ook behept met de deugden van zijn stand, zoals ridderlijkheid, edelmoedigheid maar vooral ook dapperheid. In dienst van de Prins van Oranje boekte hij enkele belangrijke militaire successen in de beginperiode van de Nederlandse Opstand tegen Spanje, waarvan de verovering van Middelburg en het ontzet van Leiden als zijn belangrijkste wapenfeiten beschouwd kunnen worden.[1]

Louis de Boisot werd omstreeks 1530 in Brussel geboren. Hij was een telg uit een voornaam geslacht dat oorspronkelijk uit Bourgondië afkomstig was. In het tijdperk van de Renaissance lukte het de Europese vorsten door een proces van bureaucratisering hun greep op de samenleving te versterken. Pierre de Boisot, de vader van Louis, was een van de notabelen die hiervan profiteerde door carrière te maken in het groeiende ambtelijk apparaat van landvoogdes Maria van Hongarije. Zij regeerde namens haar broer keizer Karel V tussen 1531 en 1555 over de Nederlanden. In 1545 werd Pierre de Boisot lid van de Raad van Financiën en uiteindelijk zou hij het tot thesaurier-generaal der Financiën en thesaurier van de Orde van het Gulden Vlies aan het Brusselse hof brengen. Zijn belangrijke maatschappelijke positie werd nog eens bevestigd door het feit dat hij tot ridder werd verheven. Daarnaast kocht hij enkele heerlijkheden in Vlaanderen. Pierre de Boisot behoorde sindsdien tot de adellijke stand en kon zich onder andere heer van Rhoa, van Huysinghen, van Buysinghen, van Ysighem, van Doerpe en van Glabajour noemen. Ook via zijn moederszijde stamde Louis af van een familie die in directe dienst van de vorst stond. Zijn

Tobias van Gent was na zijn studie geschiedenis aan de Universiteit van Leiden enkele jaren werkzaam als docent op het Koninklijk Instituut voor de Marine. Op dit moment is hij verbonden aan de Roosevelt Academy in Middelburg.

moeder, Louise de Tisnacq, was dochter van de schildknaap van Maria van Hongarije.[2]

Toen Pierre de Boisot op 28 oktober 1561 stierf liet hij zijn zonen Charles en Louis en zijn vier dochters naast goederen en geld het bewustzijn na te behoren tot de aristocratische elite. Louis erfde onder andere de heerlijkheden van Rhoa en Glabajour. De statusgevoelige jonge De Boisot probeerde zijn stand als edelman op te houden te midden van de voorname Brusselse hofadel. Louis verspilde grote sommen geld aan spel, drank en pronkzucht waardoor hij enorme schulden maakte. Zijn hele verdere leven bleven zijn lichtzinnigheid en ijdelheid hem achtervolgen. Zelfs toen Louis de Boisot als admiraal een zeer verantwoordelijke functie bekleedde in de strijdmacht van de Prins van Oranje bleef hij uitgebreide diners houden die steevast eindigden met een spel waarbij hij vaak nog veel meer geld verloor. Typerend voor hem is dat hij eind september 1574, op het hoogtepunt van de gevechten bij het ontzet van Leiden, zijn trouwe bediende Martin Lengelle opdracht gaf enkele aankopen in Delft te doen. Lengelle moest voor hem enkele wambuizen, versierd met gouden en zilveren passementen en knopen, kousenbanden met gouden franje en linnen zakdoeken voorzien van zijn in rode zijde geborduurde naamcijfer, aanschaffen. De Boisot had waarschijnlijk bedacht dat hij er voornaam wilde uit zien bij zijn glorieuze intocht in de stad![3]

Als edelman hechtte hij echter ook veel waarde aan ridderlijkheid en was hij zeer trouw in zijn vriendschappen. Naast het feit dat hij verkwistend met geld omging, was De Boisot vaak ook bijzonder ruimhartig en gul. Zo leende hij in 1574 aan de Staten van Holland 220 Vlaamse ponden voor de kosten van het ontzet van Leiden en zou hij in hetzelfde jaar samen met vice-admiraal Cornelis Claesz. 176 Vlaamse ponden aan de admiraliteit van Zeeland voorschieten ten behoeve van het soldij van de matrozen.[4]

De moeizame overgang tot het kamp van de Prins

In 1556 droeg Karel V het bestuur van zijn immense rijk over aan zijn zoon Filips II. De nieuwe vorst streefde naar de vestiging van een absoluut gezag. Filips II was devoot katholiek en hij zag het als zijn taak de protestantse ketters te vervolgen. De Nederlandse adel voelde zich hierdoor in haar traditioneel bevoorrechte positie bedreigd. Vele van de adellijke families waren bovendien inmiddels overgegaan tot het calvinistische geloof. In november 1565 sloten enkele leden van de lagere adel het Verbond der Edelen. Zij zetten hun grieven uiteen in de zogenaamde Smeekbrieven die zij op 4 april 1566 aanboden aan landvoogdes

Margaretha van Parma. Het Spaanse bestuur was evenwel niet bereid tot concessies en nadat in augustus 1566 de Nederlanden getroffen werden door de Beeldenstorm, besloot Filips II met harde hand de orde te herstellen. De 'ijzeren' hertog van Alva werd benoemd tot landvoogd en een bijzondere rechtbank werd ingesteld. Deze Raad van Beroerten – in de volksmond 'Bloedraad' geheten – moest degenen berechten die hadden deelgenomen aan de ongeregeldheden tegen het Spaanse gezag.

Louis de Boisot schijnt zich in eerste instantie niet te hebben ingelaten met de politieke strubbelingen in de Nederlanden. Zijn oudere broer Charles behoorde daarentegen wel tot de ondertekenaars van de smeekbrieven en betaalde daarvoor een hoge prijs. Hij werd door de Bloedraad verbannen en al zijn goederen werden geconfisqueerd. Toch moet ook Louis in ernstige gewetensnood zijn geraakt om uiteindelijk ook partij voor de Opstand te kiezen. Hij was met vele leden van het Verbond der Edelen goed bevriend. Bovendien had hij zich ook tot het calvinisme bekeerd in de periode dat hij samen met Charles in Genève studeerde. Mogelijk deinsde hij er, in tegenstelling tot zijn broer, echter voor terug om zijn rijke en geprivilegieerde hofleven in te ruilen voor een onzeker bestaan als vrijbuiter zonder een bevoorrechte positie en zonder bezittingen. Tevens zal de invloed van zijn moeder hebben meegespeeld. Louise de Tisnacq was zeer ongelukkig over de subversieve activiteiten van haar zoon Charles. Zij wist zelfs bij landvoogdes Margaretha van Parma de belofte los te krijgen dat Charles, mocht hij tot inkeer komen, bij zijn terugkeer in zijn oude functie aan het Brusselse hof hersteld zou worden. Haar bemiddelingspogingen waren echter tevergeefs. Charles vertrok met zijn vrouw Maria de Fonseca eind 1567 definitief naar Duitsland om zich bij de leider van de Opstand, Willem van Oranje, aan te sluiten. Louis bleef contact houden met zijn broer en in januari 1568 reisde hij zelf naar Duitsland om de Prins op slot Dillenburg te bezoeken. Het is zeer aannemelijk dat Louis de Boisot en Willem de Zwijger goede bekenden van elkaar waren vanuit het Brusselse hofleven. Desondanks wenste Louis de Boisot niet openlijk partij te kiezen. In de zomer van 1570 keerde hij voor het laatst naar Brussel terug om de bruiloft van zijn zuster Louise bij te wonen. Klaarblijkelijk werd hij door Alva nog steeds niet ervan verdacht sympathie te koesteren voor de Opstand.[5] Naarmate de standpunten van de partijen zich verhardden moest echter ook Louis zijn positie bepalen. Zijn moeder kon hem hierbij niet langer in de weg staan, omdat zij op 19 maart 1569 was overleden. In 1571 werd ook Louis de Boisot na vonnis van de Bloedraad verbannen en zijn bezittingen

werden in beslag genomen. Voor de Brusselse edelman was er nu geen weg meer terug en hij vertrok in de winter naar zijn broer in Keulen. De scheuring in de familie De Boisot was nu definitief. De twee broers hadden zich aangesloten bij de opstandige geuzen terwijl de vier zussen, die inmiddels getrouwd waren in de Brusselse hofadel, in de Zuidelijke Nederlanden achterbleven. Het is zonder meer ironisch te noemen dat twee zwagers van Charles en Louis de Boisot lid waren van de Geheime Raad, die in de Spaanse Nederlanden toezicht moest houden op het rechtswezen en de politie, terwijl een ander kamerheer werd van keizer Rudolf II van het Heilige Roomse Rijk. Wel bleef Louis met behulp van brieven contact houden met zijn zus Johanna die in Antwerpen woonde.[6]

In Franse gevangenschap

De overgang naar het kamp van de opstandelingen kostte De Boisot zijn positie en zijn bezittingen, maar bood hem echter ook carrièrekansen en een doel in zijn leven. Zijn lot was nu verbonden aan het welslagen van de Opstand. De inname van Den Briel door de watergeuzen op 1 april 1572 gaf het verzet een nieuwe impuls en vele steden sloten zich aan in de rebellie tegen Filips II. De Boisot werd door zijn Brusselse contacten al snel opgenomen in de kring van intimi rondom Willem van Oranje. Zo vergezelde hij de Prins op zijn veldtocht in Limburg in de zomer van 1572. Om het superieure Spaanse leger aan te kunnen waren de opstandelingen afhankelijk van de steun van de Franse hugenoten. Eind augustus 1572 stuurde de Prins Louis de Boisot op een geheime diplomatieke missie naar Frankrijk. Hij moest contact opnemen met admiraal De Coligny die een leger aan het verzamelen was. Op 24 augustus 1572 werden echter in Parijs tijdens de beruchte Bartholomeusnacht De Coligny en andere hugenotenleiders vermoord door de Franse koning. Charles IX had zich onverwachts tegen de protestanten gekeerd. De Boisot liep hierdoor ook gevaar en op 28 augustus werd hij in Mézières gearresteerd. Uiteindelijk belandde hij in een vochtige en vervuilde kerker in Parijs waar hij slechts door aalmoezen in zijn voedsel kon voorzien.[7] Deze erbarmelijke omstandigheden moeten de edelman, die een luxueuze levensstijl gewend was, zeer zwaar zijn gevallen. Charles de Boisot stuurde zijn bediende Van der Linden naar Frankrijk om zijn broer bij te staan. Met hulp van een uitgetreden franciscaner monnik werd de gevangene uit zijn benarde positie bevrijd, zij het pas in het voorjaar van 1573. Via Engeland kwam Louis de Boisot begin mei 1573 in Holland aan. Hij was platzak en zat aan de grond: 'zeer ongedaen van wesen ende sobre int habijt, zonder middel om tzelve te moegen verbe-

teren, dan deur de gunste van Zijne Eccie ende assistentie van zijnen brueder.'[8]

Ook de opstandelingen bevonden zich in het voorjaar van 1573 in grote problemen. Alva had in grote delen van het land het verzet met harde hand bloedig de kop ingedrukt en alleen delen van Holland en Zeeland hielden nog stand. Op het moment dat Louis de Boisot naar Holland terugkeerde probeerde de Prins vanuit Delft het ontzet van het door de Spanjaarden belegerde Haarlem te organiseren. De gebroeders De Boisot waren weliswaar enige tijd betrokken bij de gevechten om deze stad, maar al snel kregen zij een belangrijke nieuwe opdracht.

Admiraal in Zeeland

In Zeeland waren na de val van Den Briel de belangrijke steden Vlissingen, Veere en Zierikzee binnen enkele weken overgegaan naar het kamp van de opstandelingen. De hoofdstad Middelburg was nog in Spaanse handen, maar werd door de geuzen belegerd. De Prins besloot de gebroeders De Boisot naar Zeeland te sturen om daar de Opstand te gaan leiden. Op 17 juni 1573 werd Charles de Boisot tot gouverneur van Vlissingen benoemd en op 3 juli kreeg Louis de Boisot de aanstelling van admiraal van Vlissingen als vervanger van Boudewijn Ewoutsz, die de bevelvoering door ziekte moest staken.[9] De broers De Boisot gingen meteen tot actie over en deelden binnen een maand de eerste klap uit. Een belangrijk steunpunt van de Spanjaarden op Walcheren was het moderne fort Rammekens dat de vaarweg van en naar Middelburg beheerste. Om de stad goed te kunnen afsluiten van de buitenwereld moest Rammekens worden veroverd. De Zeeuwen besloten tot een krijgslist om het fort in handen te krijgen. Op 30 juli marcheerde Charles de Boisot met zijn strijdmacht naar Arnemuiden op. In de omgeving van Middelburg raakte hij in gevecht met Spaanse eenheden. Hierop besloot de Spaanse commandant van Rammekens met de helft van zijn garnizoen, inclusief de chirurgijn, Middelburg en Arnemuiden te hulp te komen. De opmars van Charles de Boisot naar Arnemuiden was echter een afleidingsmanoeuvre geweest en nadat de Spaanse eenheid Rammekens verlaten had, werd deze de terugweg afgesneden. De bezetting van het fort werd nog verder verzwakt doordat een twintigtal soldaten van het garnizoen die buiten de verdedigingswerken koren stonden te maaien, in een hinderlaag vielen. De gebroeders De Boisot gingen in de avond van 2 augustus over tot de belegering van Rammekens. Een kanon werd aangevoerd en pioniers begonnen met het ondermijnen van een van de bastions. De gehele volgende dag werd het fort door de vloot van Louis de Boisot onder vuur genomen. Tijdens de beschieting werd onder andere de

De Slag bij Bergen op Zoom 29 januari 1574. Wandtapijt toegeschreven aan Hendrik Vroom 1593. Zeeuws Museum Middelburg.

commanderende Spaanse luitenant aan zijn arm getroffen toen hij op de muur ging staan om poolshoogte te nemen. Nadat ook enkele soldaten gewond waren geraakt, daalde het moreel van het garnizoen naar een dieptepunt. Zonder medische voorzieningen en door de gebrekkige voorraden leek een langdurige verdediging zinloos. Bovendien kon ieder moment de mijn onder het bastion tot ontploffing worden gebracht. Op 4 augustus gaf de bezetting van Rammekens het fort daarom over aan de Zeeuwen. De overgebleven vijftig Spaanse soldaten kregen een vrije aftocht naar Middelburg.[10] Als gevolg van dit grote succes werd Louis de Boisot op 15 augustus bevorderd tot luitenant-admiraal van Zeeland. Begin september overleed Boudewijn Ewoutsz, waardoor De Boisot diens functie ook formeel kon overnemen.[11]

De wurgende omsingeling van Middelburg door de opstandelingen werd na de val van Rammekens nog sterker. De Spanjaarden bleven echter pogingen ondernemen de hoofdstad te ontzetten. Halverwege november 1573 voer een Spaanse vloot van 83 schepen naar Walcheren. Onderweg veroverden zij de stad Reimerswaal op Zuid-Beveland. Admiraal De Boisot reageerde echter onmiddellijk en voer de vijand tegemoet. De Spanjaarden gingen een confrontatie uit de weg, maar verloren zes schepen tijdens de terugtocht naar Bergen op Zoom, terwijl ook Reimerswaal na enkele dagen door de Zeeuwen heroverd werd. Omdat

de stad op Zuid-Beveland niet verdedigbaar was, gaf De Boisot het bevel om Reimerswaal weer op te geven, maar niet eerder dan nadat de bebouwing van de stad in de as was gelegd.[12]

De Zeeslag bij Bergen op Zoom

Ook in Holland werd er zwaar gevochten. Na de val van Haarlem op 12 juli 1573 begonnen de Spanjaarden met het beleg van Alkmaar. Door het openzetten van de sluizen moesten zij zich op 8 oktober weer terug trekken. Drie dagen later behaalden de watergeuzen in de Zeeslag op de Zuiderzee een grote overwinning. Het beleg van Middelburg vergde eveneens veel aandacht van Willem van Oranje. In januari 1574 reisde hij naar Vlissingen om de Zeeuwse geuzen moed in te spreken en om de vloot van admiraal De Boisot te bezoeken. Ook de nieuwe Spaanse landvoogd Don Luis de Zúñiga y Requesens hechtte veel belang aan de strijd om Zeeland en was eveneens in de regio aanwezig. De Spanjaarden wilden een ultieme poging wagen om Middelburg te ontzetten. In Antwerpen inspecteerde de landvoogd 'de groote vloot' die onder bevel van Sancho d'Avila stond en zeven of acht grote en veertig kleine oorlogsschepen telde. De bijnaam van de bekwame krijgsheer d'Avila luidde *rayo de la guerra* (oorlogsbliksem). Om de zegen van God af te smeken waren in Antwerpen drie dagen lang processies gehouden waarin het Heilig Sacrament werd meegedragen. Vervolgens reisde Requesens naar Bergen op Zoom waar de 'kleine vloot', bestaande uit 54 oorlogs- en 29 bevoorradingsschepen, verzameld was onder bevel van vice-admiraal De Glymes en legerbevelhebber Julian Romero. De kleine vloot had als opdracht een expeditieleger van meer dan 1.000 soldaten en veel proviand over de Oosterschelde naar het belegerde Middelburg te brengen. Bij Arnemuiden zou deze vloot voor dit doel worden verenigd met de grote vloot die via de Westerschelde naar Walcheren zou zeilen. Tijdens de schouw van de vloot in Bergen op Zoom door Requesens voltrok zich een ramp die als een slecht voorteken voor de ambitieuze expeditie kon worden opgevat. Bij het salueren naar de Spaanse landvoogd vloog een schip door een explosie, veroorzaakt door enkele dronken kanonniers, uiteen de lucht in. Het Spaanse vlaggenschip en enkele andere schepen die te hulp schoten, liepen vervolgens vast op een zandbank.[13]

Louis de Boisot was inmiddels op de hoogte gebracht van het Spaanse plan en trof tegenmaatregelen. Een vloot van 40 scheepjes onder bevel van vice-admiraal

Cornelis Claesz. werd achtergelaten voor de bescherming van Vlissingen tegen het eskader van d'Avila. Met zijn overige strijdmacht, bestaande uit 64 schepen, vertrok hij naar Reimerswaal. Een kleine voorhoede onder kapitein Joos de Moor voer vooruit en een drietal schepen kreeg als opdracht bij het Lodijksche gat de achterhoede te bewaken voor de mogelijke komst van het eskader van d'Avila. In de avond van 28 januari nam De Moor waar dat de vijand de haven van Bergen op Zoom had verlaten. De volgende ochtend ontving admiraal De Boisot een boodschap van de Prins. De vloot van d'Alvia was voor de rede van Vlissingen komen te liggen en het zenden van vier grote schepen ter versterking van de verdediging was dringend gewenst. De Boisot wilde zijn vlootmacht echter niet verder opsplitsen en negeerde de oproep.[14] Kort in de middag van 29 januari kwamen beide vloten in elkaars zicht. De Spaanse bevelhebber Romero wilde direct met vijftien schepen tot de aanval overgaan. Zijn matrozen waren echter niet bepaald enthousiast om het gevecht aan te gaan. Zij treuzelden en moesten door de soldaten van Romero gedwongen worden om voort te maken. Niettemin liepen opnieuw vijf Spaanse schepen op de zandbanken vast.

In aantallen schepen waren beide partijen ongeveer gelijk, maar omdat de Spanjaarden over meer geschut beschikten, besloot De Boisot om de gunstige wind te gebruiken en over te gaan tot de tactiek van enteren. Dit was riskant, omdat de Zeeuwse schepen onderbemand waren en de Spaanse schepen veel soldaten aan boord hadden. Het hoge moreel en de vechtlust van de geuzen zouden echter de doorslag geven. Bovendien werd de Spaanse vloot slecht geleid, waardoor al snel een grote wanorde ontstond.[15]

De Boisot voer met zijn vlieboot recht op het admiraalsschip van De Glymes af, dat ruim 150 man en tien stukken geschut telde. Om het tekort aan bemanningsleden op zijn vlaggenschip te maskeren had De Boisot opdracht gegeven om vrijwel zijn gehele equipage aan dek te laten verzamelen. Het salvo dat de Spanjaard van korte afstand afvuurde, sloeg echter grote gaten in de verschansing en de geuzen leden zware verliezen. De vlaggenkapitein van De Boisot, die aan de pest leed maar zijn post niet had willen verlaten, verloor zijn arm, terwijl ook zijn beide schippers gewond raakten. De Boisot werd bij dit treffen in een oog geraakt. Een musketkogel drong vlak onder zijn ene oog zijn schedel binnen om door het andere oog weer naar buiten te gaan. Het schip van de Zeeuwse admiraal werd hierop door twee Spaanse schepen geënterd. De gewonde De Boisot zou zestig Spanjaarden aan boord hebben laten komen om vervolgens vanuit het ruim met enkele vaten buskruit het gehele opperdek op te blazen. Het schip van

De Glymes werd alsnog door vier Zeeuwen geënterd en ging in vlammen op, waarbij de Spaanse vice-admiraal het leven verloor. De Zoutelandse scheepsjongen Jasper Leijnse maakte zich meester van de Spaanse admiraalsvlag door in de mast te klimmen. Hij kreeg na afloop van de strijd hiervoor een pak kleren als beloning.[16] Kolonel Romero had nu het commando, maar ook hij kon geen orde meer scheppen in de paniekerige Spaanse gelederen. Zijn schip liep aan grond en hij kon het vege lijf slechts redden door naar de oever te waden.

Landvoogd Don Luis de Requesens had ondertussen vanaf de Schakerlooschen dijk op het eiland Tholen de slag gevolgd. Later zou hij schrijven dat hij de strijd nog heviger had gevonden dan de verwoede slag bij Lepanto uit 1571, die hij als ondercommandant van Don Juan had meegemaakt. Romero kwam onder de neus van de Spaanse landvoogd aan wal. Hij zou zich bij hem voor de nederlaag hebben verontschuldigd met de opmerking dat hij als soldaat niet getraind was voor het zeegevecht. Volgens Romero was het dan ook maar beter om hem geen vloten meer toe te vertrouwen, want al zou hij er 100 krijgen dan nog zou hij ze allemaal verliezen. De Boisot zou zijn onfortuinlijke tegenstander, die de schuld van de nederlaag kreeg, enkele maanden later een vat wijn schenken.[17] Tijdens de overhaaste terugtocht van het restant van hun vloot naar de haven van Bergen op Zoom verloren de Spanjaarden nog meer schepen. Zij mochten nog van geluk spreken dat De Boisot de achtervolging staakte toen het stuurloze schip van Romero weer vlot kwam, dwars over het water voer en met zijn tuigage verstrikt raakte in die van verschillende Zeeuwse schepen.

De mannen van De Boisot maakten ongeveer tien Spaanse schepen buit, bovendien waren verscheidene vijandelijke vaartuigen gezonken of verbrand. De Spanjaarden verloren in de strijd, die ongeveer twee uur had geduurd, tussen de 1.000 en 1.500 man, waarbij echter opgemerkt moet worden dat vele gevangenen 'de voeten werden gespoeld', oftewel overboord werden geworpen. Een Engelse huurling die ooggetuige was van de strijd schreef dat de arme Spaanse soldaten 'too reseave the meede of theyr deserts in Haerlem at the Flushingers hands whose accoustomid weys too take greater pleasure in a spoonefull of Spanishe bloode then in a baggefull of dolors'[18] ('loon naar werken kregen voor hun optreden in Haarlem van de Vlissingers, van wie bekend is dat zij meer genoegen scheppen in één lepel Spaans bloed dan in een zak met daalders').[19]

Door de zware nederlaag bij Bergen op Zoom was alle Spaanse hoop op het ontzet van het belegerde Middelburg vervlogen. Door de pest, honger en andere ontberingen waren er op een bevolking van 7.500 inmiddels meer dan 1.500

Uitsnede uit het wandtapijt voorstellende de Slag bij Bergen op Zoom 29 januari 1574 van Louis de Boisot op zijn schip, onder een grote vlag met de tekst Pro Patria. Zeeuws Museum Middelburg.

doden gevallen. Mondragon, de Spaanse garnizoenscommandant van de Zeeuwse hoofdstad, zag geen andere mogelijkheid dan de capitulatiebesprekingen te starten. Hij zette de onderhandelingen ferm in door Willem van Oranje te dreigen dat de stad op twintig plaatsen in brand zou worden gestoken en dat zijn troepen tot de laatste man een uittocht zouden bevechten. De bezetting van Middelburg werd pas op 19 februari 1574 opgegeven nadat het Spaanse garnizoen een vrije aftocht was beloofd. Wel moesten de Spanjaarden al hun geschut, munitie en koopwaar achterlaten. Enkele dagen later maakte de Prins van Oranje een triomfantelijke intocht in de Zeeuwse hoofdstad.[20] Charles de Boisot werd benoemd tot de nieuwe gouverneur van Middelburg, later werd hij zelfs gouverneur van heel Walcheren. Samen met de andere gouverneurs van de Zeeuwse steden vormde hij het dagelijkse civiele en militaire bestuur van het gewest Zeeland.

Charles verpleegde na de Zeeslag bij Bergen op Zoom zijn broer bij hem thuis. De admiraal zelf had zijn huis afgestaan aan drie van zijn gewonde officieren. Op 26 februari was Louis de Boisot voldoende hersteld om naar Middelburg te gaan.

Zijn oog was niet meer te redden geweest en voortaan bedekte hij zijn oogholte met een zwart zijden doek of met een zilveren plaat. Opmerkelijk is dat geen enkele bron vermeldt welke van de twee ogen hij in de slag verloren had. Ook op geen enkele afbeelding van de admiraal is dit te zien. Louis de Boisot gaf op 29 februari op zijn bekende wijze een groot feestmaal voor al zijn zeekapiteins, terwijl hij aan de matrozen en zeesoldaten een geldbedrag schonk.[21] De beloning van de Prins voor Louis de Boisot volgde snel. Op 4 maart 1574 werd hij benoemd tot luitenant-admiraal van Zeeland, Holland en West-Friesland en hij werd lid van de Staten van Zeeland. In zijn nieuwe rang ontving De Boisot naast een traktement ook tal van privileges zoals bijvoorbeeld een aandeel van tien procent in de opbrengst van de buitgemaakte goederen, vrije inwoning in de Middelburgse Abdij en vrijstelling van accijns op wijn. Bovendien werd hij de eerste voorzitter van de nieuwe Zeeuwse admiraliteitsraad die als taak had de vloot verder te organiseren en op te bouwen, want de Zeeuwse vloot werd in het begin van de Opstand gevormd door watergeuzen. De Boisot wilde door een ijzeren tucht de vrijbuiters in het gareel brengen. De admiraal werd door de strenge discipline die hij oplegde nooit echt populair bij het gewone scheepsvolk.[22]

In april 1574 reisde Louis de Boisot naar Holland voor een bezoek aan de Prins en de Staten van Holland. Hij moest echter snel naar Zeeland terugkeren toen een nieuwe dreiging opdoemde. Op bevel van Filips II werd in Antwerpen een nieuwe vloot opgebouwd rondom het eskader van d'Avila. Die had als opdracht zijn strijdmacht te verenigen met een vloot die zich vanuit het Spaanse Santander naar de Nederlanden zou begeven. De Zeeuwse zeemacht moest worden vernietigd waarna de herovering van Den Briel zou moeten volgen. Door een gedurfde operatie van De Boisot viel het Spaanse plan echter in het water. Op de ochtend van Pinksteren (30 mei) 1574 overviel de Zeeuwse admiraal de Spaanse vloot, bestaande uit dertig schepen, bij het plaatsje Lillo vlak voor Antwerpen. De vijand, die zich opmaakte voor het bijwonen van de mis en het banket, werd totaal verrast en bood amper weerstand. De commanderende Spaanse vice-admiraal Adolf van Haemstede werd gevangen genomen. Zijn vlaggenschip en veertien andere Spaanse schepen werden veroverd of vernield.[23]

Het Ontzet van Leiden

In Holland verliep de strijd tegen Spanje daarentegen minder succesvol. Na het mislukte beleg van Alkmaar marcheerden de troepen van Filips II naar het zuiden. In december 1573 begon het beleg van Leiden dat met ruim 13.000

inwoners een van de grootste opstandige steden was. Om de stad te redden verzamelde Lodewijk van Nassau, de broer van Willem van Oranje, een leger in Duitsland. Toen hij de Nederlanden binnenviel, braken de Spanjaarden het beleg op en trokken hem tegemoet. Op 14 april 1574 kwam het op de Mookerheide tot een veldslag die voor de opstandelingen in een debacle eindigde. Hun leger werd door de Spaanse troepen onder krijgsheer Sancho d'Avila volledig verslagen en Lodewijk en zijn broer Hendrik van Nassau sneuvelden. De Spaanse troepen rukten vervolgens weer op naar Leiden en omsingelden op 25 mei opnieuw de stad. Willem van Oranje en zijn raadgevers waren ten einde raad. Het Spaanse leger was superieur aan alles wat zijzelf in het veld konden brengen en Leiden leek reddeloos verloren. In de stad raakte het voedsel langzamerhand op en de pest brak uit. Begin augustus werd admiraal De Boisot voor een spoedberaad met Willem van Oranje naar Holland geroepen. Hij kreeg de schier onmogelijke opdracht om Leiden te ontzetten.[24]

Louis de Boisot reisde eerst naar Zeeland terug, maar op 3 september arriveerde hij met 800 man en een grote hoeveelheid geschut in Rotterdam. De Zeeuwse steden hadden voor de onderneming het nodige geld bijeengebracht. Zo beloofde Vlissingen aan iedereen die aan de tocht zou meedoen een geldelijke beloning. Zelfs het pas bevrijde Middelburg deed een duit in het zakje en verkocht enkele klokken om ijzeren kanonnen te kunnen aanschaffen.[25] De Zeeuwse troepen die De Boisot meebracht bestonden uit het meest ervaren scheepsvolk en uit de beste kapiteins, zoals Joos de Moor en Cornelis Claesz. De matrozen maakten een enorme indruk in Holland. P.C. Hooft schreef in zijn *Nederlandse Historiën* ruim een halve eeuw later over hen:

rapse gasten, kroes van opzicht, en ijslijk in 't oog. Dezen was d'ene arm geknot; die den voet oft het been kwijt, en kloste op stomp oft stelt; d'andre leden doorhakt, doorboord, en de huid t'zamengenaaid met littekens der uitgestane strijden. Naar geen minder woestheid zweemde zelf hunne pronk, bestaande in 't dragen van zilvere halve manen op de hoeden, en deze letteren daarbij: 'Liever Turks dan Paaps.' […] *Schor van spraak, stijf in den bek waren ze, en vermetel genoeg, om uit te slaan dat zij nocht landvoogd, nocht paus, nocht kaizar, nocht eigen koning, meer dan den geringsten Spanjaard, verschonen zouden, indien iemand derselve hun aan boord kwam, om beide lijf en ziel in slavernij te brengen. Niet zo reukloos echter, als rauw vond men dit volk, dat vlijtelijk op orde en 't woord zijner bevelhebberen paste: daar welbescheide en deftige mannen onder waren.*[26]

In Holland werden nog eens 500 matrozen geworven. Bovendien werd De Boisot een regiment van 1.200 Franse en Waalse soldaten onder bevel van kolonel La Garde beschikbaar gesteld. De Boisot liet zeventig galeien uitrusten, die als bemanning tien tot achttien roeiers en acht soldaten kregen en die bewapend waren met één of twee kanonnen voorop en kleiner geschut aan de zijkanten. Voor het transport van voorraden en soldaten vorderde hij 200 plempen of pramen, schepen met weinig diepgang maar met veel laadvermogen. Als 'slagschip' beschikte De Boisot over de *Ark van Delft*, een met drie raderen voortbewogen dubbelschip. Dit vaartuig had echter door haar zware bewapening een te grote diepgang waardoor de bemanning vijftien stukken geschut overboord moest zetten.[27]

Op 10 september zette de strijdmacht van admiraal De Boisot zich in beweging. De route voerde door sloten en stroompjes en over ondergelopen weilanden. De ruimte om te bewegen en te manoeuvreren was beperkt. De Spaanse troepen, ruim 8.000 man sterk, zaten in 21 versterkte dorpen en schansen, die samen een drietal linies om Leiden heen vormden. Omdat De Boisot de Spaanse troepen in de versterkte dorpen of in het open veld nooit de baas kon, moest hij over het water voorwaarts. Daarvoor moesten eerst enkele hoger en droger gelegen wegen op dijken overmeesterd en vervolgens doorgestoken worden. Pas als het daarachter gelegen gebied ondergelopen was, kon men verder trekken. Op 17 september probeerden de Zeeuwen en de Fransen een doorbraak te forceren bij de Spaanse versterkingen op de Voorweg bij de Zoetermeerse brug. De Boisot voer aan het hoofd van een eskader galeien, dat door vier korenschuiten met nog zwaarder geschut was versterkt, om acht uur in de ochtend de vijand tegemoet. Er was echter geen doorkomen aan. Francisco de Valdez, die het bevel had over alle Spaanse eenheden bij Leiden, leidde persoonlijk de verdediging die uit wel 3.000 soldaten, ondersteund door enkele stukken geschut, bestond. Hij wist de aanval af te slaan, waarbij de opstandelingen zware verliezen leden. Zo werd een groep Franse musketiers op een dijk achtergelaten. Tijdens hun vlucht door de sloten en waterpartijen zouden velen van hen verdrinken. De Staten van Holland gaven op 18 september opdracht aan diverse steden om chirurgijns aan te stellen en huizen gereed te maken voor de opvang van gewonden.[28]

De situatie leek hopeloos, maar De Boisot weigerde op te geven. In de regenachtige avond van 20 september voer hij, in gezelschap van kolonel La Garde, met acht galeien en zeventig ervaren haakschutters, op aanraden van een

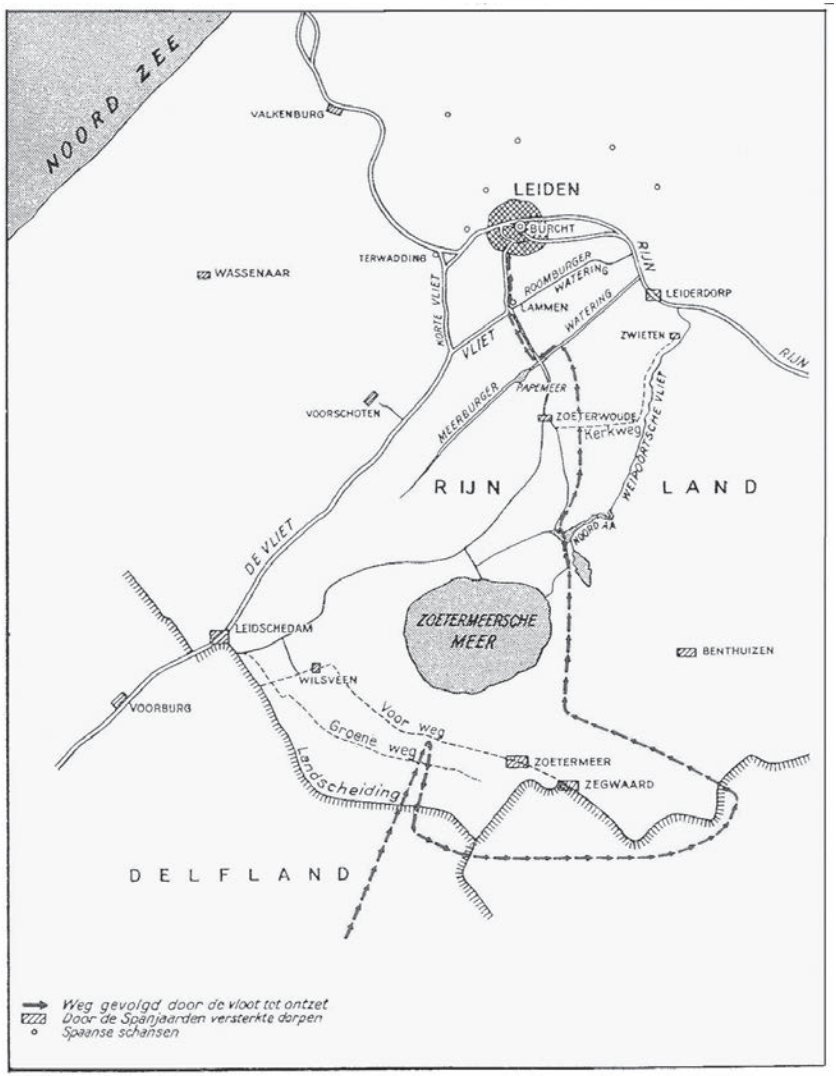

De tocht van De Boisot bij het ontzet van Leiden. Bewerkte kaart uit J.J. Moerman, Leids Ontzet *(bij schoolplaat Isings). Bewerking door dr. R. Paesie.*

scheepsbouwer uit Zoetermeer naar het oosten richting de Zegwaardse weg tussen Zegwaard en Benthuizen. Terwijl De Boisot deze omtrekkende beweging maakte, ondernam zijn achtergebleven vloot als afleidingsmanoeuvre nogmaals een aanval bij de Zoetermeerse brug. De gok van De Boisot pakte verrassend goed uit. Door het slechte weer bleven de Spaanse troepen in hun versterkte dorpen zitten. De Zeeuwen konden ongehinderd de Zegwaardse weg innemen en enkele sluizen openen. Het snel stijgende water verdreef de Spaanse versterkingen uit Benthuizen. De Valdez zag geen andere mogelijkheid dan zijn buitenste verdedigingslinie op te geven. Nu kon de hoofdmacht van de geuzenvloot Zoetermeer bezetten en zich weer bij De Boisot voegen. De volgende dag voer de admiraal met twintig galeien verder noordwaarts tot in het Noordaasche Meer. De 200 Duitse landsknechten in Spaanse dienst die de toegang tot het meer bewaakten, trokken zich terug zonder strijd te leveren. De Boisot was nu op de helft en zijn doel dicht genoeg genaderd om met zijn zware geschut op 22 september Leiden een groet te brengen, die weldra door de kanonnen van de stad werd beantwoord.[29]

Twee Leidenaren slaagden erin de ontzettingsmacht op 26 september te bereiken en zij stelden De Boisot op de hoogte van de grote nood die in de stad heerste. Hij stuurde een van de door hen meegenomen postduiven met een brief naar de belegerden. Deze brief werd op 29 september aan de bevolking voorgelezen. De hoopvolle boodschap van de admiraal aan de Leidenaren luidde dat het ontzet nabij was. De Boisot had de burgers moed willen inspreken maar in werkelijkheid was hij helemaal niet zo optimistisch over de kans tot slagen van zijn missie. Door het lage waterpeil kon zijn galeieneskader niet verder. Een verdere opmars was afhankelijk van een zuidenwind die voldoende water het Rijnland in zou stuwen. Op 28 september bracht Willem van Oranje hoogstpersoonlijk een tweedaags bezoek aan de vloot om het moreel op te vijzelen. De Boisot benutte de komst van de Prins om hem te wijzen op het probleem van de waterstand waardoor hij dus niet verantwoordelijk kon worden gesteld voor het vastlopen van de aanval. Hij schreef dat voor Leiden geen andere hoop restte dan Gods hulp en genade.[30] Tijdens een grote storm op 29 september werden de gebeden van de opstandelingen eindelijk verhoord en steeg het water. Nu kon De Boisot zijn aanval hervatten en hij veroverde in de nacht van 1 op 2 oktober na een kort maar hevig gevecht de Kerkweg bij Zoeterwoude. Nadat de dijk was doorgestoken werd een groot deel van de bebouwing van het dorp in brand gezet. Zoeterwoude viel daarna spoedig in handen van de opstandelingen waarmee de

Schoolplaat van Leidens Ontzet naar een schilderij van Charles Rochussen uit 1853. Particuliere collectie.

tweede linie was doorbroken. Onder de Spaanse troepen had inmiddels de paniek toegeslagen en in een chaotische vlucht vonden velen van hen de verdrinkingsdood. Andere Spaanse soldaten en ook verschillende vaartuigen, deels geladen met eten en wijn, vielen in handen van de troepen van De Boisot. Gezien de nijpende situatie in Leiden was er echter haast geboden. De bemanningen sprongen overboord en duwden de galeien over de ondiepe gedeeltes verder. De binnenste Spaanse linie rondom Leiden was echter nog altijd intact. De Vliet, de enige zuidelijke vaarweg naar de stad, was zo smal dat deze slechts ruimte bood aan één galei. Dit vaarwater liep bovendien direct langs de goed verdedigde schans bij Lammen. Admiraal De Boisot was hierdoor niet hoopvol gestemd en in dezelfde brief aan de Prins waarin hij zijn overwinning bij Zoeterwoude meldde, vroeg hij zich af hoe hij dit grote obstakel met een bezetting van 300 man en zwaar geschut zou kunnen nemen. Hij had ook een postduif naar Leiden gestuurd met het verzoek een uitval richting de Lammenschans te maken. De vogel verdwaalde echter en arriveerde een dag te laat in de stad.[31]

De redding kwam uiteindelijk uit een totaal onverwachte hoek. In Voorschoten probeerde De Valdez zijn in grote wanorde verkerende strijdmacht weer te groeperen. De Spaanse trots was geknakt en men vreesde het alsmaar stijgende water. De Valdez wilde een herhaling van de zware nederlaag bij Zoeterwoude voorkomen. Hij gaf opdracht aan kapitein Borja de schans bij Lammen op te geven en in de nacht van 2 op 3 oktober met zijn troepen op

Leiderdorp terug te vallen. De volgende ochtend keken de inwoners van Leiden hoopvol naar het zuiden waarvandaan de reddende vloot zou moeten arriveren. Binnen de Spaanse schans bij Lammen bespeurde men geen enkel teken van leven. De stelling werd daarop door de dappere jongen Cornelis Joppensz. geïnspecteerd en hij trof geen enkele Spanjaard meer aan. Om acht uur in de morgen konden daarop de eerste galeien van admiraal De Boisot ongehinderd over de Vliet de stad bereiken. De gehele tocht had bijna een maand in beslag genomen, maar het pleit voor de leiderskwaliteiten van De Boisot dat van zijn strijdmacht nog geen veertig man waren gesneuveld. Bovendien is het waarschijnlijk dat de meesten zijn gevallen bij de gevechten om de Voorweg op 17 september.[32]

Leiden's zwaarste beproeving, die bijna 6.000 inwoners het leven had gekost, was ten einde. Admiraal De Boisot werd door de bevolking van de stad met enorme geestdrift ontvangen. Van het dankbare stadsbestuur kreeg hij een gouden noodpenning. De Prins van Oranje arriveerde twee dagen later en samen zouden ze tot 15 oktober in Leiden blijven. De Boisot logeerde bij zijn goede vriend Jan van der Does, een van de aanvoerders van de verdediging van Leiden. Onder zijn Latijnse naam Janus Dousa publiceerde hij ook gedichten en Van der Does greep de gelegenheid aan om een geschreven ode aan De Boisot op te dragen.[33] Ook elders in Holland ontving de admiraal de grootste eerbewijzen. In Delft schonken de Staten van Holland De Boisot een gouden keten ter waarde van 629 Vlaamse ponden. De ijdele admiraal beloonde zichzelf door een gouden oog te laten vervaardigen en twee geschilderde portretten door de Delftse schilder Nicolaas Doudart.[34] Het ontzet van Leiden was een groot succes in de strijd tegen Filips II en moet daarom beschouwd worden als de belangrijkste overwinning uit de loopbaan van admiraal Louis de Boisot.

Het huwelijk van admiraal De Boisot

Louis de Boisot bevond zich op het toppunt van zijn roem en de Prins leek een grenzeloos vertrouwen in de militaire capaciteiten van de admiraal te hebben. Diens ambitieuze plan om begin december 1574 met de Zeeuwse vloot Antwerpen te bezetten mislukte echter volledig toen de aanval van de orangistische vijfde colonne in de stad zelf uitbleef. In de rustige wintermaanden had de admiraal nu de tijd om zich aan privézaken te wijden. Op 18 januari 1575 trouwde hij met Louise, dochter van jonkheer Arend van Dorp, die gouverneur van Zierikzee was. Dit verstandshuwelijk was tegen de zin van Louise door haar vader gearrangeerd, maar had toch een positief effect doordat zij het exorbitante

uitgavenpatroon van Louis de Boisot meer in toom hield. Niettemin waren er diverse feestmaaltijden ter gelegenheid van het huwelijk in Vlissingen, waarbij ook Willem van Oranje aanwezig was. Het paar nam op 13 februari intrek in Louis' woning in de Abdij van Middelburg. In het complex, waar ook de Staten van Zeeland resideerden en de Prins een hof bezat, kregen de admiraal en Louise de beschikking over de zolders, de kerk en de tuin. Het huwelijk van Louis en Louise bleef kinderloos.[35]

De dood van admiraal Louis de Boisot

In het voorjaar van 1575 begon een nieuw vechtseizoen en de vloot van De Boisot trok opnieuw naar zee. De oorlog was inmiddels in een patstelling beland doordat de opstandelingen onbetwist de Zeeuwse wateren beheersten, terwijl de goed getrainde en gedisciplineerde Spaanse soldaten op het land superieur bleken. Filips II had de strijd om Zeeland nog niet opgegeven. In de nacht van 28 september 1575 waadden meer dan 1.500 Spaanse soldaten onder bevel van de Spaanse veldheer Mondragon naar de eilanden Duiveland en Schouwen. Tijdens deze beroemde tocht marcheerden zij tijdens eb tot hun nek door het water en droegen zij hun wapens boven hun hoofd om ze droog te houden. Door de verovering van Schouwen en Duiveland wilden de Spanjaarden de opstandige gebieden in Zeeland en in Holland van elkaar scheiden. Charles de Boisot, die net teruggekeerd was uit Breda waar hij namens de Staten-Generaal vredesbesprekingen met Spanje had gevoerd, was naar Zierikzee gesneld om de verdediging te leiden. Op 29 september werd hij op het eiland Duiveland bij vergissing door eigen vuur gedood, waarop zijn troepen op de vlucht sloegen. Een maand later begon Mondragon het beleg van Zierikzee, de stad waarvan de schoonvader van Louis de Boisot gouverneur was.[36]

Gedurende de wintermaanden slaagden de Zeeuwen er diverse malen in Van Dorp en zijn troepen te bevoorraden, maar hun inspanningen om de stad op 11, 12 en 13 april 1576 met een grote vloot te ontzetten bleken tevergeefs. De Zeeuwse schepen konden in de ondiepe wateren maar moeilijk manoeuvreren. Bovendien had Mondragon inmiddels maatregelen genomen door de Gouwe, de vaarweg naar Zierikzee, te versperren met een linie van palen, kettingen en schansen op beide oevers. Na deze mislukking ging admiraal Louis de Boisot zich persoonlijk met het ontzet bemoeien. Hij ondervond echter aan de lijve dat de Spanjaarden in de landoorlog vrijwel onverslaanbaar waren. In een poging de Spaanse troepen aan de Brabantse kant af te snijden landde de admiraal met 800

man op 27 april 1576 bij Reimerswaal. De volgende ochtend dreef de Spaanse tegenaanval de Zeeuwen echter weer de zee in. De Boisot bracht het er ternauwernood levend van af. Slechts met de hulp van enkele matrozen kon hij naar zijn vloot terugzwemmen.[37]

De volgende maand voer De Boisot naar Schouwen en Duiveland om Zierikzee te ontzetten. De Prins had hem op 5 mei per brief verzocht een uiterste inspanning te doen om deze stad te behouden. Twee grote hulken, de *Job Jansz* en de *Roode Leeuw* werden bij de vloot gevoegd om een landing bij de dijk van Borrendamme ten zuiden van de belegerde stad uit te voeren. Het vlaggenschip de *Job Jansz* mat maar liefst 1.200 ton en had naast 100 bemanningsleden ruim 400 soldaten aan boord. Onder dekking van de hulken zouden proviandschepen voorraden voor de stad op het bruggenhoofd lossen. Platbodems uit de stad zouden over het geïnundeerde terrein vervolgens de goederen oppikken. De Boisot was optimistisch over het welslagen van zijn plan. Hij nam zelfs alvast een vat wijn mee voor zijn schoonvader. Het belang van de operatie werd nog eens onderstreept door het feit dat Willem van Oranje het ontzet op een van de proviandschepen zou bijwonen. De postduif die met het aanvalsplan naar Zierikzee was gezonden, viel echter in handen van de vijand.[38]

Op 27 mei 1576, één dag voor de geplande aanval, kwam De Boisot met zijn schip al voor de dijk van Borrendamme te liggen. De oorzaak hiervan is onbekend. Mogelijk wilde hij een verkenning uitvoeren of was zijn schip bij vallend water door de ebstroom weggezet en uit koers geraakt. De gevolgen bleken echter fataal. De *Job Jansz* stootte op een paal en kon niet meer vlot komen. De Spanjaarden, die de vloot hadden opgewacht, bestookten het onfortuinlijke schip van alle kanten met musketten en licht geschut. De *Job Jansz* werd zwaar beschadigd en kapseisde uiteindelijk. Van de opvarenden van de hulk verdronken 150 man, onder wie Louis de Boisot. De Prins, die ooggetuige was geweest van het drama, zou later aan zijn broer, graaf Jan van Nassau, schrijven dat hij het verlies van de 'vaillant gentilhomme' (dappere edelman) ten zeerste betreurde.[39] Op 29 juni moest Van Dorp Zierikzee overgeven, maar na een muiterij onder zijn troepen ontruimde Mondragon de stad al weer snel.

Louis de Boisot werd bijgezet in het graf van zijn broer Charles in de Abdijkerk in Middelburg. De Staten van Zeeland eerden de broers met een zerk op hun graf.[40] Louise, de weduwe van Louis, werd later weer katholiek en hertrouwde met de Franse edelman Hector de Crequy. Zij zou tot haar dood in 1585 nog langdurige processen voeren met de zussen van Louis de Boisot over diens erfe-

nis. Het geschil werd pas in 1593 definitief beslecht toen de erven van De Boisot alle recht op roerende goederen in Holland en Zeeland werd ontzegd.[41]

Besluit

De Prins had admiraal De Boisot bij diens dood treffend gekarakteriseerd: een dapper edelman, ook met aristocratische ondeugden, maar die in zijn functie van admiraal van Zeeland zijn levensbestemming had gevonden en die met zijn overwinningen op de Spanjaarden in de Zeeuwse wateren en bij Leiden een cruciale rol had gespeeld in het welslagen van de Opstand tegen Filips II.

Noten

1 Deze bijdrage is een iets bewerkte tekst van de dieslezing van 5 november 2011 op basis van het gelijknamige artikel dat eerder verscheen in *Marineblad* 4 (2003) 124-132.

2 J.B.R. Ridder de van der Schueren, *Louis de Boisot* (Leiden 1894) 3-4, en bijlage C; F. Nagtglas, *Levensberichten van Zeeuwen. Zijnde een vervolg op P. de la Rue, Geletterd, Staatkundig en Heldheftig Zeeland* (Middelburg 1893) 1045-1046.

3 Schueren, *Louis de Boisot*, 4-6. De rekening en verantwoording van Martin Lenglen [Lengelle], hofmeester, over zijn administratie van de huishouding van Louis [de] Boisot en Louise van Dorp met bijlagen over de periode 1573-1577 bevindt zich in het Nationaal Archief te Den Haag (NA), Collectie Van Dorp, 1414-1986, nummer toegang 1.10.25, inventarisnummer II C 6a, 1139-1167, 1174-1175.

4 H. van Wijn e.a., *Bijvoegsels en aanmerkingen voor het Zesde Deel der Vaderlandsche Historie van Jan Wagenaar* (Amsterdam 1792) 117; Schueren, *Louis de Boisot*, 6-9, 38.

5 P.J. Blok, *Willem de Eerste. Prins van Oranje. Eerste Deel* (Amsterdam 1919) 116; Schueren, *Louis de Boisot*, 13-16.

6 Schueren, *Louis de Boisot*, bijlage C; Stukken van Johanna [de] Boisot met betrekking tot Louis [de] Boisot en Louise van Dorp, NA, 1.10.25, inv.nr. II C 6a, 1174, 1181, 1185.

7 Schueren, *Louis de Boisot*, 17-19.

8 Ibidem, 21.

9 L.L.M. Eekhout, *Het admiralenboek. De vlagofficieren van de Nederlandse marine 1382-1991* (Amsterdam 1992) 59; Schueren, *Louis de Boisot*, 21-22; Willem van Oranje aan het prinsgezinde deel van Zeeland, 17-6-1573, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 3374, 25-11-2011, URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek /Projecten/WVO/brief/3374; Willem van Oranje aan Louis de Boisot, 3-7-1573, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 2544, 25-11-2011, URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/2544.

10 P.A. Wansink, *De Zeeuwsche hoofdstad voor den geus* (Middelburg z.j.) 21-22; J. van Vloten, *Middelburgs Beleg en Overgang* (Middelburg 1874) 67-69; J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie. Zesde Deel* (Amsterdam 1752) 439; E.B. Swalue, *De daden der Zeeuwen gedurende den Opstand tegen Spanje* (Amsterdam 1846) 50-54.

11 Eekhout, *Het admiralenboek*, 59; Schueren, *Louis de Boisot*, 27-28; Willem van Oranje aan Louis de Boisot, 15 of 16-9-1573, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 3035, 25-11-2011, URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/ Projecten/ WVO/brief/3035.

12 Vloten, *Middelburgs Beleg*, 80-82; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 58.

13 Vloten, *Middelburgs Beleg*, 104-105; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 459-460; J.L. Motley, *The Rise of the Dutch Republic. A History.* Volume II, *1566-1574* (London 1889) 513-514; K. Heyning, *De tapijten van Zeeland* (z.p. [Rotterdam] 2007) 41.

14 Wansink, *De Zeeuwsche hoofdstad*, 27-28; J. Kok, ed., 'Boisot (Lodewijk of Louis van)', in: *Vaderlandsch-, geschied-, aardrijks-, geslacht- en staatkundig woordenboek. Zevende Deel* (Amsterdam 1782) 683.

15 Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 43; Schueren, *Louis de Boisot*, 30-31.

16 M. Nijhoff, samensteller, *P.C. Hooft, Nederlandse Historiën in het kort* (Amsterdam 1947) 157-158; Wansink, *De*

Zeeuwsche hoofdstad, 28; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 460; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 63-64; Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 42, 97-103.

17 Nijhoff, *Hooft's*, 159; C.A. van Swigchem en G. Ploos van Amstel, *Zes unieke wandtapijten. Strijd op de Zeeuwse stromen 1572-1576* (Zwolle 1991) 66-77; H.G. van Grol, *Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen 1577-1587* (Vlissingen 1936) 2-3; Vloten, *Middelburgs Beleg*, 106; Motley, *The Rise of the Dutch Republic* II, 514-515; Schueren, *Louis de Boisot*, 10; R. Fagel, *Kapitein Julián. De Spaanse held van de Nederlandse Opstand* (Hilversum 2011) 57-59.

18 D. Caldecott-Baird, *The Expedition in Holland 1572-1574. The Revolt of the Netherlands: the early struggle for Independence from the manuscript by Walter Morgan* (London 1976) 164; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 460; Kok, 'Boisot', 682; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 65; Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 43-44; Schueren, *Louis de Boisot*, 10-11.

19 D. Caldecott-Baird, *Huurling in de Lage Landen* (Bussum 1977) 165.

20 Vloten, *Middelburgs Beleg*, 113-115; P.J. Blok, *De Overgang van Middelburg naar den Prins van Oranje in 1574* (Middelburg 1924) 20-23; Wansink, *De Zeeuwsche hoofdstad*, 28-32; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 461-464; H.G. van Grol, *De krijgsbuit na de verovering van Middelburg door Prins Willem in februari 1574* (z.p., z.j. [Vlissingen 1915]).

21 Schueren, *Louis de Boisot*, 30-33.

22 D. Roos, *Twee Eeuwen Varen en vechten 1550-1750. Het admiralengeslacht Evertsen* (Vlissingen 2003) 38, 41-42; Grol, *Het beheer van het Zeeuwsche Zeewezen*, 13; Eekhout, *Het admiralenboek*, 59; Schueren, *Louis de Boisot*, 10, 22-26; Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 44; Willem van Oranje aan Louis de Boisot, 4-3-1574, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 2541, 25-11-2011,URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/2541.

23 Roos, *Twee Eeuwen*, 30-32; Swigchem, *Zes unieke wandtapijten*, 88-95; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 472-473; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 70; Schueren, *Louis de Boisot*, 34-36.

24 R.J. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* (Den Haag 1874) 93-95; Schueren, *Louis de Boisot*, 40-41.

25 Wijn, *Bijvoegsels en aanmerkingen voor het Zesde Deel der Vaderlandsche Historie*, 117; Schueren, *Louis de Boisot*, 42; D. Roos, 'Leiden bevrijd door de Zeeuwen (1574)', *Zeeland* 19 (2010) 3, 108-109.

26 Nijhoff, *Hooft's*, 169; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 487-488; zie ook eerdere kroniekenschrijvers: P.C. Bor, *Nederlantsche oorloghen, beroerten en Borgerlijcke oneenicheyden* (Amsterdam 1621) fol. 56, 1574; E. van Meteren, *Historiën der Nederlanden en haar Naburen Oorlogen tot het jaar 1612* (Amsterdam 1663, eerste druk 1614) fol. 93; J. Fruytiers, *Corte beschrijvinghe van de strenghe belegeringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt* (z.p., z.j. [Delft 1574]) 13; Fruytiers, 'Korte beschrijving van de strenge belegering en de wonderbaarlijke verlossing van de stad Leiden in Holland, 1574', (fragment) in: J. Koppenol, red., *Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten* (Amsterdam 2002) 95-96, 99.

27 Fruin, *Het beleg en ontzet*, 102-104; J.J. Moerman, *Leidens ontzet, 3 oktober 1574* (Groningen 1947) 28-29; Schueren, *Louis de Boisot*, 42-43.

28 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 488-489; Moerman, *Leidens ontzet*, 31-32; Fruin, *Het beleg en ontzet*, 110-115, 158; Schueren, *Louis de Boisot*, 44-46; Fruytiers, 'Strenge belegering' in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 99-101, 114.

29 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 489-490; Moerman, *Leidens ontzet*, 32-34; Kok, 'Boisot', 687-688; Fruin, *Het beleg en ontzet*, 116-125; Schueren, *Louis de Boisot*, 47-49; Fruytiers, 'Strenge belegering in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 102.

30 Motley, *The Rise of the Dutch Republic* II, 559-559; Fruin, *Het beleg en ontzet*, 130-136; Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 492-493; 'Anoniem, "Dagverhaal" opgetekend in Leiden' in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 86-87; Fruytiers, 'Strenge belegering' in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 107-108.

31 Wagenaar, *Vaderlandsche Historie, Zesde Deel*, 493-494; Moerman, *Leidens ontzet*, 38-40; Motley, *The Rise of the Dutch Republic* II, 560-561; Kok, 'Boisot', 692-695; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 76; Fruin, *Het beleg en ontzet*, 137-142; Schueren, *Louis de Boisot*, 50-52; 'Anoniem, "Dagverhaal" opgetekend in Leiden' in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 88; Fruytiers, 'Strenge belegering' in: Koppenol, *Het Leids ontzet*, 109-112.

32 Fruin, *Het beleg en ontzet*, 137-142, 180-181; M. Eekhout, 'Herinnering in beeld. Relieken van Leidens ontzet', *Leids Jaarboekje* 103 (2011) 34-36; Schueren, *Louis de Boisot*, 52-53.

33 *Iani Duzae Nordovicis Nova poemata* [...] *Item Hadriani Iunii Carminum Lugdunensium Sylva. In nova Academia nostra excusum. Anno 1575. Impensis Iani Hauteni*, fol. C ij-verso - E iiij-recto (met dank aan dhr. Heesakkers die mij hierop wees); Schueren, *Louis de Boisot*, 33, 53-58; Koppenol, *Het Leids ontzet,* 30.

34 J. Pollmann, 'Een "blij-eindend" treurspel. Leiden, 1574' in: H. Amersfoort e.a., *Belaagd en Belegerd* (Amsterdam 2011) 123-128; Koppenol, *Het Leids ontzet*, 30; Fruin, *Het beleg en ontzet*, 151, 181; Schueren, *Louis de Boisot*, 30-31, 53, 59.

35 Schueren, *Louis de Boisot*, 12, 61-63.

36 Janus Dousa herdacht hem in een gedicht (*Poemata*, 477), Nagtglas, *Levensberichten*, 1047; Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 82-92; Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 45-50; C. Prince, 'Mondragóns pyrrusoverwinning: het beleg van Zierikzee, 1575-1576', *Mars et Historia* 4 (2011), 7-9.

37 Schueren, *Louis de Boisot*, 66-67; Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 49; Swigchem, *Zes unieke wandtapijten*, 106-115.

38 Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 93; Schueren, *Louis de Boisot*, 67-68; Willem van Oranje aan Louis de Boisot, 5-5-1576, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 6104, 25-11-2011,URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/6104; Prince, 'Mondragóns pyrrusoverwinning', 11; J. Pot, 'Het Beleg van Zierikzee' (Proefschrift RU Leiden 1925) 49-50.

39 Swalue, *De daden der Zeeuwen*, 94; Schueren, *Louis de Boisot*, 69; Nagtglas, *Levensberichten*, 1048; Willem van Oranje aan Jan van Nassau, 9-6-1576, *De correspondentie van Willem van Oranje,* nr. 5230*,* 25-11-2011, URL: http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/WVO/brief/5230.

40 Heyning, *De tapijten van Zeeland*, 50; Nagtglas, *Levensberichten*, 1048-1049; Prince, 'Mondragóns pyrrusoverwinning', 11; Pot, 'Beleg van Zierikzee', 51.

41 Schueren, *Louis de Boisot*, 71-76.

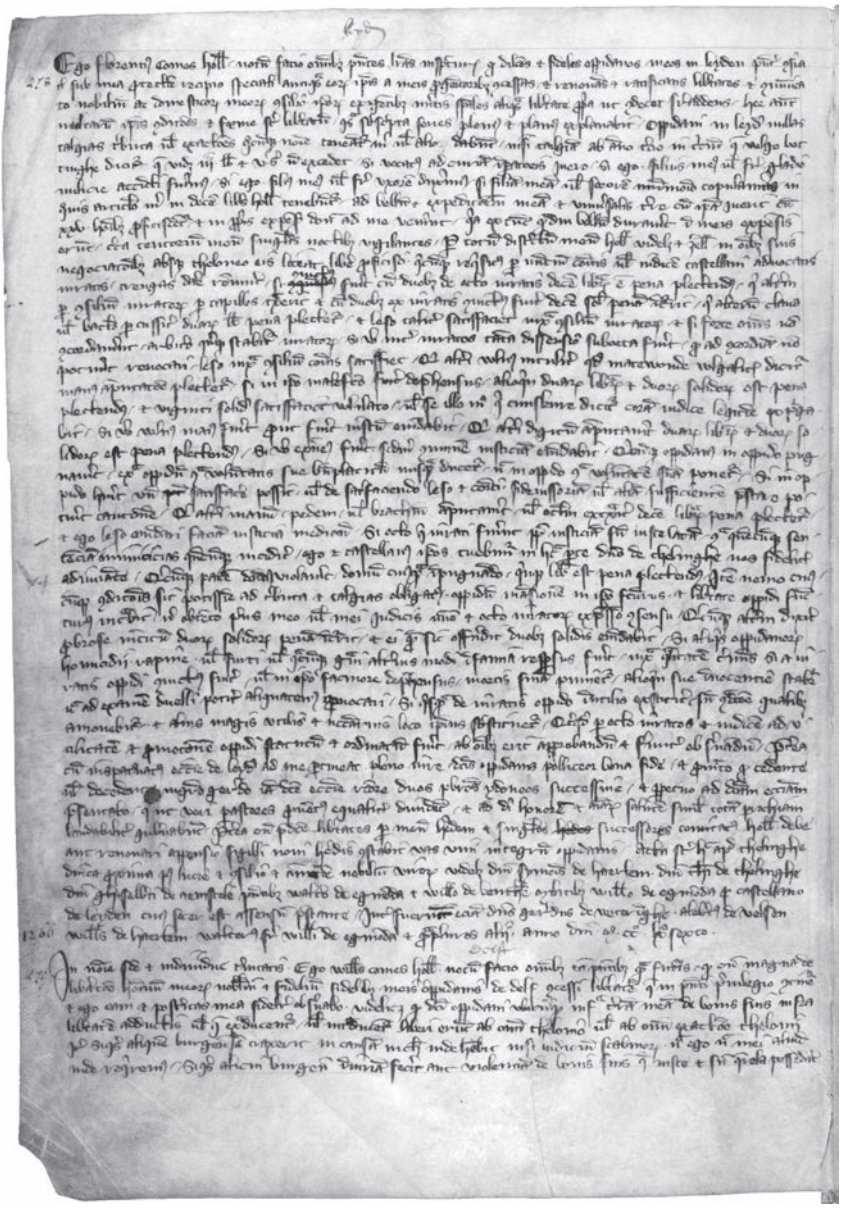

Het Leidse stadsrecht. Archief graven van Holland, Nationaal Archief Den Haag.

Het Leidse stadsrecht in Hollandse context

R.C.J. van Maanen

Vorig jaar verdedigde Joost Cox, gemeentesecretaris van Alkmaar, in Leiden zijn dissertatie over de stadsrechtverleningen door de Hollandse graven en enkele andere Hollandse heren.[1] Eens te meer werd duidelijk dat 'stadsrechten' geen eenduidige documenten zijn, dat er geen principiële relatie bestaat tussen stadsrechtverlening en mate van verstedelijking en dat zij niet per definitie de vroegst verleende en uitsluitende privileges waren voor de stedelijke gemeenschap.

De omvang loopt uiteen van 1 tot 72 artikelen. Dit verschil alleen al wijst erop dat de charters zeer divers van aard en inhoud zijn. De twee met slechts één artikel zijn bevestigingsoorkonden van reeds bestaande rechten. De zeer uitvoerige stadsrechten van bijvoorbeeld Middelburg (51 artikelen), Delft (62 artikelen) of Haarlem (69 artikelen) hebben meer het karakter van een rudimentair keurboek. Wel hebben alle 61 oorkonden gemeen dat het om een overeenkomst gaat tussen de landsheer en de poorters van een al dan niet reeds verstedelijkte nederzetting, waarbij beide partijen voordelen hadden. De stad verwierf een bepaalde mate van bestuurlijke autonomie, zonder dat de heer alle invloed verloor, en de heer verkreeg de trouw met bijbehorende verplichtingen van de wederpartij. Cox spreekt van een 'quasi-leenrechtelijke band' tussen de heer en het nieuwe type rechtspersoon, de stad. Een stadsrechtverlening was een bijzondere vorm van privilegering. In Holland en Zeeland zijn uitvaardigingen bekend van 1213 (Geertruidenberg) tot 1484 (Purmerend).

De Leidse stadsrechtverlening van 19 december 1266 vormt een buitenbeentje. In bestuurlijk opzicht was Leiden uniek door de aanwezigheid van een burggraaf. De stad kreeg geen hoge rechtspraak, het stadsrecht past niet in een stadsrechtfiliatie, en *last but not least*, het is opgebouwd uit een aantal in tijd te onderscheiden niveaus.

Rudi van Maanen is emeritus-hoogleraar Leidse geschiedenis aan de Universiteit Leiden en oud-adjunctarchivaris van het Regionaal Archief Leiden.

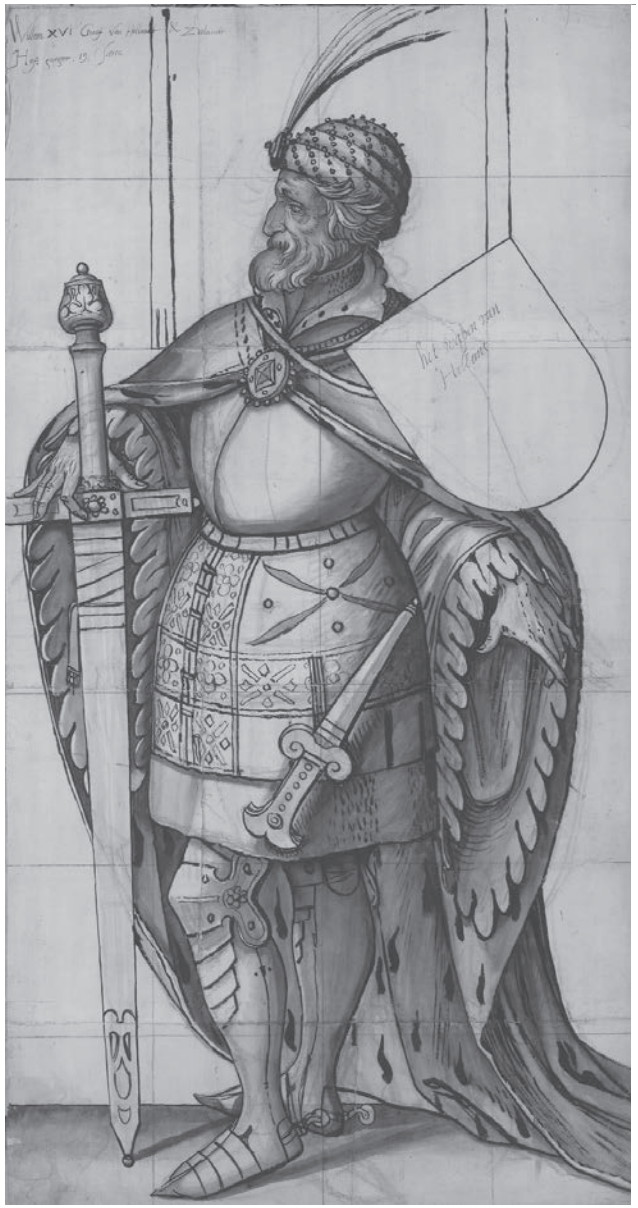

Graaf Willem I. Karton voor glasraam in de Doelen door Willem Thibaut 1587. Regionaal Archief Leiden.

De gelaagdheid van het Leidse stadsrecht

Vanaf het begin dat het Leidse stadsrecht is bestudeerd, was de gelaagdheid ervan onderwerp van bespiegeling. Daar was ook alle aanleiding toe. In het stuk van 1266 verklaart graaf Floris (V) dat hij *antiquas* […] *a meis progenitoribus concessas et renovans et ratificans libertates et* […] *speciales aliquas libertate propria* […] *superaddens*, dat hij de door zijn voorvaderen verleende privileges dus zowel vernieuwt als bevestigt en dat hij er uit eigen vrije wil een paar speciale aan toevoegt.[2] De priemende vraag is dus: wie waren die voorvaderen die Leiden eerder rechten hadden verleend?

Blok (1910) houdt het erop dat de eerste rechten verleend zijn door Dirk VII (1190-1203) of Willem I (1203-1222), in ieder geval rond 1200, toen Leiden samen met Dordrecht, Vlaardingen en Haarlem tot de hoofdplaatsen van het graafschap gerekend werd.[3] Hij wil geen uitspraak doen over de vraag welke bepalingen door wie geïntroduceerd zijn, maar oppert wel de mogelijkheid dat er een cesuur ligt na artikel 11. Een aantal artikelen op rij tot en met artikel 11 bevat namelijk bepalingen van strafrechtelijke aard. Artikel 12 betreft echter een ander onderwerp en spreekt bovendien van de heer van Teilingen, die ten tijde van Floris V baljuw van het toenmalige Noord-Holland was.[4] Artikel 13 pakt de draad van de overtredingen weer op.

Bij zijn behandeling van het optreden van Willem I merkt Oppermann (1921) op dat deze graaf wellicht ook aan Leiden stadsrecht verleend heeft, zoals hij dat aan Dordrecht deed.[5] Hij wijst op de overeenkomsten met het Dordtse privilege van 1220 (waarbij hij uitging van de tekst van 1252). Gezien echter ook verwantschap met het stadsrecht van Delft (1246) concludeert hij dat Willem II (1234-1256) een bestaand Leids stadsrecht bevestigd en vermeerderd moet hebben.

Versprille neemt deze gedachtegang met klem over (1966).[6] Zij wijst erop dat van Floris IV (1222-1234) geen stadsrechtverleningen bekend zijn.[7] En zij haalt welwillend (toen) recente publicaties van Fockema Andreae aan, die Willem I noemen als de stichter van Leiden of de oorkonder van het oudste Leidse stadsrecht.

De doorwrochte systematische analyse van de oorkonde van 1266 door Kruisheer (1990) bracht een grotere gelaagdheid aan het licht dan hiervoor was aangenomen, en bovendien dat de verschillende lagen in de tekst aanwijsbaar waren.[8] Op grond van de aanduiding van de graaf in objectieve (*comes*) dan wel subjectieve (*ego*) stijl, in combinatie met de structuur van de tekst, kwam Kruisheer tot minstens vier lagen vóór de uitvaardiging door Floris V:

1. De artikelen 1-10 van Dirk VII (of ouder indien een van de graven het stadsrechtprivilege ongewijzigd of niet heeft uitgevaardigd).
2. Art. 11-12 van Willem I.
3. Art. 13-14 van Floris IV.
4. Art. 15-18 van Willem II.

Floris V heeft dan de artikelen 19 en 20 toegevoegd, plus enkele aanvullingen aan bestaande artikelen.

Dat Floris V het bestaande stadsrecht met slechts twee artikelen heeft aangevuld, lijkt me heel plausibel, gezien de hiervoor aangehaalde woordkeus in de aanhef van de oorkonde. En dat het daarbij om de twee laatste artikelen gaat, heeft Kruisheer op goede gronden aangetoond. Bovendien zijn die twee artikelen ook zeer afwijkend. Artikel 19 betreft een toezegging van de benoeming van twee pastoors voor de Pieterskerk, als de huidige vertrokken of overleden is. Het is de enige bepaling op kerkelijk terrein die Cox in zijn studie noemt. Het blijkt ook een actuele bepaling te zijn geweest. Twee jaar later was de pastoor afgetreden en kon dit artikel dus in werking treden.[9] Artikel 20 gaat over de tegenprestatie die de stad moet opbrengen bij iedere vernieuwing door de opvolgers van Floris. Deze twee laatste artikelen beginnen, geheel anders dan de rest, met het woord *preterea* (bovendien).

Bij Kruisheers argument van een objectieve of subjectieve vorm ter onderscheiding van de verschillende lagen plaats ik een vraagteken. Om te beginnen is er niet steeds sprake van de graaf. In de artikelen 6, 8-9, 13 en 15-18 wordt hij in het geheel niet genoemd. De combinatie van beide stijlen komt ook voor in oorkonden die kennelijk als een eenheid opgesteld zijn.[10] De stijl van beoorkonding kan dus niet doorslaggevend zijn als indelingscriterium. Kruisheer is zelf ook niet consequent, door de artikelen 1-4, in subjectieve stijl, en de nummers 5-10, deels in objectieve stijl, te combineren tot de oudste stadsrechtoptekening.[11]

Zijn andere argument, dat van de structuur van het stuk, is veel overtuigender. Iedere uitbreiding, aldus Kruisheer, begint met strafrechtelijke artikelen en behelst daarna bepalingen inzake de verhouding tussen de graaf en de stad. En zo komt hij op een drietal niveaus tussen de eerste stadsrechtverlening en die van Floris V in.

Nu doet zich echter het feit voor dat de opbouw in de oudste laag net andersom is, waar namelijk de artikelen 1-4 de verhouding met de graaf regelen en de artikelen 5-10 van proces- of strafrechtelijke aard zijn. De artikelen 11-12 sluiten

daar goed bij aan. Artikel 11 betreft ernstige verminking (afslaan van een ledemaat of uitrukken van een oog) en past bij de reeks kleinere letsels in de artikelen 6-9 (van haren uittrekken tot verwondingen toebrengen en vinger afslaan). Artikel 12 is een garantieregeling voor schepenen. Indien zij door de uitoefening van hun functie in een conflict terechtkomen, zullen zij door de graaf en de burggraaf beschermd worden, waarbij de heer van Teilingen hen zal bijstaan.[12] Een dergelijke bepaling getuigt van het contractuele karakter van dit stadsrecht. Het autoriseert de positie van schepenen door graaf en burggraaf en is zodoende het zinvolle sluitstuk van een reeks strafrechtelijke artikelen. Artikel 12 is mijns inziens dan ook een logische afsluiting van een overeenkomst tussen stad en graaf. Dat artikel 11 niet direct achter 9 is geplaatst, heeft te maken met de oorsprong van de aangeleverde teksten. Gezien de objectieve vorm komen de artikelen 5-10 uit de koker van de stedelijke vertegenwoordigers. Zij zijn als een blok bij elkaar gehouden. Maar vooraan en achteraan zijn artikelen toegevoegd die afkomstig lijken van een schrijver namens de graaf. Het stuk krijgt hierdoor de statuur die bij een grafelijke beoorkonding past.

De stedelijke inbreng eindigt met het intrigerende artikel 10. Kruisheer zag hierin het uiterst belangwekkende *ius de non evocando*, het recht voor een poorter om niet tegen zijn wil voor een andere dan zijn eigen stedelijke rechtbank gedaagd te worden. Een tweede element uit dit artikel, het tegen iemands wil in voorlopige hechtenis nemen, beschouwt hij als een toevoeging uit 1266. Het laatste stuk van het artikel, de voorwaarde dat men dan wel binnen de stad mogelijkheden moet hebben voor genoegdoening of borgstelling om voor deze rechten in aanmerking te komen, laat hij buiten beschouwing.[13] Cox negeert deze gehele problematiek. Onder de steden die het *ius de non evocando* kregen neemt hij Leiden overigens niet op.[14] Hij constateert slechts dat burgers niet uit de stad gezet of gegijzeld kunnen worden. Lugt is veel explicieter.[15] Hij ziet artikel 10 beslist niet als een Leidse variant van het *ius de non evocando*. Hij beschouwt dit artikel als een uiting van de machtstrijd tussen graaf en burggraaf, waarbij deze laatste aan het kortste eind trok. Wel deelt hij Kruisheers mening omtrent de toevoeging uit 1266, met als nieuw argument dat het stedelijk rechtsgebied inmiddels met het burggrafelijke samengesmolten was.

Maar ook wanneer je ervan uitgaat dat de gehele formulering van dit artikel uit het oorspronkelijke stadsrecht afkomstig is, is het goed te begrijpen. Centraal staan de Leidenaren die betrokken zijn bij een vechtpartij in de stad. Zij komen in aanmerking voor bepaalde rechten. Enerzijds krijgt de gegoede burger het

recht om voorlopige hechtenis (*in oppido ponetur*) door borgstelling of genoegdoening af te kopen en anderzijds wordt iedere poorter beschermd tegen uitzetting of uitlevering (*extra oppidum ducetur*). Hier komt wellicht het *ius de non evocando* om de hoek kijken, namelijk wanneer de tegenpartij een vreemdeling was. Dat zou dan een vroege uiting ervan zijn in een Hollands stadsrecht.[16] Het komt pas voor het eerst voor in Haarlem (1245). Wel kennen de Zeeuwse stadsrechten vroegere bepalingen, voorop dat van Middelburg (1217).

Een volgend niveau wordt gevormd door de artikelen 13 en 14. Artikel 13 gaat over huisvredebreuk en is geformuleerd overeenkomstig andere strafrechtbepalingen, zowel in de laag ervoor als in de laag erna. Geheel afwijkend is echter artikel 14. Het is het enige artikel dat begint met *Item*. Opmerkelijk is daarbij dat het woord *Item* in de vroege Hollandse en Zeeuwse stadsrechtoorkonden in het geheel niet voorkomt, maar pas in de latere (Haarlem, Delft). Het artikel betreft de vestiging binnen de stad. Daartoe moet zowel toestemming verleend worden door de graaf, of diens schout, als door de acht gezworenen. Een zelfde type bepaling treffen we wederom in Haarlem voor het eerst aan, waar in artikel 4 sprake is van een eed van trouw aan graaf en stad, en van een te betalen poortergeld.[17] Dit laatste werd in Leiden geïntroduceerd door een privilege van 12 februari 1275, dat dit artikel 14 verving:[18] schepenen ontvangen de helft van de inkomsten, de burggraaf de andere helft; samen zullen zij nieuwe poorters aannemen. Kennelijk had de burggraaf inmiddels de plaats van de graaf overgenomen in deze.

Het serietje van vier artikelen voorafgaande aan de uitvaardiging door Floris V bevat een paar unieke bepalingen en een paar heel veel voorkomende. Artikel 15 is weer een strafrechtelijke bepaling, maar een heel unieke. Wie een ander voor leugenaar uitmaakt wordt beboet en moet de beledigde een genoegdoening betalen. Pas in het stadsrecht van Vlissingen uit 1315 heb ik een vergelijkbare regel opnieuw gevonden.[19] Anders is dat met de volgende bepaling, over de onschuldseed in relatie met het gerechtelijk tweegevecht. Wanneer een beklaagde van moord of roof in zijn onschuld volhardt, mag hij niet tot het duel worden uitgedaagd. Een dergelijk artikel komt veelvuldig voor, in 24 van de 61 oorkonden.[20] De vroegste Hollandse vermeldingen staan in het stadsrecht van Middelburg (1217) en Dordrecht (1220), vervolgens in de van het eerste afgeleide rechten voor Domburg en Westkapelle (1223) en ook in de latere stadsrechten van

Haarlem (1245) en Delft (1246) en andere steden tot in het midden van de 14de eeuw. Het bleek overigens in 1563 nog noodzakelijk te zijn een verbod op het duel uit te vaardigen, toen het Concilie van Trente zich in die zin uitsprak.

Artikel 17 is weer een bijna unieke bepaling. Een disfunctionerende schepen mag ontslagen en vervangen worden. Slechts één soortgelijke bepaling heb ik aangetroffen en wel in het stadsrecht van Dordrecht, waarin artikel 8 hetzelfde stelt ten aanzien van de schout.

Het laatste van deze vier, artikel 18, betreft het keurrecht, een van de voornaamste privileges die aan een stad kon worden vergund. In 39 van de door Cox onderzochte oorkonden wordt het keurrecht via het stadsrecht verleend.[21] In de vroege verleningen gebeurde dat wel in Dordrecht (1220), niet in Geertruidenberg (1213) en Middelburg (1217). In de vernieuwing van dit laatste recht in 1254 is het keurrecht wel opgenomen. In het Haarlemse charter (1245) staat het ook. Het is een van de artikelen die in het Bossche recht (vóór 1196),[22] waar dat van Haarlem grotendeels op gebaseerd is, niet voorkomen.[23]

De relatie met de stadsrechten van Dordrecht, Geertruidenberg en Middelburg

In verband met het bepalen van de ouderdom van het Leidse stadsrecht hebben Oppermann en Versprille op de relatie met het Dordtse stadsrecht gewezen, zonder echter een verband te leggen met de gelaagdheid van het Leidse charter. Als zij graaf Willem I aanwijzen als de stadsrechtverlener van Leiden, wijzen zij op een drietal kenmerkende zaken in zijn privileges: vervanging van de heerban[24] door geld, de strijd tegen de gerechtelijke tweekamp en het afdwingen van de stadsvrede[25] door een boetesysteem. Als concreet voorbeeld geven zij alleen het tegengaan van het duel, dat inderdaad zowel in Leiden (artikel 16) als Dordrecht (artikel 11) voorkomt. Overigens ook in Middelburg.[26] De stadsvrede komt in het stadsrecht van Dordrecht niet voor, wel een bepaling over de heervaart.[27] Hiervan wordt volledige vrijdom verleend, met uitzondering van het leveren van een volle kogge.[28] Van omzetting naar een geldbedrag wordt in dit artikel niet gesproken. Wel moeten volgens het allerlaatste artikel van het stadsrecht de Dordtenaren jaarlijks 60 pond opbrengen om de geschonken vrijheden te onderhouden. Het venijn zat hier duidelijk in de staart.

Dergelijke heervaartbepalingen vinden we in Middelburg niet, maar wel in het stadsrecht van Geertruidenberg uit 1213.[29] In de artikelen 2 en 3 wordt precies bepaald wanneer de inwoners van Geertruidenberg militaire steun moeten ver-

lenen en wat zij moeten betalen bij gevangenschap van de graaf en bij ridderslag van zijn zoon of huwelijk van zijn dochter. Daartegenover staat vrijdom van beden en belastingen. De overeenkomsten met Leiden zijn frappant: ook daar vrijdom van belastingen (behalve de botting eens per drie jaar),[30] ook daar regeling van een militaire taak en ook daar afkoop van dezelfde herendiensten, alleen uitvoeriger gedefinieerd en met hogere bedragen.

Onder de bepalingen betreffende de verhouding van graaf en stad behoort ook de vrijstelling van tolrechten. Zowel in Geertruidenberg (artikel 4) als in Leiden (artikel 4) is dat geregeld, zij het in verschillende bewoordingen. In Dordrecht ontbreekt een dergelijk artikel.

Oppermann en Versprille geven nog een tweede concreet voorbeeld om de overeenkomst met het Dordtse recht aan te geven: het verwonden met een knots of een stok (Leiden artikel 7), waarop een boete van twee pond staat. In het Dordtse stadsrecht wordt echter nergens een slagwapen genoemd. De aangehaalde passage is het eerste gedeelte van artikel 3, dat gaat over verwonden tot bloedens toe, waarvoor slechts een boete van 20 schellingen geëist wordt. Wel is er een artikel over het toebrengen van een ernstige verwonding, waarop een boete staat van 10 pond of zelfs het afslaan van de hand (artikel 2), dat vergelijkbaar is met het Leidse artikel 7 over de 'matewonde', behalve dat de boete in Dordrecht vijfmaal zo hoog is. Die hoge boete komt op haar beurt overeen met die in het Leidse artikel 11, waarin het gaat om het afslaan van een ledemaat of het uitrukken van een oog. Zowel in het Dordtse als in het Leidse stadsrecht zitten dus wel een aantal bepalingen ten aanzien van elkaar te lijf gaan en verwonden. Maar ze zijn absoluut niet over elkaar te leggen, noch in de ernst van het misdrijf noch in de strafmaat. Dit geldt ook voor dezelfde materie in het stadsrecht van Middelburg.[31]

In Geertruidenberg komen in het geheel geen strafrechtbepalingen voor. De overige artikelen daar zijn van vermogensrechtelijke en vooral van economische aard. Deze stadsrechtverlening van 1213 is mogelijk het Hollandse antwoord op die van Breda en Bergen op Zoom. Deze nabij gelegen zich ontwikkelende centra waren in 1212 of kort ervoor door de heer van Breda tot stad verheven.[32]

Opvallender is de mate van overeenkomst van de Leidse artikelen 16-18 met Dordtse bepalingen. Het gaat in dit geval om specifieke zaken: het gerechtelijk duel, afzetten van een gezagsdrager en het keurrecht. Blijkbaar zijn deze op een

Graaf Willem II. Glasraam uit de Doelen door Willem Thibaut 1587. Sted. Mus. De Lakenhal.

later moment uit een oudere oorkonde overgenomen. Of moeten we zeggen: uit een *andere* oorkonde? Het Dordtse privilege van 1220 is door graaf Willem II in 1252 bevestigd. Mogelijk ligt die beoorkonding ten grondslag aan de voorlaatste stadsrechtuitbreiding van Leiden. Een datering rond dat jaar zou volledig passen in de reeks stadsrechtverleningen en -bevestigingen door Willem II: Haarlem 1245, Delft 1246, 's-Gravenzande 1246, Zierikzee 1248, Dordrecht 1252, Middelburg 1254, Alkmaar 1254,[33] en misschien ook Vlaardingen.[34]

Het stadsrecht en de burggraaf

In de Leidse stadsrechtoorkonde komt de burggraaf drie keer voor. In artikel 5 als een van de partijen die mogen oproepen tot bewaren van de stadsvrede. In artikel 12 als een autoriteit die de gezworenen garantie biedt als zij in een vete zouden belanden. En in het eindprotocol als een van de getuigen, zij het dat hij niet zelf aanwezig is, maar wordt vertegenwoordigd door zijn schoonvader.

Graaf Floris V. Karton voor glasraam in de Doelen door Willem Thibaut 1587. Regionaal Archief Leiden.

De passages in de artikelen 5 en 12 waren aanleiding voor Kruisheer een nieuwe visie te ontwikkelen op de relatie tussen de graaf en de burggraaf in de 13de eeuw. Deze is gebaseerd op zijn theorie over het totstandkomen van het Leidse stadsrecht. Hij concludeert namelijk dat de beide passages over de burggraaf latere toevoegingen moeten zijn, uit 1266 of iets eerder. Zijn bewijsvoering is toegespitst op artikel 5, waarin sprake is van *nuntium comitis vel iudicem castellani*. En daarbij gaat het om het woordje *vel*. Kruisheer interpreteert dat als *oftewel*, zodat de *iudex* van de burggraaf gelijkgesteld wordt aan de *nuntius* van de graaf. Immers, er kunnen geen twee schouten tegelijk zijn, zoals uit de artikelen 8, 14 en 18 van het stadsrecht zou blijken. Artikel 14 is hierbij cruciaal, want daarin heet het *mei iudicis*, 'mijn [van de graaf] schout'. Kortom, aldus Kruisheer, er was aanvankelijk alleen de schout van de graaf, die midden 13de eeuw vervangen is door de schout van de burggraaf. Die institutionele verandering maakte aanpassing van het stadsrecht noodzakelijk.

Cox gaat op dit probleem in en stelt dat *vel* hier nevenschikkend geïnterpreteerd moet worden en dat er dus wel degelijk twee functionarissen waren, maar hij laat zich er niet over uit of de passage over de burggraaf een latere toevoeging is. Ik deel zijn mening dat er in artikel 5 twee verschillende beambten bedoeld worden. In de *nuntius* herken ik een afgevaardigde van de graaf, de gerechtsbode, wiens primaire taak het was te dagvaarden.[35] Waarom zou er daarenboven geen schout namens de burggraaf kunnen optreden? Kruisheer's interpretatie van een latere toevoeging is dan niet nodig. Blijft nog het probleem dat artikel 14 oproept. Ik heb er al op gewezen dat dit artikel heel uitzonderlijk is. Waar kwam deze tekst vandaan? Dat is onbekend, maar duidelijk is wel dat hij niet gecorrigeerd is toen er zinsneden toegevoegd zijn aan de artikelen 5 en 12, en dat zou wel consequent geweest zijn en voor de hand liggend als de burggraaf op zijn strepen had gestaan. Het is echter niet gebeurd. Ik vermoed daarom dat hier wel degelijk sprake is van een rechtsvorderaar namens de graaf, oftewel de baljuw of een voorloper daarvan.[36] De *iudex* van de graaf (niet te vertalen als schout, maar veeleer als baljuw) en de schout van de burggraaf fungeerden ieder op hun eigen rechtsniveau. In het stadsrecht wordt nergens verschil tussen lage en hoge jurisdictie gemaakt. De genoemde vergrijpen omvatten het hele scala van haren uittrekken tot doodslag. En mag er nog twijfel bestaan waartoe het afslaan van een ledemaat behoort, diefstal, roof en moord (artikel 16) vallen onmiskenbaar onder de hoge rechtsmacht.[37] Dit artikel 16 is overigens pas in de voorlaatste fase van het Leidse privilege toegevoegd, later dan artikel 14 dus, en houdt derhalve

een bevestiging in van de aanwezigheid van de grafelijke *iudex* in het toen voor Leiden geldende rechtssysteem.

Deze interpretatie, waarbij ervan uitgegaan wordt dat er geen passages ingevoegd zijn, heeft consequenties voor de zienswijze ten aanzien van de institutionele ontwikkeling, de verhouding tussen graaf en burggraaf en zodoende ook de achtergrond van het vroegste Leidse stadsrecht. De eerste gevolgtrekking moet zijn dat de burggraaf al in de fase van de eerste stadsrechtverlening het benoemingsrecht van de schout had. Er is geen enkele bron die dat tegenspreekt. Het oudst bekende document dat van dit recht gewag maakt – te dateren tussen 1355 en 1360 – is een register van rechten die *van den ouden haercomen* het burggraafschap toebehoren. Als eerste punt staat op deze lijst de benoeming van de schout.[38] De graaf had zijn eigen rechtsvorderaar, in Middelburg in 1217 *nuntius* genoemd, in Haarlem in 1245 *iudex*, in Zierikzee in 1248 baljuw.

Dat de burggraaf in het oudste stadsrecht de grote afwezige zou zijn, zoals Kruisheer stelt, lijkt zeer onwaarschijnlijk, gezien zijn uiterst vooraanstaande positie aan het grafelijk hof.[39] Herhaaldelijk trad burggraaf Jacob als getuige op in grafelijke oorkonden, onder meer in gezelschap van diverse leden van de gezaghebbende familie Van Teilingen. In de Loonse oorlog stond hij aan de zijde van Willem. En hij is ook nu niet afwezig. Waar dat van node is, wordt zijn rol aangegeven, in artikel 5 bij de kwestie van vredeweigering en in artikel 12 bij de garantstelling voor onafhankelijk functioneren van schepenen. En misschien komt hij ook in artikel 1 om de hoek kijken. Daar worden financiële heffingen kwijtgescholden door de graaf *of een ander* (*vel alio*), behalve een gemaximeerd bedrag aan botting, eens in de drie jaar (*ab anno tercio in tercium*). De burggraaf kreeg vanouds een aandeel in deze botting, *van tween jaren int derde* [*te betaelen*].[40] Is dat ook niet een driejaarlijkse uitbetaling? En zou die *ander* dan niet de burggraaf zijn? Deze Leidse bepaling blijkt uitzonderlijk te zijn. Elders vinden we volledige vrijdom van grafelijke heffingen.

De institutionele veranderingen in het midden van de 13de eeuw hebben natuurlijk hun uitwerking op de bestuurlijke verhoudingen gehad. Ik doel hier met name op de opkomst van de baljuwschappen.[41] Op het moment dat er een bestuurslaag werd ingeschoven tussen de graaf en zijn raadgevers enerzijds en lokale ambtsdragers anderzijds, was de functie van burggraaf, die immers die middenpositie in feite al innam, in het geding. In Leiden moest tussen de – nu permanente – baljuw en de burggraaf een taakverdeling worden afgesproken. De baljuw kreeg de hoge jurisdictie, de burggraaf behield de lage.[42] Diens schout

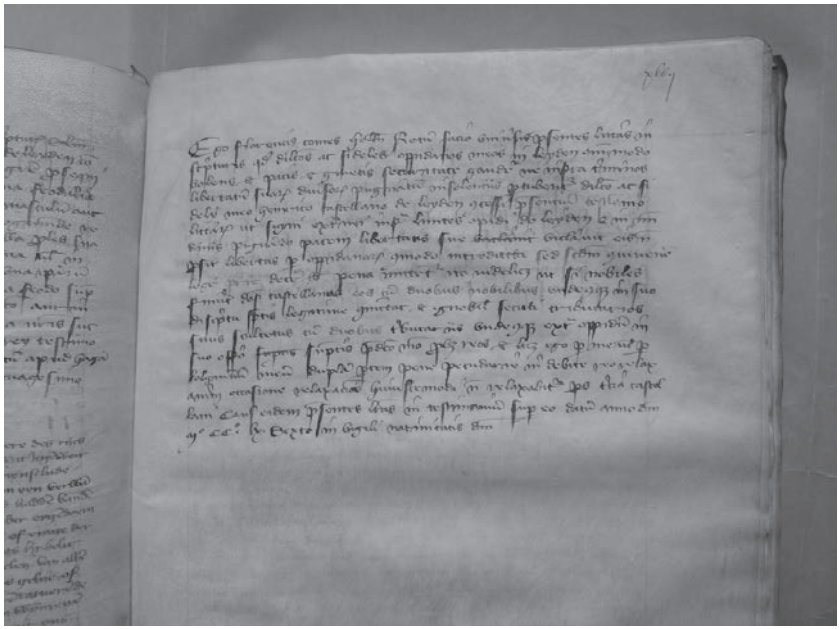

Oorkonde van Kerstavond 1266. Huisarchief Twickel, Kasteel Twickel Delden.

bleef fungeren als de schout van Leiden. Deze situatie heeft tot in de 15de eeuw geduurd, toen eerst de burggraaf al zijn politieke rechten moest opgeven (1420) en vervolgens de stad de hoge jurisdictie verkreeg zonder enigerlei inmenging van de baljuw (1434).[43]

Misschien was eveneens een onderdeel van de *deal* dat de burggraaf voortaan ook de schepenen mocht benoemen. In ieder geval wijst de in het charter van 1275 genoemde samenwerking van burggraaf en schepenen bij het verlenen van toestemming om poorter te worden, op een inniger connectie dan tevoren. Bovendien had de burggraaf in deze een taak van de graaf overgenomen, waarvoor eerstgenoemde de revenuen ontving.[44]

Een tweede akte waaruit de nieuwe organisatorische situatie blijkt, is een oorkonde van 24 december 1266.[45] Tussen Floris V en zijn burggraaf werd op die datum een overeenkomst gesloten omtrent de behandeling van vreemdelingen die binnen de vrijdom van Leiden en op marktdagen de rust verstoorden. Laatstgenoemde mag hen volgens algemeen recht (*communem legem patriae*) beboeten en zelf een derde van de boeten behouden. Interessant is dat de burg-

graaf een schout (*scultetus*) blijkt te hebben en de graaf een baljuw (*balgivum*). En deze baljuw zal op dat moment ongetwijfeld Dirk van Teilingen geweest zijn, op wiens slot vijf dagen eerder het Leidse stadsrecht door Floris V was verleend.[46]

Beide stukken zijn een nadere explicitering van een artikel uit het stadsrecht. In beide gevallen gaat het om afbakening van competenties, met een financiële component, noodzakelijk geworden door de nieuwe institutionele verhoudingen. Of de oorkonde van 24 december 1266 (vijf dagen na de uitvaardiging van het stadsrecht) wijst op een machtstrijd, zoals Kruisheer oppert, weet ik niet. De burggraaf was zelf op 19 december niet aanwezig. Hij moet dus op een later tijdstip van de inhoud kennis hebben genomen, om vervolgens zijn punt aan te kaarten bij de twaalfjarige graaf en zijn raadgevers. Nadat het probleem was opgelost, moest een tekst worden geredigeerd en tenslotte een charter vervaardigd. En dat in vijf dagen! Waarschijnlijker lijkt mij als bij gelegenheid van de vernieuwing van het stadsrecht een gedetailleerde uitwerking van artikel 10 is geconcipieerd in goed overleg tussen de graaf en zijn burggraaf, vermoedelijk wel om de positie en de financiën van deze laatste veilig te stellen.

Het vroegste Leidse stadsrecht

Stadsrechten kwamen niet uit de lucht vallen.[47] Er konden diverse soorten bestaande rechten aan ten grondslag liggen, in de praktijk gegroeid en mondeling overgeleverd. We spreken van gewoonterecht. Camps zag in het opstellen van een oorkonde dan ook niet meer dan een symptoom van verambtelijking en verschriftelijking van het bestuur.[48] Waarbij dient te worden aangetekend dat een officiële uitvaardiging wel degelijk betekenis had, doordat zij de goede verstandhouding tussen graaf en stad bezegelde.[49]

In de Hollandse stadsrechten vinden we de sporen hiervan terug. Nog in het charter van IJsselstein uit 1363 komt dit heel uitgesproken naar voren: *ende wes hier nyet en staet, dat zal men berechten na den ouden costumen ende haircomen*.[50] In Dordrecht wordt de schepenen opgedragen hetzelfde recht te hanteren als hun voorgangers gewoon waren.[51] En ook de Leidse stadsrechtoorkonde geeft bewijzen van het gewoonterechtelijk en complementaire karakter. In artikel 9 heet het dat als een vreemdeling een ander een vinger afslaat, hij zal boeten volgens het algemeen recht (*communem iusticiam*). Artikel 8 voegt een tweetal Middelnederlandse termen als verklaring toe aan de Latijnse tekst, *matewonde* en *kuuskure,*[52] die kennelijk algemeen als juridische begrippen gehanteerd werden. Een *matewonde* is een wond van een bepaalde afmeting, waarop de straf voor de dader

gebaseerd was. *Kuuskure* kun je vertalen als zuiveringskeur, oftewel onschuldseed. Ook wat betreft andere zaken ging het stuk van vaststaande gegevens uit. Nergens vinden we een boeteverdeling tussen graaf en stad, zoals die in de stadsrechtprivileges van Geertruidenberg en Dordrecht wel gegeven wordt. Toch geldt ook in Leiden dat de graaf tweederde deel krijgt, blijkens het privilege dat Floris V op 24 december 1266 zijn burggraaf verleent, waarin de financiële consequenties van artikel 10 nader tussen hen worden vastgelegd.[53] Mogelijk impliceert dit artikel 10 dat er ook reeds sprake was van het *ius de non evocando*, wat in de tekst evenmin expliciet opgenomen is. Deze voorbeelden tonen aan dat in ieder geval de vroegste fase van het Leidse stadsrecht niet gezien moet worden als een uitgewerkt rechtsstelsel, maar eerder als een blauwdruk op hoofdlijnen.

Het vroegst bekende Leidse stadsrecht is niet erg omvangrijk. Het bevatte hoogstens twaalf artikelen. Uit de periode dat het moet stammen, vóór het overlijden van de grootvader van Floris V op 19 juli 1234, zijn nog twee andere stadsrechten met een gering aantal bepalingen bekend, Geertruidenberg (1213) met 16, en Dordrecht (1220) met 15. De andere drie stadsrechten uit deze periode zijn juist heel uitgebreid. De keur van Middelburg van 1217 heeft 51 artikelen. De hiervan afgeleide privileges voor Zierikzee (vóór 4 februari 1222), Westkapelle en Domburg (1223) resp. 62, 50 en 49. Deze Zeeuwse trits is het oudste voorbeeld van een stadsrechtfamilie in Holland en Zeeland, mogelijk teruggaande op Vlaamse voorbeelden.[54] Een tweede serie is de zogenoemde Brabants-Hollandse familie, die aanvangt met Haarlem in 1245, welk stadsrecht grotendeels aan dat van Den Bosch ontleend was. Ook in dit geval is sprake van uitgebreide stadsrechten, die in detail een veelheid aan zaken regelen.

De korte stadsrechten uit de periode van Willem II en Floris V blijken geen van alle in een stadsrechtfiliatie te passen, behalve dat van Gouda (1272), dat volgens artikel 4 ontleend is aan Leiden.[55] In tegenstelling tot de uitvoerige privileges zijn de korte dus allemaal autonoom, waarbij wel aantoonbaar gebruik gemaakt is van bestaande stadsrechtoorkonden. In 's-Gravenzande (1246) bijvoorbeeld vinden we de Leidse bepaling over het haren uittrekken terug.[56]

Blijft nog het probleem dat het niet duidelijk is waarom dat eerste Leidse stadsrecht nu juist op een bepaald moment officieel verleend werd door de graaf. Blok vroeg zich dit in het algemeen af.[57] Hij zocht het antwoord in de wens van de stedelingen om bij de groeiende betekenis van hun buurtschap hun eigen zaken

te kunnen regelen, een 'weg der zelfstandigheid, dien zij sedert het begin der dertiende eeuw was ingeslagen'. Versprille zocht het in een andere richting, namelijk 'de gelukkige omstandigheid van de nauwe banden, die het grafelijk huis met de stad onderhield'.[58] Cox betrekt de burggraaf in de discussie, 'de lokale machthebber die een nadrukkelijke rol' speelt.[59] Graaf en burgerij lijken elkaar gevonden te hebben, aldus Cox, om diens macht te beknotten. Ik plaats daar echter de kanttekening bij dat er geen enkele aanwijzing is over spanningen tussen burggraaf enerzijds en burgers en graaf anderzijds als opmaat om stadsrecht te vragen respectievelijk te verlenen. Integendeel, het heeft er veel meer van weg dat de graaf de belangen van zijn burggraaf goed in de gaten heeft gehouden. Het is uitzonderlijk dat in Leiden wel een deel van een belasting betaald moest worden.

Als een conflictsituatie tussen stad en burggraaf niet de achtergrond van het moment van vroegste stadsrechtverlening was, wat dan wel? Alvorens daarover iets te zeggen, is het goed te constateren dat het oudst bekende stadsrecht dat door een Hollandse graaf is verleend, dat van Geertruidenberg van 21 september 1213 is, beoorkond door Willem I. Indien zijn broer (Dirk VII, 1190-1203) of zijn vader (Floris III, 1157-1190) het eerste stadsrechtprivilege van Leiden zou hebben uitgevaardigd, zou dat een zeer vroege uitschieter zijn.[60] De eerste negen jaar van Willem's periode komen ook niet in aanmerking. Eerst was er de opvolgingsstrijd met zijn nichtje Ada en haar echtgenoot Lodewijk van Loon. In deze zogenaamde Loonse oorlog was Leiden in 1203 en 1204 herhaaldelijk het strijdtoneel.[61] Bij het vredesverdrag van 1206 werd Holland ten noorden van Lek en Hollandse IJssel toebedeeld aan Lodewijk van Loon, die er echter ook geen vaste grond onder de voeten kreeg. Op 13 januari 1213 werd Willem I officieel door de keizer met Holland beleend.[62] Op 23 juli van dat jaar vaardigde hij zijn eerste oorkonde uit in zijn voorvaderlijk gewest, en wel te Leiden. Het betreft een geschil tussen de burggraaf en de abdis van Rijnsburg.

Leiden was in die jaren een belangrijke stad. Samen met Dordrecht, Vlaardingen en Haarlem figureert zij in het verdrag van 1206 als een van de steden waar Willem heen moest om de leenmannen in de regio te manen hulde te doen aan Lodewijk van Loon. Of dat daadwerkelijk is gebeurd, blijkt niet uit de bronnen. Maar feit is wel dat Leiden hier blijkbaar opgevoerd is als hoofdplaats van de regio Rijnland, zoals de drie andere plaatsen zogenaamde hoofdplaatsen waren van respectievelijk (het toenmalige) Zuid-Holland, Delf- en Schieland en Kennemerland. Er was een grafelijk hof, waarop in ieder geval sedert eind 12de eeuw een stenen huis stond, het Gravensteen, waar de graaf regelmatig verbleef.[63]

Of de stad ook een bloeiende gemeenschap was, weten we niet. Zeker is dat Leiden in de tweede helft van de 12de eeuw veel te lijden heeft gehad van wateroverlast. Terwijl enerzijds zee en stormen zorgden voor watersnoden, maakten zij anderzijds de verzanding van de Rijnmonding definitief, zodat er gigantische afwateringsproblemen ontstonden. Om dat tegen te gaan, is de rivier in Leiden verbreed en verdiept. En met de gebaggerde klei werden tegelijkertijd de oevers opgehoogd.[64] In de Breestraat werd een eerste wegdek aangelegd.[65] Afwateringsgreppels werden gegraven en de Rijn werd van een beschoeiing voorzien. Voormalige uiterwaarden werden bovendien geschikt gemaakt als bouwkavels. Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat hier gedacht moet worden aan een collectieve aanpak.[66] Blijkbaar waren de Leidenaren rond 1200 druk doende hun toekomst veilig te stellen.

De oorlogshandelingen van 1203-1204 en de daardoor veroorzaakte schade zullen een behoorlijke kink in de kabel geweest zijn. Dat geldt overigens ook voor die andere vroege grafelijke nederzetting, Dordrecht, dat in de Loonse oorlog volledig verwoest werd.[67]

Het lijkt erop dat Leiden zich snel demografisch heeft hersteld. Vanaf ongeveer 1225 wordt een intensiever gebruik van de erven tussen het noordelijke einde van de Breestraat en de Rijn geconstateerd. De toevoeging van een artikel over toestemming tot vestiging in de stad (artikel 14) in het één na vroegste niveau van het stadsrecht, duidt hier mogelijk ook op.

Tegen deze achtergronden moet de verlening van het eerste Leidse stadsrecht worden bezien. Graaf Willem I wilde het steunpunt midden in zijn kerngebieden niet meer kwijt. Zodra hij er officieel toe gerechtigd was, sloot hij met de vertegenwoordigers van de Leidenaars – er was kennelijk al een bepaalde organisatiegraad – een overeenkomst om de stad aan zich te binden. En hoe kon dat beter worden bereikt dan verdere ontplooiing van de herrijzende nederzetting te stimuleren en haar enige juridische autonomie te geven? Op dezelfde wijze handelde hij in 1220 met het wederopgebouwde Dordrecht.

De burggraaf had zich in de voorbije oorlog een trouw bondgenoot getoond. Willem kwam hem tegemoet door in het verleende stadsrecht zijn belangen veilig te stellen.

Conclusies

Het Leidse stadsrecht was een overeenkomst tussen graaf en poorters, waarin een aantal principeafspraken vastgelegd zijn. Het draagt nog duidelijk de sporen van

voorlopende gewoonterechtelijke bepalingen. De omvang duidt op een autonoom stadsrecht uit de eerste helft van de 13de eeuw. Het is onwaarschijnlijk dat het Leidse stadsrecht veel ouder is, aangezien er dan een groot tijdsverschil zou zijn met de bekende stadsrechtverleningen door de Hollandse graven, die in 1213 beginnen, nadat Willem I weer met Holland was beleend.

Willem had mogelijk ook een motief, namelijk een impuls geven aan de zich herstellende stad na de wateroverlast en de oorlogsschade van 1203-1204, om haar voor zich te winnen en tegelijkertijd de burggraaf voor zijn steun in die oorlog te belonen. Hier dringt zich de parallellie met Dordrecht op, dat in die oorlog totaal verwoest was en in 1220 stadsrechten kreeg. Het Leidse stadsrecht lijkt iets eerder tot stand te zijn gekomen. De in de literatuur regelmatig genoemde overeenkomst met Dordrecht is namelijk niet terug te vinden in de vroegste fasen van het Leidse privilege, maar pas in de voorlaatste. Dat wil zeggen dat de beide stadsrechten niet in relatie tot elkaar en heel dicht op elkaar tot stand gekomen zullen zijn. Willem was in het voorjaar van 1220 teruggekeerd van een kruistocht en verleende Dordrecht in juli van dat jaar haar stadsrecht. Het Leidse zal daarom vermoedelijk in de periode vóór zijn vertrek verleend zijn, dat wil zeggen tussen 13 januari 1213 en 29 mei 1217.[68] De bepalingen die de verhouding tussen graaf en burgers regelen vertonen een grote verwantschap met die van Geertruidenberg uit september 1213.

De eerste toevoeging moet dan gedaan zijn door Floris IV, van wie slechts twee uitvaardigingen bekend zijn, beide uit het eerste jaar van zijn regeringsperiode, 1223. In beide gevallen is er geen sprake van een autonoom stadsrecht, maar van het overnemen van het stadsrecht van Middelburg. De toevoeging van het uitzonderlijke artikel 14 duidt wellicht op een toenemende immigratie, zodat een scherpere afbakening tussen poorter en vreemdeling van belang werd.

Bevestiging en uitbreiding van het stadsrecht door Willem II past volledig in het beeld van zijn lijn van standaardisering en bureaucratisering.[69] Vanaf 1245 vond een reeks stadsrechtverleningen plaats, na Willem's dood (1256) voortgezet door Floris V, sedert diens meerderjarigheid in 1266. De uitbreiding van het Leidse stadsrecht heeft een aantal bepalingen die Dordrecht al had sedert 1220, maar het Dordtse handvest is in 1252 nagenoeg ongewijzigd opnieuw verleend. Vandaar een datering van de uitvaardiging van het Leidse stuk ongeveer tegelijkertijd.

Floris V, tenslotte, voegde twee artikelen toe die anticipeerden op toekomstige situaties.

De conclusie dat het Leidse stadsrecht in vier verschillende fasen tot stand is gekomen, verhoudt zich goed met de gelaagdheid in het charter van 1266, zoals Kruisheer die op diplomatische gronden had geconstateerd, mits één amendering wordt aangebracht. Toepassing van een objectieve dan wel subjectieve stijl lijkt geen doorslaggevend criterium te zijn voor het onderkennen van opeenvolgende fasen.

De gebruikte terminologie in het Leidse stadsrecht in zijn verschillende niveaus en de daarmee samenhangende stukken is een prachtige spiegel van de ontwikkeling van de vertegenwoordiging van de graaf, van een ad hoc gedelegeerde in de eerste decennia van de 13de eeuw tot zijn permanente dienaar in een afgebakend bestuurlijk district, het baljuwschap, in het midden van de eeuw.

De Leidse situatie, waarin van oudsher een burggraaf een rol speelde, met zijn eigen schout, vormde een complicerende factor in dat proces. De daardoor ontstane problemen werden opgelost, maar de Leidse burggraaf bleef een vreemde figuur in het Hollandse bestuursstelsel.

Noten

1 Joost C.M. Cox, *'Hebbende privilege van stede'. De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)* (Diss. Universiteit Leiden 2011).

2 Jaap Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrechtoorkonden (waarschijnlijk einde twaalfde eeuw – 1266)' in: J.B. Berns e.a,. red., *Feestbundel aangeboden aan prof.dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990), bijlage 1. Deze teksteditie is gelijk aan die in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, dl. III *1256-1278* (Assen/Maastricht 1992), dat door Kruisheer werd bezorgd. [Verder afgekort tot *OHZ.*]

3 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad.* I. *Eene Hollandsche stad in de Middeleeuwen* (Den Haag 1910) 24-30.

4 Holland tussen Kennemerland in het noorden en de Lek en Hollandse IJssel in het zuiden.

5 O. Oppermann, *Untersuchungen zur Nordniederländischen Geschichte des 10. bis 13. Jahrhunderts.* 2. *Die Grafschaft Holland und das Reich bis 1256* (Utrecht 1921) 57-60, 86.

6 Annie Versprille, 'Het stadsrecht van Leiden', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 29-40.

7 Zij zal bedoelen Hollandse stadsrechten, want Floris IV vaardigde in 1223 wel twee Zeeuwse uit (Domburg en Westkapelle).

8 Kruisheer, 'Het ontstaan', 187-196.

9 H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedebouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de gouden eeuw* (Leiden 1975) 47.

10 Geertruidenberg (1213) heeft subjectieve stijl in begin- en eindprotocol, en verder objectieve stijl. In Haarlem (1245) en 's-Gravenzande (1246) is het gemengd. In Westkapelle en Domburg (1223) zijn begin- en eindprotocol en art. 1 in subjectieve stijl en de overige artikelen in objectieve stijl, voorzover van toepassing.

11 Kruisheer, 'Het ontstaan', 193-194.

12 Ibidem, 190 en 192, stelt dat de zinsneden over de burggraaf en de heer van Teilingen latere toevoegingen zijn. Noodzakelijk is dat niet. Er fungeerden al burggraven in de 12de eeuw en heren van Teilingen komen vanaf 1162 veelvuldig voor in grafelijke oorkonden, in de directe entourage van de graaf. Zie J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (Den Haag 1971) 157. Zie ook J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Diss. Utrecht 1986). Uitsluitsel op dit punt is niet van invloed op de plaatsbepaling van artikel 12.

13 Kruisheer, 'Het ontstaan', 188, 190-191.

14 Cox, *Privilege van stede*, 85, 209-211.

15 Freek Lugt, *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden 2012) [blz.nr. bij ter perse gaan nog niet bekend].

16 Cox, *Privilege van stede*, 210.

17 Ibidem, 203.

18 Kruisheer, *OHZ* dl. III, nr. 1684. Zie ook J.C. Overvoorde en J.W. Verburgt, *Archief der secretarie van de stad Leiden 1253-1575* (Leiden 1937) regest 7.

19 Cox, *Privilege van stede*, 621 (artikel 20).

20 Ibidem, 227.

21 Ibidem, 254.

22 H.L. Janssen, ''s-Hertogenbosch, een *novum oppidum* in de Meierij ca. 1200-1350. De stadsarcheologie als bron voor de

kennis van groei en stagnatie van middeleeuwse steden', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 98-99.

23 H.P.H. Camps, *De stadsrechten van graaf Willem II van Holland. Een diplomatische, tekstkritische en historische studie* (Hilversum 1989) 41, 72-73.

24 Oproepen tot diensten voor de landsheer.

25 Toestand van rechtzekerheid binnen de stad.

26 Cox, *Privilege van stede*, 548 (art. 24).

27 Militaire expeditie.

28 De regeling omtrent de heervaartverplichtingen is niet opgenomen in het stadsrecht van 1220, zoals uitgegeven in A.C.F. Koch, *OHZ*, dl. I, *Eind van de 7e eeuw tot 1222* (Den Haag 1970) nr. 406, overgenomen in Cox, *Privilege van stede*, 377. Dat charter van 1220 was ernstig beschadigd, met name aan de bovenzijde. De tekst is gereconstrueerd aan de hand van de stadsrechtverlening van 1252, die praktisch geheel een bevestiging was van die van 1220 (P.J. Horsman, *Disordres ende abuysen. Archiefvorming en archivering in Dordrecht 1200-1920* (Diss. Universiteit van Amsterdam 2009) 82). Zie ook de aanhef van 1252, waarbij Willem II het stadsrecht bekend maakt *ad instar clare memorie Wilhelmi comitis Hollandie predeccessoris nostri* = geheel als Willem, graaf van Holland onze voorganger, voortreffelijker gedachtenis; in: J.G. Kruisheer, *OHZ*, dl. II, *1222 tot 1256* (Assen/Maastricht 1986) nr. 910. Uit de reconstructie door Koch blijkt dat er tussen het restant van het beginprotocol en het restant van (het door hem zo genoemde) artikel 1 (dat nagenoeg geheel overeenkomt met artikel 2 van 1252) een dusdanig grote ruimte bestond dat die, volgens hem, niet te schatten was. Aangezien dat haast om een gehele regel van bijna 31 cm. breed moet gaan, lijkt het me voor de hand te liggen dat het art. 1 van 1252 het oorspronkelijke artikel 1 van 1220 was.

29 Cox, *Privilege van stede*, 412.

30 Belasting ter onkostendelging voor het grafelijk rechtsgeding. De botting komt verder alleen in het stadsrecht van Rotterdam voor (1340, art. 26).

31 Cox, *Privilege van stede*, 545-549 (art. 2-4, 34-35).

32 Ibidem, 44-45. J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland* (Den Haag 2005) 62, 69.

33 Zie voor Haarlem, Delft, 's-Gravenzande, Zierikzee en Alkmaar: Cox, *Privilege van stede*, op diverse plaatsen. Dordrecht 1252: *OHZ*, dl. II, nr. 910 en Peter Henderikx, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw' in: Reinout Rutte en Hildo van Engen, red., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar een overzicht* (Hilversum 2005) 60. Middelburg 1254: *OHZ*, dl. II, nr. 996 en Henderikx, 'Graaf en stad', 59.

34 De beoorkonding van het stadsrecht van Vlaardingen uit 1273 begint met de opmerking dat Floris (V) in de voetsporen van zijn voorvaderen treedt (*quod nos progenitorum virorum vestigia imitantes*). Cox, *Privilege van stede*, 614. Zie ook Henderikx, 'Graaf en stad', 53, 60.

35 Cf. stadsrecht Middelburg art. 45, Haarlem art. 12.

36 O. van den Arend, *Zeven lokale baljuwschappen in Holland* (Hilversum 1993) 100-103.

37 Dit aspect van artikel 16 heeft in de literatuur nooit aandacht gekregen. W. Downer, 'De ontwikkeling van de stedelijke autonomie te Leiden in de middeleeuwen', *Holland. Regionaal-historisch Tijdschrift* 1 (1969) 140-141, signaleerde het wel, maar wist er niet goed raad mee.

38 Blok, *Hollandsche stad*, I, 82. De lijst afge-

drukt in C. Hoek, 'De Hof te Vlaardingen', *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 5 (1973) 84-86. Voor datering zie A.D.A. Monna, 'De bezittingen van het Leidse burggraafschap' in: W.H. Lenselink en A.D.A. Monna, *Studies over het Zeeuwse en het Leidse burggraafschap*. Deel XXXVII van *Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht* (Groningen 1976) 66. Zie Monna, 93-94 over de benoemingsrechten.

39 Coenen, *Graaf en grafelijkheid*, 53, 61, 64, 66, 71, 73-74, 76.

40 Hoek, 'Hof Vlaardingen', 84. De burggraaf kreeg volgens deze opgave 1 pond op de verschijndag. Naar analogie van de formulering van het recht op de botting van Oegstgeest (p. 85) heb ik ter verduidelijking *te betaelen* aan het citaat toegevoegd. Zie ook Ed van der Vlist, *De burcht van Leiden* (Leiden 2001) 32, n. 131.

41 Van den Arend, *Baljuwschappen*, 100-106. G.F. van der Ree-Scholtens en H. Spijkerman, *Inventarissen van de archieven van baljuw en hoge vierschaar van Rijnland …* (Den Haag 1990) i-iii.

42 Kruisheer, 'Het ontstaan", 192, kent de burggraaf een zekere vorm van hoge jurisdisctie toe, op grond van het (verderop genoemde) privilege van 24 december 1266. Daarin gaat het echter niet om zaken van halsrecht.

43 Downer, 'De ontwikkeling', 136-137.

44 Kruisheer, *OHZ* dl. III, nr. 1684.

45 Ibidem, nr. 1435. In oudere literatuur wordt verwezen naar L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. 2 (Amsterdam/Den Haag 1873) 69 (nr. 152). Overvoorde en Verburgt, *Archief der secretarie*, inv.nr. 105, beschrijven dit stuk met een foute datering.

46 Vermelding op 14 januari 1267 in *OHZ* dl. III, nr. 1440.

47 R. van Uytven, 'Het stedelijk leven 11de-14de eeuw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 2 (Haarlem 1982) 213-218. Cox, *Privilege van stede*, 18-19.

48 Camps, *De stadsrechten*, 73.

49 Kruisheer, 'Het ontstaan', 193.

50 Cox, *Privilege van stede*, 512 (artikel 24).

51 Ibidem, 378 (artikel 13).

52 Zowel Kruisheer, 'Het ontstaan', 198, als Cox, *Privilege van stede*, 529, lezen hier 'kunskure'. Kruisheer constateert dat elders 'onskoude' of varianten ervan gebruikt zijn, 'kennelijk de juiste lezing'. Cox neemt dit over. Versprille, 'Het stadsrecht', 35, leest merkwaardig genoeg 'civiskure', terwijl het juist om een Nederlandstalig equivalent van een Latijnse term gaat. Mijns inziens staat er 'kuuskure', een samenstelling van *kure* en *kuus*, ontleend aan het werkwoord *kuuscen* = zuiveren, zowel lichamelijk als moreel. Dit komt ook overeen met het gebruikte Latijnse woord *expurgare.* Met dank aan dr. Marijke Mooijaart, Instituut voor Nederlandse Lexicologie Leiden, die mij op het werkwoord *kuusken* wees.

53 Kruisheer, *OHZ*, III, nr. 1435. Zie ook Kruisheer, 'Het ontstaan', 190.

54 Cox, *Privilege van stede*, 181-182.

55 Zie over stadsrechtfiliatie en hoofdvaart Cox, *Privilege van stede*, 173-186. Ik ga hier voorbij aan de hoofdvaartrelaties, omdat die niet per definitie parallel lopen met de stadsrechtontlening en bovendien vaak pas door veel latere bronnen gedocumenteerd zijn. Zie verder de behandeling van 's-Gravenzande, Gouda, Vlaardingen, Schiedam en Schoonhoven.

56 Cox, *Privilege van stede*, 177, 453 (art. 4).

57 Blok, *Hollandsche stad*, I, 37-38, 45.

58 Versprille, 'Het stadsrecht', 31.

59 Cox, *Privilege van stede*, 82-85, gebaseerd op J.W. Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen,

Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad (Leiden 2002) 69 en op de hiervoor behandelde theorie van Kruisheer. Marsilje duidt het ambt van burggraaf in het midden van de 13de eeuw à la Kruisheer, maar merkt tevens op dat er vóór 1326 geen gegevens zijn over heftige conflicten tussen burggraaf en stad.

60 J. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadsrechtoorkonden' in: C.M. Cappon e.a., red., *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van der Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1984) 286-289, betoogt dat het oudste Middelburgse stadsrecht beduidend ouder moet zijn dan 1217. Cox, *Privilege van stede*, 58-60, bestrijdt dit echter, mijns inziens op goede gronden. In het charter zelf is ook geen sprake van een vernieuwing of bevestiging van oudere privileges.

61 Van der Vlist, *De burcht*, 36-49.

62 Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, 180.

63 Ed van der Vlist, 'Mist over de stad. Leiden rond 1200', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 13-16, 22-24.

64 Ibidem, 2-7.

65 D.P. Hallewas, 'Een gat in de Breestraat te Leiden', *Bodemonderzoek in Leiden. Jaarverslag 1981* (Leiden 1982) 29, 38.

66 M.F.P. Dijkstra en C.R. Brandenburgh, red., *Opgraving Leiden – Aalmarktschool. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis* (Leiden 2010) m.n. 29-36, 322-329, 335-336.

67 Cox, *Privilege van stede*, 46.

68 Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, 7.

69 Milja van Tielhof en Petra J.E.M. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht 2006) 37-38. Zie ook Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij*, 182-183, 200-201.

Afb. 1. Jan van Houts vriendschapsgedicht in het album amicorum *van Janus Dousa, 2 december 1575, folio 102r. Universiteitsbibliotheek Leiden.*

Van Houts illustrator

Over Van Houts bijdrage in het *album amicorum* van Janus Dousa

IdaWietske Lambrechtsen-van Essen

In de Leidse Universiteitsbibliotheek bevindt zich een bijzonder *album amicorum* uit het derde kwart van de 16de eeuw.[1] Dit in kalfsleer gebonden boekje behoorde toe aan Jan van der Does, beter bekend als Janus Dousa (1545-1604). Dousa was garnizoenscommandant van Leiden tijdens het tweede beleg in 1574. Bij de oprichting van de universiteit in februari 1575 werd hij benoemd tot curator. Ook was hij dichter.

Tussen de bijdragen in het *album amicorum* is die van Jan van Hout nadere beschouwing waard (afb. 1). Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris van Leiden en tevens secretaris van de universiteit, dateerde zijn vriendschapsgedicht 2 december 1575. Hij heeft voor zijn beste vriend en collega-dichter een lofdicht geschreven op hun vriendschap die tijdens het tweede beleg van de stad ontstond. Het handschrift van Jan van Hout is goed herkenbaar en getuigt van zijn aanleg voor klein schrijven. Zijn bijdrage valt tevens op door de kleurrijke, deels vergulde illustratie rondom het gedicht met de titel *Vruntschap* en bijbehorende toelichting. Het is een kunstwerkje van hoge kwaliteit dat het werk van een professioneel kunstenaar lijkt te zijn.

De vriendschapsband tussen de twee mannen wordt weergegeven door twee personages die elkaar de hand schudden. Zij lopen op elkaar af op een podium, met toneelmaskers aan hun voeten, als het ware de dichtkunst voor het voetlicht brengend. Het zijn twee figuurtjes van slechts 2,8 centimeter hoog, maar hun houding en expressie zijn heel krachtig. Beide heren dragen een oranje-wit-blauwe sjerp. Als bekroning van de omlijsting is een sater afgebeeld, die glimlachend toekijkt. Aan weerszijden brandt in vuurpotten de levensvlam. Ook zijn twee koppen afgebeeld waarvan de ene het leven symboliseert, en de ander, de

IdaWietske Lambrechtsen-van Essen heeft kunstgeschiedenis gestudeerd aan de Universiteit van Leiden. Zij heeft vooral onderzoek gedaan naar de 16de- en 17de-eeuwse Leidse onderwerpen, onder meer voor de Stichting Pieterskerk Leiden.

doodskop, de vergankelijkheid. Twee hermen omvatten de cartouche met daarin de afbeelding van de strijd tijdens het beleg, de tijd waarin de vriendschap tussen beide heren ontstond. Het ornamentale rolwerk bevat verder oorlogsattributen als een galg, kanonslopen, touw, zwaarden, spiesen en de oranje-wit-blauwe vlag.[2] Tussen de beide cartouches bevinden zich twee verdrukte, doorstoken figuren. De onderste cartouche, rustend op twee adelaarspoten, laat een viertal slachtoffers van de strijd zien. Hier ziet de cartouche er als met bloed besmeurd uit.

Tot nu toe is er in de literatuur nauwelijks aandacht uitgegaan naar de illustratie om het vriendschapsgedicht. Verondersteld werd steeds dat Van Hout zowel het gedicht als de illustratie heeft gemaakt. De linker figuur zou Janus Dousa voorstellen en de rechter Jan van Hout.[3] Van Houts auteurschap van de illustratie en de duiding ervan staan echter allerminst vast.

Aan Jan van Hout worden tot op heden slechts twee tekeningen toegeschreven. In het Regionaal Archief Leiden bevindt zich een schetsje van een plattegrond van het stadhuis dat op zijn naam staat.[4] Het gaat om een eenvoudig schetsje dat is bedoeld als eerste opzet voor de interne verbouwing van het stadhuis van omstreeks 1595. Een tweede schets met het ontwerp van zijn eigen grafzerk bevat eveneens niet meer dan enkele lijnen zonder verdere decoratie.[5] De aard en het schetsmatige karakter van deze tekeningen stroken niet met de illustratie uit het *album amicorum.* Het is daarom aannemelijk dat Van Hout aan een bekwaam tekenaar in zijn omgeving de opdracht heeft gegeven zijn gedicht voor Dousa te illustreren. Gaan we de Leidse tijdgenoten na die bekend stonden als ontwerper van ornamenten of decoratieve illustraties, dan komen twee kunstenaars in aanmerking, namelijk Isaac Claesz. van Swanenburg en Hans Liefrinck II. We weten dat zowel Isaac Claesz.van Swanenburg als Hans Liefrinck in 1575 in de omgeving van Jan van Hout werkzaam waren en opdrachten voor het stadsbestuur uitvoerden.[6]

Hans Liefrinck II (ca. 1538-1599), geboren in Antwerpen waar hij zijn opleiding als schilder kreeg, kwam in 1560 naar Leiden. Hij maakte daar vooral carrière als cartograaf.[7] De door hem ontworpen houtsnede, gebruikt als titelpagina van Janus Dousa's gedichtenbundel *Nova Poemata* (afb. 2), toont in zijn ornamentiek een aantal overeenkomsten met de decoratie rond het vriendschapsgedicht van Jan van Hout.[8] Beide tonen kanonnen, dolken die door het rolwerk steken, schild, pijl en boog, alle attributen die verwijzen naar het recente beleg en ontzet van de stad. De houtsnede is gesigneerd en gedateerd 1575, hetzelfde jaar als de

Afb. 2. Titelpagina in Janus Dousa's gedichtenbundel Nova Poemata, *1575, folio 1 v, door Hans Liefrinck II. Universiteitsbibliotheek Leiden.*

tekening.[9] Opmerkelijk is dat Jan van Hout blijkens het opschrift voor de financiering van de publicatie *Nova Poemata* zorg droeg en daarom ook de opdracht voor het ontwerp zal hebben gegeven.[10] Toch zijn de verschillen tussen Liefrincks gedrukte ontwerp voor de titelpagina en de pentekening van het vriendschapsgedicht groot. De houtsnede van Liefrinck laat een volbeladen en minutieus snijwerk zien, terwijl de ingekleurde pentekening om het vriendschapsgedicht een veel rustiger beeld geeft. Een tweede onderscheid is de afwezigheid van menselijke figuren in de titelpagina waar in het vriendschapsgedicht de twee handschuddende personages juist het hoofdonderwerp vormen. Liefrinck was dan ook vooral een kaartenmaker. Het ontbreken van menselijke figuren in zijn werk maakt een toeschrijving van de illustratie om het vriendschapsgedicht aan Liefrinck niet aannemelijk; voor een toeschrijving aan Isaac Claesz. van Swanenburg zijn veel meer aanknopingspunten.

De schilder en ontwerper Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614) was in zijn tijd de toonaangevende kunstenaar in Leiden.[11] Tussen Van Hout en Van Swanenburg bestonden duidelijk nauwe banden. Zij groeiden allebei op in

Afb. 3. Hans Vredeman de Vries, Groteske met twee handschuddende krijgers, *houtsnede, uit* Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, *dl. XLVII.*

Leiden en waren van dezelfde generatie. Toen Van Hout zijn gedicht in het *album amicorum* schreef was hij bijna drieëndertig jaar oud en Van Swanenburg achtendertig jaar. Van Hout werkte als secretaris op het stadhuis toen Van Swanenburg in 1576 toetrad tot de Leidse vroedschap. Vervolgens werd hij lid van de Veertigraad, schepen en viermaal een van de vier burgemeesters die gezamenlijk Leiden bestuurden. Dat ze elkaar kenden, blijkt ook uit de documenten van Van Houts laatste levensjaren. De griffier van de stad, zoon Joost van Swanenburg, werd benoemd tot zijn executeur-testamentair. Zoon Jan van Swanenburg werd in 1607 ondersecretaris ter assistentie van Van Hout. Hij overleed echter al in 1608 en werd opgevolgd door broer Isaac van Swanenburg, die in 1610 tot ondersecretaris werd benoemd.[12]

Voorafgaand aan zijn loopbaan in Leiden volgde Isaac Claesz. van Swanenburg, vermoedelijk tussen 1555 en 1565, zijn schildersopleiding bij de Antwerpse schilder Frans Floris (ca. 1520-1570). In deze tijd moet hij in aanraking zijn gekomen met de nieuwe ornamentiek naar Italiaans voorbeeld: grotes-

kenreeksen, cartouches met rolwerk, menselijke figuren, hermen, florale motieven enzovoort. Toonaangevende ontwerpers in Antwerpen waren Pieter Coecke van Aelst, Cornelis Floris (een broer van Frans Floris) en Cornelis Bos die Isaac Claesz. zeker geïnspireerd zullen hebben. Van grote betekenis was ook de van oorsprong Friese, maar lang in Antwerpen werkzame architect en ontwerper Hans Vredeman de Vries (1527-1604) wiens klassiek aandoende ornamentprenten een brede verspreiding kenden (afb. 3). Na zijn Antwerpse leerperiode keerde Van Swanenburg terug naar Leiden. Nog voor de belegering van de stad reisde hij echter naar Hamburg om pas weer in januari 1575 terug te keren. In de loop van de volgende jaren profileerde hij zich vooral als portretschilder en voerde talloze opdrachten uit voor de stad. Als ontwerper was hij bij vele projecten betrokken zoals een nieuwe trap voor het stadhuis, tapijtontwerpen en het ontwerp voor herdenkingspenningen en de pedellenstaven voor de nieuwe universiteit. Bekijken we de afbeelding in het *album amicorum* goed, dan doet de weergave van de twee mannen die elkaar de hand schudden ons denken aan verscheidene figuren op tekeningen van Van Swanenburg. De tekening *Koning Josia treedt op tegen de afgodendienst van de priesters van Baäl* wordt op grond van het watermerk in het papier na 1579 gedateerd en komt daarom in tijd het meest nabij.[13] Hier zien we op dezelfde wijze getekende figuren in tal van bewegelijke posities trefzeker afgebeeld, zowel op het bordes als op de voorgrond. De figuren tonen zeer verfijnd getekende gezichten. Het meest relevant in deze context is de aan Van Swanenburg toegeschreven tekening *Schutters bij een bordes* (afb. 4), die omstreeks 1590-1600 wordt gedateerd.[14] Vergelijken we deze tekening met die in het *album amicorum* van Dousa, dan valt zelfs een grote gelijkenis op in de wijze van afbeelden van de figuren. De houding van beide schutters in het midden van de tekening en de houding van de beide vrienden in het album komen sterk met elkaar overeen. De elegante heren in het album steken de borst naar voren, de rug naar achter, terwijl hun benen in beweging zijn. Ook het verfijnde gezichtje met de blonde baard, de wijze waarop de ogen en het haar worden afgebeeld, vertonen een grote gelijkenis met de *Schutters bij een bordes*. De wijze van afbeelden laat een zelfde trefzekere manier van tekenen zien. De schutters zouden elkaar zo de hand kunnen schudden. Het centrale thema van twee elkaar handschuddende figuren zou Van Swanenburg overigens weer gebruiken bij zijn allegorisch schilderij *Het verlenen van de keuren aan de Neringe* uit 1596-1601 (afb. 5).[15] In een door Isaac Claesz. van Swanenburg ontworpen *Loterijprent,* gegraveerd door Jacques de Gheyn II, zien we een man met een hoed en aan de linkerzijde een

Afb. 4. Isaac Claesz. van Swanenburg, Schutters bij een bordes, *ca. 1590-1600. Rijksprentenkabinet Amsterdam.*

man met een wat holle rug.[16] Beide tonen in hun houding verwantschap met de twee vrienden.

De evidente overeenkomsten tussen genoemde werken en de cartouche in het *album amicorum* van Jan van Hout bewijzen echter niet dat deze door Van Swanenburg is getekend. Dergelijke cartouches met ornamenteel rolwerk waren een modieus verschijnsel dat door tal van ontwerpers werd gebruikt. Zij waren bekend door de vele voorbeeldboeken die in omloop waren en waaruit men naar hartelust kon kopiëren. Ook van Van Swanenburg zijn cartouches bekend. Hij paste ze eerst toe als omlijsting van zijn familiewapen in het *Zelfportret* uit 1568 en herhaalde dat devies in de vele portretten uit latere jaren.[17] De door hem ontworpen kerkvensters van de St.-Janskerk in Gouda en de St.-Nicolaaskerk in Edam (1599-1608) bevatten in rolwerk gevatte cartouches als omlijsting van een tekst.[18] Die cartouches zijn samengesteld uit drie lagen. Een omlijsting die aan alle zijden – in het midden – door een andere laag heen gestoken is. Daarachter komt een nieuwe laag te voorschijn, en ook daarachter komt weer een krul vandaan, die vaak een visstaartkrul vormt. Een deel daarvan komt naar voren, een

Afb. 5. Isaac Claesz. van Swanenburg, Het verlenen van de keuren aan de Neringhe, *1596-1601. Sted. Mus. De Lakenhal Leiden.*

deel buigt naar achteren. Ook een puntig gebogen uitsteeksel met een driehoekig gat is te zien. Op de cartouche-assen bevindt zich een symmetrisch, naar binnen gerolde krul, met vaak een te klein maskertje of een leeuwenkop. De derde en achterste laag is slechts sporadisch zichtbaar, met soms een punt door een van de krullen. De door Van Swanenburg afgebeelde hermen bieden ondersteuning aan architectuur en meestal bevinden zich menselijke figuren rondom de cartouches.

In de Pieterskerk in Leiden bevindt zich een aan Van Swanenburg toegeschreven *Gildebord voor de smeden* uit 1602 (afb. 6).[19] Het is een groot paneel dat in de vorm van een cartouche is uitgezaagd, met als versiering prachtig rolwerk waarin tal van voorwerpen uit de smederij zijn opgenomen, zoals een aambeeld, hamers, emmers, bijl, schep enzovoort. De weergegeven tekst bovenin het bord luidt*:* ''t Woord Gods is een onblusschelic vuyr'; in het middenpaneel, tussen twee Ionische kapitelen in, staat een vers uit het bijbelboek Samuel. Ook hier zijn om de wapenschilden cartouches aangebracht. Het rolwerk van de grote omlijsting is eenvoudig van samenstelling: de voorwerpen uit de smederij steken diagonaal door de gaten en rondingen, vergelijkbaar met de manier waarop de krijgsattributen in het rolwerk van het vriendschapsgedicht zijn afgebeeld. Al deze voorbeelden, de tekeningen, de cartouches wijzen naar Van Swanenburg als

Afb. 6. Isaac Claesz. van Swanenburg, Gildebord voor de smeden, *1602. Pieterskerk Leiden.*

de tekenaar van de illustratie om het vriendschapsgedicht. De houdingen van zijn figuren, de verfijnde gezichtjes zijn herkenbaar als zijn stijl. Ook gebruikt hij regelmatig een toneelmatige opzet en een tweedeling in zijn ontwerpen. Maar zijn de getekende vrienden ook werkelijk Dousa en Van Hout? De weinige portretten van Jan van Hout die bekend zijn geven geen houvast. Van Dousa zijn veel meer portretten bekend, zoals de gravure in zijn eigen *album amicorum*. In het portret van Janus Dousa met zijn familie, omstreeks 1590-1592 geschilderd door Roeloff Willemsz. van Culemborg, heeft Dousa donker haar, een hoog voorhoofd en een grote knevel.[20] Is Dousa in het album dan de figuur die op de rug wordt gezien? Hiervoor is evenmin enige aanwijzing. De handenschuddende figuurtjes zouden dus heel goed niet een persoonlijke portrettering, maar de allegorische uitbeelding van de Vriendschap kunnen zijn. Dat zo kort na het beleg deze historische gebeurtenis onderwerp was van de illustratie, heeft alles te maken met de inhoud van het gedicht en de bijbehorende toelichting:[21]

Vruntschap gemaect, In schijn bedect,
Vergaet soubijt
Als comt de noot,

En schielic laect. Mer die verwect
Wert, in een tijt
Van angste groot,
Als elc een waect, en noot deurbrect,
Geen leet, noch spijt
Noch storm, noch stoot
Haer wortel raect. Mer onbevlect
Blijft, hoe lang 't lijt:
Jae naer de doot.
1575. ij en Decemb.

Van Hout wilde dat het gedicht een gedenkteken zou zijn voor de in grote angst en nood ontstane vriendschap en zo werden wapentuig en slachtoffers afgebeeld. Jan van Hout heeft in het *album amicorum* van zijn vriend Janus Dousa het gedicht *Vruntschap* in een voor die tijd gebruikelijke renaissanceomlijsting willen plaatsen om een geheel van tekst en versiering te bewerkstelligen. Zelf was hij daar niet toe in staat. Door de illustratie uit te besteden aan een professionele kunstenaar is de bladzijde met zijn vriendschapsgedicht een heel bijzonder document geworden.[22] Indien deze illustratie inderdaad getekend is door Isaac Claesz. van Swanenburg, dan betreft het de vroegst bekende tekening van de meester.

Noten

1 Album Amicorum Janus Dousa, Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, inv.nr. UBL: HS, BPL 1406, fol. 102 recto, met bijdrage van Jan van Hout, pen met wassing in kleur en vergulding, 13,8 x 8 cm. Ook aanwezig een facsimile-uitgave: C.L. Heesakkers, *Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit: het album amicorum van Janus Dousa*, Universiteitsbibliotheek Leiden (Leiden 2000). Zie ook: C.L. Heesakkers, 'Een zestiende-eeuwse verzamelaar en leverancier van albumbijdragen: Janus Dousa (1545-1604)' in: K. Thomassen, *Alba amicorum: vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: Het album amicorum en het poëziealbum in de Nederlanden* (Maarssen 1990) 118-127.

2 De afbeelding van een oranje-wit-blauwe vlag in 1575 is extreem vroeg. Vriendelijke mededeling van W.Th. Kloek. Zie ook Karel Bostoen, *Hart voor Leiden, Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 83.

3 J.A. van Dorsten, *Poets, patrons and professors, an outline of some literary connections between England and the University of Leiden 1575-1586* (Leiden 1962) 36a.

4 Regionaal Archief Leiden (RAL), PV 16875.

5 Bostoen, *Hart voor Leiden,* 11.

6 R. van Luttervelt, 'De optocht ter gelegenheid van de Inwijding der Leidse Universiteit', *Leids Jaarboekje* 50 (1958) 87-104.

7 S. Groenveld, R.C.J. van Maanen, W.E. Penning, D. de Vries, '*Historische plattegronden van Nederlandse steden, 7. Leiden*' (Alphen a/d Rijn 1997).

8 Janus Dousa, *Nova Poemata,* 1575, Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden, 1010 C2.

9 Zie voor de titelpagina C.L. Heesakkers, 'Een jaar uit de tachtigjarige oorlog' in: Jan Bos en Erik Geleijns (red.), *Boekenwijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken* (Zutphen 2009) 14.

10 Deze houtsnede van Liefrinck is bijna 40 jaar later opnieuw gebruikt als titelpagina in J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1614). Vriendelijke mededeling van Ed van der Vlist.

11 Zie voor zijn oeuvre en betekenis vooral R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg (1537-1614) Leids schilder en burgemeester* (Zwolle 1998).

12 R.C.J. van Maanen, 'Leidse stadhuisklerken tijdens de Republiek', *Holland* 16 (1984) 2, 84-100. R.C.J. van Maanen, *Inventaris van het stadsarchief van Leiden, 1574-1816* (Leiden 1986) lxxviii.

13 *Koning Josia treedt op tegen de afgodendienst van de priesters van Baäl*, pentekening, 36,5 x 52,8 cm, Parijs, Fondation Custodia (Coll. F. Lugt), zie Ekkart, *Swanenburg*, 87. Voor het getekende oeuvre van Van Swanenburg zie ook W.Th. Kloek, 'Enkele tekeningen door Isaac Claesz. van Swanenburg', *Bulletin van het Rijksmuseum* 39 (1991) 375-385.

14 Van Swanenburg: *Schutters bij een bordes,* Rijksprentenkabinet, Amsterdam, pen in grijs, grijs gewassen, 29,4 x 39,2 cm (Kloek, 'Enkele tekeningen', 375-385, *Swanenburg*, 84).

15 Dit schilderij bevindt zich in Museum De Lakenhal in Leiden.

16 Loterijprent van Jacques de Gheyn II, naar Isaac Claesz. van Swanenburg, kopergravure, 36,9 x 59,4 cm, Koninklijke Bibliotheek te Brussel (Ekkart, *Swanenburg*, 89).

17 *Zelfportret*, 1568, olieverf op paneel, 94 x 71,5 cm, Leiden, Museum De Lakenhal, inv. S 1738, zie Ekkart, *Swanenburg*, 61-65, 154, nr. 3.

18 Zie W. Bogtman, 'Zeven Kerkramen van Mr. Isaac Nicolay van Swanenburgh', *Oud Holland* 55 (1938) 115-138; zie ook Ekkart, *Swanenburg*, 95-105.

19 Ekkart, *Swanenburg*, 54-57.

20 Leiden, Museum De Lakenhal.

21 Na het gedicht volgde nog de volzin: 'Tot een gedencteycken, vande geduyrige ende Overanderlicke vruntscappe, mitten Hooch- Geleerden, Eedelen, Erntfesten, Jonckeer Johan vander Douz, Heer tot Noortwijc, bij Tijden vande tweede belegeringe der Stadt Leyden, in de uyterste hongernoot en sterfte gemaect es dit gestelt bij mij Jan van Hout.'
Een vertaling is te vinden in Heesakkers, *Een netwerk*, 389-395:
'Een vriendschap die geveinsd is en slechts schijn, / gaat meteen ten onder, / zodra ze onder druk komt te staan, / en vervliegt snel. Maar op een vriendschap die wordt gesmeed / in een tijd van grote angst, wanneer iedereen / op zijn hoede is en de nood het hoofd biedt, / hebben droefheid noch spijt, / storm noch aanvallen vat. Zij blijft onbezoedeld / hoe lang ze ook duurt, / ja, ze overleeft zelfs de dood. / 1575, 2 december.'
'Tot een gedenkteken van de standvastige en onveranderlijke vriendschap met de hooggeleerde, edele, gestrenge jonkheer Jan van der Does, Heer van Noordwijk, gesloten tijdens de tweede belegering van de stad Leiden, in de uiterste hongersnood en sterfte, is dit hier aangebracht door mij, Jan van Hout.'

22 Jammer is wel dat de zwarte inkt op het blad wat gevlekt is. Vermoedelijk is deze vlek ontstaan bij het voltooien van de tekening.

Gedenksteen met vers, aangebracht in de Sint Jeroensbrug (zijde Kaiserstraat). Foto Jan Dröge 2012.

Leidse gedenksteen ontraadseld

Dirk Geirnaert

Een gedenksteen van het Leids Ontzet

Wie langs de binnenstadszijde van het Rapenburg in de richting van het Van der Werfpark wandelt, ziet in de bocht bij nummer 102 de Sint Jeroensbrug over de Vliet. Dit is de plek waar op 3 oktober 1574 de Watergeuzen de stad binnenvoeren, met haring en wittebrood voor de hongerige Leidenaren. Het tweede Spaanse beleg van Leiden was ten einde.[1]

Ter herinnering aan dit feit bevindt zich in de brug (zijde Kaiserstraat), ruim een meter boven de waterlijn, een gedenksteen waarop het volgende vers te lezen is:

Men was in groot verdriet,
Want eten wasser niet
En tvolc van hunger schreiden.
Ten laetst God nedersiet
En zunt deur deze Vliet
Broot, spiz' en dranc in Leiden.

In dit vers op de steen is een aantal letters of woorddelen onderstreept: *drie* in vers 1, een *o* en een *c* in vers 3, een *t* en een *o* in vers 4 en een *b*, een *e* en een *r* in vers 6. Samen vormen deze onderstrepingen de woorden *drie october* en bieden ze op die manier een verborgen verwijzing naar de dag van het Leids Ontzet. Het is een weetje waar een schipper zijn passagiers bij een rondvaart door de Leidse grachten soms wel eens op attendeert.

De steen in de brug is niet de oorspronkelijke. Het is een getrouwe kopie die in 1940 de gebarsten en in de loop der eeuwen goeddeels onleesbaar geworden originele gedenksteen verving. Deze steen, die in 1577, drie jaar na het Ontzet, in

Dirk Geirnaert is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Vlaams-Nederlandse Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) te Leiden. Hij publiceerde o.a. over middelnederlandse en 16de-eeuwse literatuur.

de brugmuur aangebracht was, wordt sindsdien bewaard in De Lakenhal. Wat men hierbij echter wel moet weten is, dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen het origineel en de kopie. Op de 16de-eeuwse steen staat er immers boven en onder het gedicht nog een extra regel, waarvan ten gevolge van beschadiging nu nog slechts enkele woorden te lezen zijn: *Zuuct en vint hier* [...] en [...] *van tijt dagh* [...]. 'Vermoedelijk wordt met dit bijschrift verwezen naar extra informatie die nog in het vers verborgen zit', aldus D. de Graaf in het verslag van zijn onderzoek rond de gedenkstenen in de Sint Jeroensbrug.[2] Het bijschrift werd in 1940 op de vernieuwde steen weggelaten, naar alle waarschijnlijkheid omdat de twee regels zo beschadigd en onvolledig waren.

Een vijfledig raadsel

Bij het plaatsen van de replica kon men natuurlijk niet bevroeden dat men daar eigenlijk beter nog enkele jaren mee had gewacht. In 1943 namelijk meldde E. Pelinck, oud-directeur van De Lakenhal, dat hij in de Leidse universiteitsbibliotheek in de collectie Bodel Nijenhuis drie bladen gevonden had met enkele contemporaine gedichten rond het Beleg en het Ontzet van Leiden.[3] Deze bladen waren afkomstig uit het bezit van de Leidse goudsmid Cornelis Claesz. van Aecken (1514-1586) en op het tweede blad stond precies het gedicht van de Sint Jeroensbrug te lezen, inclusief de intacte versie van het randschrift bij het vers. Wat De Graaf in 1940 al ontcijferde kon nu dus aangevuld worden. Het volledige bijschrift bij Van Aecken luidt: *Zuuct en vint hier tuer daer van tijt dagh maent en jaer*, of in hedendaags Nederlands: 'Zoek en vind hier 't uur daarvan, alsook de duur, de dag, de maand en het jaar'.[4] De lezer van het vers wordt hier, zoals De Graaf al vermoedde, dus uitgedaagd om in de tekst niet minder dan vijf verstopte tijdsgegevens over het Beleg en het Ontzet te ontdekken. Voor deze puzzel is de definitieve oplossing tot op heden nog niet gevonden.[5] Toch is die oplossing relatief eenvoudig, zeker wanneer men bij het speurwerk ook gelijkaardige herdenkingsverzen betrekt.

Zoals hiervoor al gezegd vormen de onderstreepte letters in het vers de woorden *drie october*. De *dagh* en *maent* van het Ontzet, twee van de verborgen tijdsgegevens, hebben we dus al. Maar ook het *jaer* waarin alles zich afspeelde is snel te vinden wanneer men zich realiseert dat het vers niet zomaar een kort verhalend gedichtje is, maar tegelijkertijd ook een chronogram of jaarvers. Dit betekent dat men via de letters die tevens Romeinse cijfers zijn,[6] uit kan komen bij het jaartal van de gebeurtenissen die in de tekst in kwestie gememoreerd

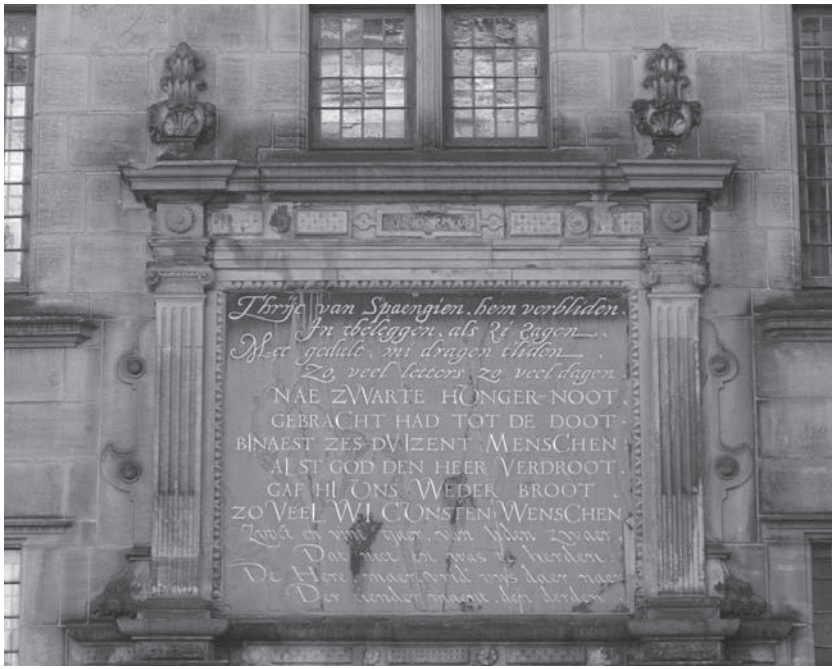

Gedenksteen met vers, aangebracht in de stadhuisgevel. Foto Jan Dröge 2012.

worden. Dat is hier eveneens het geval. Wanneer men alle getalletters in de zes versregels verzamelt, dan vindt men één keer een *M* (= 1000), dertien keer een *v* of *u* (= 65),[7] negen keer een *i* (= 9), vier keer een *l* (= 200) en drie keer een *c* (= 300). Bij elkaar opgeteld levert dit precies *1574* op, het jaar van het Ontzet.

Ook de duur (de *tijt*) van het Tweede Leids Beleg zit in het chronogram verwerkt. Zoals bekend begon dit beleg op 26 mei 1574 en duurde het tot de ochtend van 3 oktober. Dit betekent dat het 130 dagen besloeg en op de 131ste dag (3 oktober) beëindigd werd. Het mooie bij het chronogram is nu dat deze tijdsduur terugkomt in het aantal letters van de tekst: het gedicht telt er exact 131. Dit is geen toeval, want precies hetzelfde zien we ook in een ander, bekender, Leids chronogram, namelijk het jaarvers dat in de Breestraat op de gevel van het stadhuis te lezen staat, links van het bordes, boven het poortje met doorgang naar de Vismarkt. De steen met dit chronogram werd er in 1577 op last van het stadsbestuur aangebracht,[8] en verwijst ook weer naar de dramatische gebeurtenissen van drie jaar eerder. De tekst luidt:

nae zVVarte hUnger-noot,
gebraCht had tot de doot,
bInaest zes-dVIzent MensChen:
aLst god den heer Verdroot,
gaf hI Uns VVeder broot,
zo VeeL VVI CUnsten VVensChen

Onder en boven dit jaarvers fungeren twee regels als leestips: *Zuuct en vint tjaer, van liden zwaer* en *Zo veel letters, zo veel dagen*.[9] Wie alle Romeinse getalletters uit de zes versregels bij elkaar zet krijgt inderdaad *1574*, en wie alle letters van het chronogram telt, komt ook hier uit op *131*, de duur van het Beleg: zoveel letters, zoveel dagen.

Terug naar het vers van de Sint Jeroensbrug. Het enige van de vijf gezochte tijdsgegevens dat we nu nog niet hebben, is *tuer*, het uur waarop de Watergeuzen op 3 oktober 1574 Leiden hebben ontzet. Hoe laat kwamen zij die dag via de Vliet Leiden binnen? Het antwoord op deze vraag vinden we onder meer in Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614), waar op pagina 410 gezegd wordt: 'Boysot coemt in Leyden des morgens ten 8 uyren'. Ook dit gegeven is in het chronogram terug te vinden. Wanneer we naar de onderstrepingen in de tekst kijken, dan zien we namelijk dat het er precies acht zijn. Dit is ongetwijfeld niet zomaar een willekeurig of toevallig totstandgekomen totaal, maar wel degelijk een bewust door de auteur in de tekst aangebracht aantal, om zo op een vernuftige manier ook naar het tijdstip van het binnenvaren van Boisot en zijn troepen te verwijzen. Op die manier vormen de onderstrepingen dan ook een hechte inhoudelijke drie-eenheid van uur, dag en maand: drie oktober, acht uur.

Jan van Hout?

Het auteurschap van het chronogram in de stadhuisgevel wordt door onderzoekers doorgaans aan Jan van Hout toegeschreven. Een expliciete aanwijzing daarvoor lijkt te vinden te zijn bij Pieter Bor die in zijn *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* over de verzen van het stadhuis noteert dat ze *by de Secretaris Jan van Houten geinventeert* zijn.[10] Ook de letterkundige aspecten pleiten impliciet voor Van Hout als auteur: het is een inventief en kunstig chronogram, dat desondanks toch vloeiend loopt en tekstueel nergens gewrongen aan-

doet; ook het feit dat het geschreven is in correcte metrische verzen, wijst sterk in de richting van een vaardig literator als Jan van Hout.[11]

Voor het jaarvers van de Sint Jeroensbrug wordt bij Bor noch bij Orlers een auteur genoemd. Ze beperken zich tot de mededeling: 'die van Leiden [d.i. het stadsbestuur] hebben in den jare 1577 aen de Vlietbrugge dese navolgende versen doen stellen'. Het is pas Pelinck die in 1943 als eerste de veronderstelling opperde om ook dit gedichtje aan Jan van Hout toe te schrijven. Dit was geen gewaagde hypothese, aangezien – zoals gezegd – stadssecretaris en literator Jan van Hout naar alle waarschijnlijkheid al betrokken was bij het initiatief van het stadsbestuur uit 1577 om een literaire gedenksteen in de stadhuisgevel aan te brengen. Dan ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat hij ook wel te maken gehad zal hebben met een gelijkaardig en gelijktijdig plan van de stedelijke overheid om de Sint Jeroensbrug eveneens van een dergelijke steen te voorzien. Ook de literair-technische overeenkomsten tussen beide chronogrammen maken Van Hout voor het auteurschap van dit versje tot de aangewezen kandidaat. Net zoals het vers bij het stadhuis bestaat het uit zes regels die samen drie alexandrijnen vormen;[12] beide hebben ook hetzelfde rijmschema (*aabaab*); en omdat het op het vlak van de chronogrammentechniek in feite een nog vernuftiger product is dan het jaarvers in de Breestraat kan het alleen maar door een vakkundig goed onderlegde Leidse rederijker gemaakt zijn. Van Hout beantwoordt prima aan een dergelijk profiel. Het is met andere woorden heel goed te verdedigen om het literaire vaderschap van allebei deze tweelingstenen aan hem toe te kennen.

Noten

1 Het eerste beleg begon op 31 oktober 1573 en eindigde op 21 maart 1574, het tweede duurde van 26 mei tot 3 oktober.

2 D. de Graaf, 'De twee gedenksteenen in de Sint Jeroensbrug', *Leidsch Jaarboekje* 32 (1940) 128-132, m.n. 130. De Graaf noemt op p. 131 Stedelijk Museum De Lakenhal als huidige bewaarplaats van de originele steen.

3 E. Pelinck, *Cornelis van Aecken en de gedenksteenen in de St. Jeroensbrug, Leidsch Jaarboekje* 35 (1943) 180-185, m.n. 184.

4 Met *daer van* wordt verwezen naar wat in het vers beschreven wordt, d.i. het beleg en het ontzet; *tijt* wordt gebruikt in de betekenis *tijdsduur*, *duur*.

5 Het laatste woord hierover in I. Nieuwenhuijse, *Het Leids Bruggenboek* (Leiden 2007; herdruk 2011) 126: de auteur noemt het bijschrift 'een wat mysterieuze tekst die de lezer aanspoort op zoek te gaan naar het tijdstip van het ontzet. Een raadsel dat tot nu toe niet is opgelost.'

6 De zogenoemde getal- of cijferletters: *i* of *j* = 1, *v* of *u* = 5, *x* = 10, *l* = 50, *c* = 100, *m* = 1000. De letter *d* staat als Romeins cijfer voor 500, maar wordt uit pragmatische overwegingen in chronogrammen vaak niet als zodanig gebruikt: door een *d* niet mee te laten tellen creëren chronogrammenmakers voor zichzelf uiteraard veel meer mogelijkheden.

7 Een *w* geldt in chronogrammen voor twee *v*'s.

8 Zie o.m. J.C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuis* (Leiden 1916) 39-41 en K. Bostoen, 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 143-145.

9 Het zijn tevens de begin-, respectievelijk slotregel van de verstekstjes die het chronogram omsluiten.

10 P.C. Bor, *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen …* (Leyden 1621) 561. Pelinck plaatst hier echter wel een kanttekening bij. Volgens hem zou de toeschrijving bij Bor berusten op een verkeerde interpretatie van een passage in Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden* ... (Leyden 1614): 'De toeschrijving van den gevelsteen van het raadhuis aan Jan van Hout gaat voor zover wij kunnen nagaan terug op Bor, die echter de Orlers uitgave van 1614, waar op blz. 417 Jan van Hout slechts genoemd wordt als maker van den Lofsang, niet geheel juist las, al moet worden bedacht, dat Bor, die zich in 1591 te Leiden als notaris vestigde, zeer goed geïnformeerd kan zijn' (Pelinck 1943, 185).

11 Het chronogram is geschreven in een voor de Nederlandse literatuur toentertijd relatief nieuwe versmaat, de jambe (een onbeklemtoonde lettergreep, gevolgd door een beklemtoonde); bovendien bestaat het uit drie alexandrijnen, d. i. een jambisch telvers van twaalf of dertien lettergrepen. Het gebruik van jamben en alexandrijnen werd destijds door de literaire vernieuwer Van Hout sterk gepropageerd (zie o.m. J. Koppenol, '"In mate volget mi". Jan van Hout als voorman van de Renaissance', *Spektator* 20 (1991) 55-85, m.n. 71-75 en K. Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009) 101-104).

12 Hoewel er metrisch gezien toch iets hapert bij het slotvers, dat niet volledig jambisch is, maar met twee beklemtoonde lettergrepen begint; dit zou echter ook wel eens opzet kunnen zijn, om zo extra de klemtoon te leggen op waar het in de slotregel toch om gaat: de bevoorrading van Leiden.

Samuel de Zee en de stichting van zijn hofje

Een *case study* naar motieven voor hofjesstichting in de Republiek

Wouter van Dijk

Tot de moderne tijd was armenzorg vooral een zaak van kerkelijke en burgerlijke liefdadigheid en lokale overheidsinstellingen. Van de grote rol die de nationale overheid hierin tegenwoordig speelt was nog geenszins sprake.[1] De armenzorg was vaak een mix van publieke, private en religieuze initiatieven.[2] Deze liefdadigheid kon verschillende vormen aannemen. Wat het meeste voorkwam was het geven aan collectes, aan de deur of in de kerk. Aan deze liefdadigheid deed iedereen mee die zich dat kon permitteren. Van een geheel andere orde was het stichten van een charitatieve instelling. Deze instellingen konden het levenslicht zien in verschillende vormen en met een verschillende achtergrond. Vaak waren dergelijke initiatieven kerkelijk gemotiveerd. Er werd dan bijvoorbeeld met kerkelijke financiële middelen een weeshuis opgericht voor kinderen van ouders die lidmaat van de betreffende kerk geweest waren, of men stichtte een armenhuis waar zowel kinderen, ouderen als andere arme inwoners in opgevangen konden worden. In de middeleeuwse Nederlanden en de vroegmoderne Republiek zorgde echter ook menig particulier voor woonruimte voor ouden van dagen waar zij zelfstandig konden wonen zonder de angst te vervallen in diepe armoede, doordat zij door de ouderdom niet meer in staat waren te werken. De voorbeelden daarvan zijn vandaag de dag nog in veel steden te zien. De meeste van die instellingen voor ouderen staan bekend als hofjes die overigens in het noorden van het land, met name in Groningen, ook wel gasthuizen genoemd werden. Er werden ook soms echte gasthuizen en weeshuizen door particulieren gesticht. In dergelijke gasthuizen werden armen van alle leeftijden opgevangen.

Wouter van Dijk, MA studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden, met als specialisatie Middeleeuwse en Vroegmoderne Europese Geschiedenis. Na zijn studie werkte hij onder andere voor het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis en de Universiteit Utrecht.

Portret Samuel de Zee. Anoniem schilderij 1724. Sted. Mus. De Lakenhal.

De hofjes werden gesticht door welgestelde burgers met als doel het opvangen van minder gefortuneerde, respectabele medeburgers, die anders tot absolute armoede zouden vervallen. Welke mensen toegang hadden tot een bepaalde instelling hing vaak samen met de voorkeuren van de betreffende stichter. Zo zijn er hofjes van calvinistische stichters bekend, waar geen katholiek onderdak kreeg. Andersom waren er ook katholieke stichters die hun hofje reserveerden voor katholieken, en dat geldt voor haast alle religies. Andere voorbeelden van toegangseisen zijn het land van herkomst of de familieband met de stichter. In de vroegmoderne Republiek bevonden zich veel immigranten die om geloofsredenen de Zuidelijke Nederlanden ontvlucht waren en sommigen van hen wilden met hun hofje een plaats bieden aan hun minderbedeelde landgenoten. Ook kwam het vaak voor dat de stichter op deze manier zijn familie wilde behoeden voor armoede.

Wetenschappelijk onderzoek naar de beweegredenen voor de stichting van een hofje en de doelen die de stichter hierbij had, is nauwelijks verricht. Over veel hofjes is wel het een en ander geschreven, maar dit beperkt zich voornamelijk tot de geschiedenis van het hofje zelf. Over de stichters en hun beweegredenen is vaak minder bekend. Hierop zijn natuurlijk uitzonderingen. Zo schrijft De Baar in zijn artikel 'De liefdadigheid van Jacob van Brouchoven' behoorlijk over de

wensen en motieven van Van Brouchoven zoals hij die formuleerde in zijn wilsbeschikking en het bij testament verdelen van zijn fortuin en bezittingen.[3] Dit is echter een van de weinige voorbeelden op dit gebied. Helaas is ook bij het hofje van Samuel de Zee maar weinig bekend over de stichter en zijn beweegredenen, maar toch voldoende om het als *case study* te gebruiken bij het onderzoek naar de vragen waarom en door wie er hofjes gesticht werden, om daar meer zicht op te krijgen. Ik zal daarbij uitgaan van de diverse motieven die bij de oprichting van een hofje een rol gespeeld kunnen hebben. Vervolgens zal ik trachten een beeld te scheppen van de sociale achtergrond van Samuel de Zee en zijn familie om daarna via persoonlijke stukken als zijn testament en boedelinventaris iets te weten te komen over zijn persoonlijkheid. Hierna probeer ik de plaats van Samuel de Zee binnen de Leidse elite te duiden om ten slotte een afweging te maken welke motieven voor hem de doorslag gegeven hebben bij de stichting van zijn hofje. Oprichting, inrichting en geschiedenis van het hofje zelf zijn in de literatuur reeds deels besproken. Zo vinden we in een artikel van Moerman een en ander over het ontstaan van het hofje en de inrichting ervan, dat wil zeggen welke personen voor opname in aanmerking kwamen.[4] De bouwgeschiedenis van het hofje komt uitgebreid aan bod in een recent werk van Leermakers en Donkersloot.[5]

Stichtingsmotieven

Op het gebied van de motivatie voor het stichten van een hofje als vorm van liefdadigheid in de vroegmoderne periode is al enig werk verricht door Looijesteijn, speciaal voor wat betreft de Leidse stichtingen.[6] Over het algemeen is opvallend dat hofjesstichters vaak kinderloos zijn gebleven of dat hun kinderen reeds op jonge leeftijd zijn gestorven. Veel stichters hadden dan ook geen directe erfgenamen. Dit was ook het geval bij De Zee, wiens twee kinderen al vroeg overleden.

Looijesteijn onderscheidt vier hoofdmotieven voor de stichting van een hofje, die voor onze *case study* relevant lijken te zijn. Allereerst het religieuze motief. Zeker in de tijd vóór de Reformatie speelde dit een grote rol. Binnen het katholicisme was immers het verrichten van goede werken een manier om je zonden weg te wassen en je tijd in het vagevuur te bekorten. Het verzorgen van woonruimte voor behoeftigen paste zeker in dit idee.

Een tweede motief dat Looijesteijn aandraagt betreft de memoriecultus die na de Reformatie is ontstaan.[7] Het bidden voor het zielenheil van de liefdadige stich-

ter verdween in het protestantisme,[8] maar het herdenken van de stichter zelf bleef bestaan. Dit nam zelfs steeds grotere en uitgebreidere vormen aan, bijvoorbeeld door het bouwen van rijkversierde poortgebouwen en het laten aanbrengen van portretten, grote wapenschilden en herinneringsinscripties. In sommige gevallen leidde dit zelfs tot een heuse memoriecultus met betrekking tot de stichtersfamilie. Deze verschuiving van geestelijke aandacht voor het redden van de onsterfelijke ziel van de stichter naar de wereldse achtergrond van de persoon van de stichter zou te maken kunnen hebben met de invloed van de Italiaanse Renaissance, die evenals het protestantisme gedurende de 16de eeuw in de Lage Landen voet aan de grond had gekregen. De Renaissance kenmerkte zich door nieuwe ideeën over een nieuwe centrale plek van de mens in het wereldbeeld. Dit zou het ontstaan van memoriecultussen hebben bevorderd. Halverwege de 17de eeuw brak een nieuwe periode aan in de bouw van hofjes; de gebouwen werden groter en rijker versierd en er werden luxueuze regentenkamers en binnenplaatsen aangelegd. Dit lijkt moeilijk te rijmen met de heersende calvinistische moraal binnen de Republiek, maar kennelijk waren ook strenggelovige calvinisten gevoelig voor de status en eer van zichzelf en hun familie in de maatschappij.[9] Dit motief zou ook voor Samuel de Zee een rol gespeeld kunnen hebben, zoals we nog zullen zien.

Een derde motief zou de zorg voor verwanten kunnen zijn. Het idee bij leven te moeten zorgen voor zowel de minder gefortuneerde verwanten als voor eventueel verarmd nageslacht, diende als motivatie voor menige stichting. Hierbij werd én zorggedragen voor het fysieke welzijn van de familie, door te voorzien in de levensbehoeften van familieleden, én voor een sociaal-psychologisch welbevinden. De eer van de familie werd namelijk hooggehouden wanneer leden van een familie een waardig bestaan hadden in een hofje, in plaats van dat zij vervielen tot bittere armoede en van publieke voorzieningen gebruik moesten maken om in leven te blijven.[10]

Het laatste mogelijk relevante motief dat Looijesteijn noemt is de zorg voor naasten die geen familie zijn. Hierbij moet gedacht worden aan bijvoorbeeld huishoudelijk personeel en geloofs- of landgenoten. Het kwam namelijk voor dat het vroegere personeel na overlijden van de stichter een plek kreeg toegewezen in het gestichte hofje. Gebruikelijker was echter een voorkeursbehandeling voor geloofsgenoten. De toekomstige bewoner moest dan bijvoorbeeld gereformeerd zijn, zoals ook gold voor het hofje van Samuel de Zee.[11] Of men moest juist rooms-katholiek zijn om in aanmerking te komen voor een plaats in een bepaald

hofje. Een voorkeursbehandeling voor landgenoten van geïmmigreerde stichters kwam wat minder vaak voor, maar toch zijn er hofjes gesticht die tot doel hadden landgenoten op te vangen. Een voorbeeld hiervan is het Jean Pesijnshofje in Leiden.[12] Of dit een rol heeft gespeeld in het geval van Samuel de Zee zal moeten blijken.

Er zijn ook andere, meer ongebruikelijke redenen aan te voeren waarom iemand een hofje stichtte, bijvoorbeeld om te voorkomen dat ongeliefde verwanten een deel van de erfenis kregen als de desbetreffende stichter kwam te overlijden. Wettelijk was het namelijk zo dat bloedverwanten automatisch een deel van de erfenis toebedeeld kregen. Door (een deel van) de erfenis een andere bestemming te geven, zoals de stichting van een hofje, kon het aandeel dat de achtergebleven familie zou ontvangen verkleind worden.

Zoals gezegd kunnen we door archiefmateriaal te raadplegen de stichting van het hofje van Samuel de Zee en zijn beweegredenen daartoe in een breder perspectief plaatsen. Over de persoon De Zee leren we meer uit de boedelinventaris, die na zijn dood is opgemaakt, en uit zijn testament. Bovendien valt er iets te zeggen over de sociale achtergrond van Samuel de Zee en zijn familie.

De sociale achtergrond van Samuel de Zee en zijn familie

Samuel le Maire, zoals hij oorspronkelijk heette, werd in 1654 geboren en op 25 oktober van dat jaar gedoopt in de Waalse kerk, toen gehuisvest in de Vrouwenkerk aan de Haarlemmerstraat. Hij stierf op 2 mei 1724.[13] Zijn ouders waren Jan le Maire en Anne Charpentier. De Zee werd weliswaar in Leiden geboren, maar zijn voorouders waren afkomstig uit Franssprekend gebied, nu Noord-Frankrijk. Zijn moeder kwam uit St. Quentin; zijn vader uit Leiden, maar diens ouders waren geëmigreerd naar de Republiek. Samuels grootvader van vaderskant kwam uit Rijsel (Lille) en diens vrouw was afkomstig uit Tourcoing, dat daar in de buurt ligt. Hij stamde dus uit een migrantenfamilie.[14] Zijn ouders waren Waals, zoals de Franstalige calvinistische gemeente werd genoemd, in tegenstelling tot de Nederduits-gereformeerde gemeente. Zijn ouders gingen op 30 september 1650 in ondertrouw. Zij woonden beiden destijds in de *Verruwerstraet* in Leiden (de huidige Ververstraat). Jan le Maire was evenals zijn vader en veel andere familieleden actief in de lakenindustrie. Hij was drapier, lakenhandelaar.[15] Het lijkt dus waarschijnlijk dat Samuel ook actief was in de lakenhandel en daarmee zijn fortuin vergaarde. Wellicht heeft hij een startkapitaal meegekregen van zijn vader; zeker weten we dit echter niet.

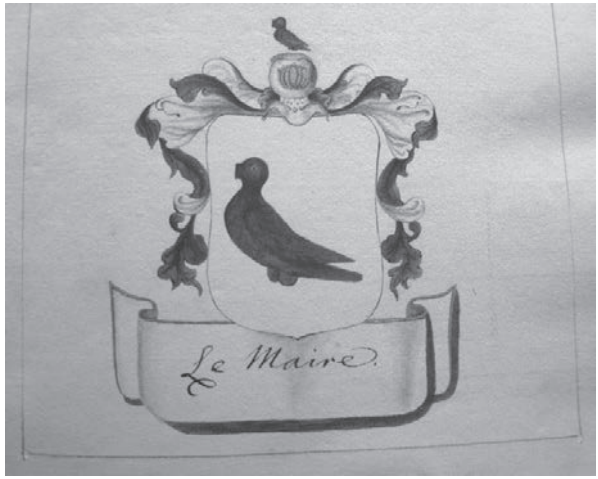

Familiewapen Le Maire. Archief hofje Samuel de Zee. Regionaal Archief Leiden.

De Zee's ouders woonden dus in het Havenbon, een van de wat mindere wijken van de stad.[16] Hier woonden relatief veel armen, waarmee niet gezegd is dat de ouders van De Zee ook arm waren. Er woonden ook rijke mensen, alleen was de spreiding van de welvaart in dit deel van de stad erg ongelijk.

Samuel trouwde maar liefst vier keer, eerst met Jannetje Blom. Over haar is weinig bekend, wel is zeker dat ze vóór 8 juni 1698 overleed, want toen was Samuel de Zee samen met Maria Johnson (Janssoon), zijn nieuwe echtgenote, een Engelse,[17] getuige bij de doop van het dochtertje van zijn zus Hester (ofwel Esther).[18] Ook Maria overleed voortijdig en werd op 18 april 1713 begraven.[19] Aangezien er over Jannetje Blom en Maria Johnson weinig bekend is en zij ook ontbreken in de Leidse trouwboeken is het mogelijk dat De Zee een periode in het buitenland heeft gewoond, wellicht in Engeland. Daar zou hij dan zijn Engelse vrouw hebben leren kennen. Naast Maria (Mary) zou ook Jannetje Blom uit bijvoorbeeld Engeland kunnen komen. Dat haar naam bepaald niet Engels klinkt hoeft niet alles te zeggen. Het vernederlandsen van buitenlandse namen was in die tijd niet ongebruikelijk, zo schreef men de achternaam van Maria ook wel als Janssoon. De Zee zelf vertaalde zijn Franse naam fonetisch naar het Nederlandse 'De Zee'. Jannetje Blom zou dus heel goed Jenny Bloom geweest kunnen zijn. Veel tijd om te rouwen na de dood van Maria Johnson gunde De Zee zich blijkbaar niet want al op 21 oktober 1713 hertrouwde hij met Jacoba van Altena. Toen De Zee met haar trouwde, woonde hij inmiddels op de *Oude Hoogewoert*. Een zekere sociale stijging ten opzichte van de positie van zijn ouders

lijkt hier plaatsgevonden te hebben. De Zee kocht in 1711 voor 2.000 gulden een huis op de Hogewoerd.[20] Vermoedelijk is hij in dit huis tot aan het eind van zijn leven blijven wonen. In dezelfde periode kocht De Zee voor 1.200 gulden een pand in de Lammertpoort in het bon Oost-Nieuwland.[21] Dit pand heeft hij voor zijn dood weer verkocht, want het komt niet voor in de aangifte op de collaterale successie die na zijn dood is opgemaakt. Jacoba woonde voor haar huwelijk op de Nieuwe Rijn, vlakbij De Zee dus. Haar moeder Leuntje van Oosten woonde ook op de Hogewoerd. Getuige bij het huwelijk was Adriaan Kerkhoven, een neef van De Zee, wonende op het Noordeinde.[22] Met Jacoba kreeg De Zee twee kinderen, Johanna le Maire, gedoopt op 11 november 1714 te Leiden, en Jan le Maire, gedoopt op 16 september 1717 te Leiden.[23] Van Johanna weten we zeker dat ze jong is gestorven: in het Impostregister op het begraven eerste klasse vinden we namelijk 'een kind van Samuel de Zee' terug. De begrafenis vond plaats op 13 juni 1715 en de kosten bedroegen 30 gulden.[24] Wat er van zoontje Jan geworden is blijft gissen, maar aangezien geen van de kinderen in het testament van De Zee voorkomt is het aannemelijk dat ook hij jong overleden is.[25] Op 19 maart 1719 werd Jacoba van Altena begraven en was De Zee voor de derde maal weduwnaar.[26] Deze keer maakte De Zee het nog bonter want al na drie maanden ging hij in ondertrouw met Johanna van der Kam, op 23 juni 1719. Het huwelijk vond plaats in Zoeterwoude op 9 juli 1719. Johanna was oorspronkelijk afkomstig uit Rotterdam en woonde destijds 'onder Zoeterwoude'.[27] Na enkele jaren sterft ook Johanna van der Kam. Zij werd op 19 september 1722 begraven, waarbij gebruikgemaakt werd van koetsen, hetgeen speciaal genoteerd werd in het Impostregister op het begraven eerste klasse en wijst op de grote welstand van De Zee.[28] De Zee zelf liet in zijn testament weten dat zijn lijkstoet moest bestaan uit maar liefst negen koetsen, waarbij de drie laatste gevuld zouden moeten zijn met de personen die hij had uitverkoren om zijn hofje te betrekken.[29] Uit de imposten op het begraven is af te leiden dat De Zee al in 1713 tot de meer vermogende inwoners behoorde. Er waren destijds namelijk vier klassen wat betreft het begraven; de eerste was het duurst en de vierde was gratis en dus voor de allerarmsten. Dat De Zee voor zover bekend al zijn familieleden eerste klasse liet begraven wijst op zijn welgestelde status.

In 1723 besloot Samuel een huis met kaatsbaan te kopen aan de toenmalige Koepoortsgracht in het bon West-Nieuwland, nu Doezastraat. Dit kostte hem 1.000 gulden.[30] De koop van de kaatsbaan geschiedde met de bedoeling om op die plaats een aantal hofjeswoningen te bouwen voor voor hem sympathieke

familieleden, die het in het leven echter minder getroffen hadden dan hijzelf.[31] In 1723 waren de tien geplande hofjeswoningen gereed. Hiervoor had De Zee eerst het huis dat er stond laten afbreken. Het hofje was gebouwd op de manier die tegenwoordig veel mensen als typerend voor een hofje zien: een toegangspoort aan de openbare weg, daarachter een gangetje met de portierswoning, en dan de huisjes die om een rechthoekige tuin staan. Hofjeswoningen komen echter ook voor als een rijtje woninkjes in een straat of als verschillende 'appartementen' in een groter gebouw. Het hofje van Samuel de Zee is in 1743 uitgebreid door de aankoop van negen nabijliggende huisjes en bijbehorende grond.[32] Er zijn aanwijzingen dat deze huisjes al een hofje vormden voordat ze aan het hofje van Samuel de Zee werden toegevoegd,[33] waardoor dat in feite uit twee geschakelde hofjes bestaat. De regentenkamer is in latere tijd verbouwd tot woningen waardoor het complex inclusief de portierswoning heden ten dage 21 woningen telt.

Het testament van De Zee en zijn rede aan de toekomstige hofbewoners

Op 10 februari 1724 liet De Zee in zijn testament optekenen welke familieleden de gunst ten deel viel hun intrek te mogen nemen in een van de woningen, en ook in welk specifiek huisje. In het noemen en omschrijven van deze personen was hij volstrekt duidelijk en ook liet hij optekenen dat als deze personen zonder nageslacht zouden komen te overlijden, het hofje bestemd zou moeten worden voor behoeftige alleenstaande vrouwen en weduwen die het gereformeerde geloof aanhingen. Notaris Johannes van Swanenburgh, die het testament opmaakte in opdracht van De Zee, noemde heel uitvoerig de gelukkige familieleden: het betrof Jannetje Timmerman en haar man, Isaak van Leeuwen en zijn huisvrouw Engeltje Starck, en de zussen Anna en Maria de Prée met hun mannen. Zij zouden in de vier middelste huisjes van het hofje komen te wonen. De zes overige woningen zouden op den duur bewoond moeten worden door de volwassen kinderen van de genoemde echtparen, elk met hun man of vrouw.

Daarbij wordt in het testament bepaald dat als familieleden stierven, hun nakomelingen de betreffende woning mochten betrekken. De vier oudste gezinnen, zo schreef De Zee in zijn eigen aantekeningen over het te stichten hofje, zouden wekelijks een handgeld van 2,5 gulden krijgen. De jongeren zouden het, tegen de tijd dat zij een huisje zouden betrekken, moeten doen met 1,5 gulden per week.[34] In het testament staat echter een verdeling van ongeveer 2 gulden voor de ouderen en 1 gulden voor de jongeren. Het ging dus meer om de ver-

Voormalige schooltje van het Samuel de Zeehofje. Foto Henk Looijensteijn 2011.

houding tussen de twee bedragen dan om de exacte hoogte ervan.[35] Als uitvoerders van de testamentaire bepalingen werden Pieter Marcus en Herman Boerhaave aangewezen. Marcus was raad en pensionaris van de stad Leiden en Boerhaave hoogleraar, verbonden aan de medische faculteit van de Leidse universiteit.[36] Op verzoek van Herman Boerhaave onthief De Zee hem echter al gauw van zijn taak en stelde in zijn plaats zijn halfbroer Jacobus Boerhaave aan, die predikant in Leiden was.[37]

In het archief is een uitgeschreven rede te vinden die De Zee had willen houden voor de eerste bewoners van zijn hofje, maar die nooit is uitgesproken omdat hij voor die tijd al overleed. Daaruit zijn enkele persoonlijke beweegredenen af te leiden. Zo begint hij zijn redevoering met de mededeling dat iedereen bekend is met het feit dat God bestaat en dat deze voor orde en stabiliteit op de wereld zorgt, doordat hij keizers, koningen, prinsen en graven op de aarde heeft geplaatst. Om dezelfde reden had hij ervoor gezorgd dat er burgemeesters, schepenen en vroedschappen bestonden. De Zee dankt in zijn toespraak God dat hij zo lang in leven heeft mogen blijven om de voltooiing van zijn hofje te aanschouwen – wat voorbarig, aangezien hij in werkelijkheid voortijdig overleed en zijn redevoering nooit heeft kunnen houden.

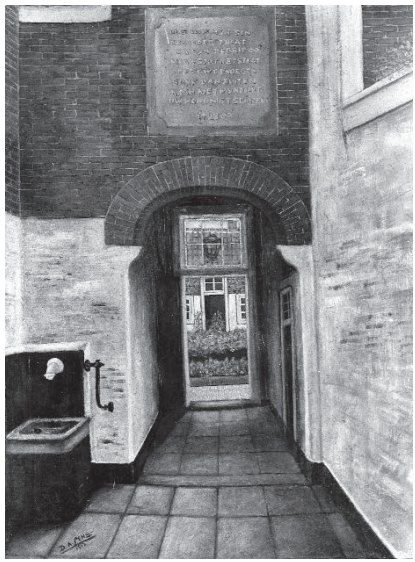

Gezicht in het Samuel de Zeehofje. Schilderij D.A. Lens 1912. Sted. Mus. De Lakenhal.

Zoals zoveel mensen in zijn tijd, was De Zee een groot voorstander van orde en tucht. Dat valt te lezen in het begin van zijn voordracht, maar ook in de passages verderop waarin hij de regels beschrijft waaraan de bewoners van het hofje zich dienden te houden. Zo stelt hij onder meer in dat elke zondag een predikant gedurende anderhalf uur catechisatieles zal geven waarbij alle bewoners aanwezig moeten zijn, op straffe van een boete wanneer zij aan deze eis geen gehoor zouden geven. Volwassenen zouden in zo'n geval een halve stuiver moeten betalen, en bleef een kind van 7 jaar of jonger weg, dan moesten de ouders daarvoor 2 duiten betalen. Deze 'boetepot' werd beheerd door de vier oudste mannen in het hofje, en eens in de zoveel tijd zou hieruit een feestmaal voor alle bewoners betaald worden.[38] Uit deze verplichting van (protestants-christelijk) godsdienstonderricht, evenals de eis dat eventuele bewoners van de gereformeerde (Waals dan wel Nederduits-gereformeerd) religie dienden te zijn, is wel op te maken dat religieuze aspecten een belangrijke rol hebben gespeeld bij de stichting van het hofje. Temeer daar De Zee in het testament heeft aangegeven dat hij bij zijn daad geïnspireerd werd door de Bijbelse spreuk 'Beschikt U huijs, want gij sult sterven.'[39]

Naast de stichting van zijn hofje richtte Samuel de Zee ook een fonds op voor arme theologiestudenten die predikant wilden worden en in Leiden wilden stu-

deren. De Zee stelde hiervoor een totaal van 10.000 gulden aan obligaties beschikbaar, waarvan de rente bedoeld was om een jaarlijkse beurs van 200 gulden te verstrekken.[40] De professoren van de theologische faculteit hadden tot taak de juiste kandidaten voor de beurs te selecteren. De Zee stelde een obligatie van 400 gulden beschikbaar om uit de inkomsten de professoren te belonen voor hun werk.[41] In de verklaring van ontvangst die de professoren tekenden, wordt echter melding gemaakt van vierhonderd gulden in contanten, waarvoor de geleerden zelf een obligatie moesten aanschaffen.[42] Ondanks het feit dat de oprichting van dit fonds *an sich* niets te maken heeft met de stichting van het hofje, is het wederom een blijk van De Zee's protestantse godsdienstigheid, die een belangrijk onderdeel van zijn leven vormde, een gegeven dat ons iets dichter bij de persoon van Samuel de Zee brengt.

De boedelinventaris

Wat ons wellicht ook meer over hem kan leren, is zijn boedelinventaris. Daarin zien we allereerst de gebruikelijke zaken: een grote kist met koperbeslag, een notenhouten kabinet, lakense broeken, poetsdoeken, maar ook, minder gebruikelijk, een papegaai in een kooi.[43] Dat zegt alleen dat De Zee een welgestelde 18de-eeuwer was met een ruim assortiment aan meubels, kleding en huisraad.

Interessanter is de lijst waarin de boeken genoteerd staan die hij bezat. Allereerst kunnen we hieruit opmaken dat hij geïnteresseerd was in geschiedenis. Hij bezat namelijk een boek van de historicus Emanuel van Meteren en van de geschiedschrijver Flavius Josephus.[44] Aangezien er in de inventaris geen titels genoemd worden, is het gissen om welke werken het precies gaat. Waarschijnlijk is het in het geval van Van Meteren zijn *Belgische ofte Nederlantsche historie, van onse tijden*, uit 1599. Dit is zijn bekendste werk en handelt over de Nederlandse Opstand, die de auteur aan den lijve had ondervonden. Het boek van Flavius Josephus is hoogstwaarschijnlijk zijn *Antiquitates Judaicae* ofwel *Oude geschiedenis van de Joden,* waarin de geschiedenis vanaf de schepping tot de eigen tijd van de schrijver verhaald wordt. Josephus schreef dit boek rond het jaar 94 na Christus. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om een Nederlandse vertaling. In de boekeninventaris van Samuel de Zee zijn namelijk vrijwel alleen Nederlandstalige titels te vinden, waardoor het aannemelijk is te veronderstellen dat hij het Latijn niet machtig was en dat het bij dit boek dus om een Nederlandse editie ging.[45] Die was in de tijd van De Zee volop verkrijgbaar.[46]

Over De Zee's boeken valt meer te vertellen. Het werk van Josephus is zowel historisch als religieus; er komen immers ook veel godsdienstige elementen in voor. Hetzelfde geldt voor de *Historie der martelaren*. Dit is vermoedelijk het boek van Adriaan van Haemstede, *Historie der martelaren die om de getuigenis der evangelische waarheid hun bloed hebben gestort* uit 1559. Hierin geeft Van Haemstede een overzicht van christelijke martelaren vanaf het begin van het christendom tot zijn eigen tijd. Na zijn dood is zijn boek aangevuld tot ca. 1650. Verder zijn in De Zee's boekenkast veel godsdienstige werken te vinden. Allereerst natuurlijk Bijbels, zowel kleine, eenvoudige exemplaren als grote luxe uitvoeringen met sloten en zelfs een Avondmaalsboekje met zilveren knipjes.[47] Ook bezat hij de *Dagelijcksche huys catechisatie* van Franciscus Ridderus uit 1665, *Catechisatie over den Heydelbergschen Catechismus* van Petrus de Witte uit 1653 en *Grootere catechisatie over den catechismus der waren christelicken religie* van Johannes Martinus uit 1665.[48] Uitgesprokener van aard, en daardoor interessanter voor dit onderzoek, zijn de werken van Van der Waeyen, Bucanus, Baudartius, à Brakel en Voetius die in De Zee's boekenkast prijkten.[49] Deze godsdienstige werken onthullen dat Samuel de Zee behoorde tot het streng orthodoxe gedeelte van de protestantse gemeenschap. *De betooverde wereld van D. Balthasar Bekker ondersogt en weederlegt* door Van der Waeyen bijvoorbeeld, was een sterk polemisch werk, gekant tegen een werk van de verlichte predikant Balthasar Bekker. Deze Bekker trok in zijn boek *De betooverde wereld* fel van leer tegen het idee van bezetenheid door de duivel en het bestaan van boze geesten. Het werk deed veel stof opwaaien en Bekker werd gedwongen met prediken te stoppen.[50] Het feit dat De Zee dit boek in de kast had staan doet vermoeden dat zijn sympathie lag bij Van der Waeyen en de zijnen, en niet bij Bekker.

Het boek van Bucanus, *Christelicke institutie*, was een van de eerste systematisch opgezette geschriften waarop de gereformeerde kerk dogmatisch gezien stoelde. Het werk van Baudartius, in de inventaris kortweg als *Boudartius Spreucken* aangeduid, is een verzameling stichtelijke teksten over hoe men zich te gedragen had. De toon hiervan kunnen we ons indenken wanneer we Baudartius zelf nader onder de loep nemen. Baudartius was een vurige contraremonstrantse theoloog die felle kritiek uitte op de remonstranten (Arminianen) en katholieken.[51] Veel toegeeflijkheid en tolerantie ten opzichte van andersdenkenden hoeven we dus waarschijnlijk niet te verwachten in zijn boeken. Dat De Zee wel hield van werken waarin de goede christelijke moraal wordt gebezigd, blijkt doordat hij *Dicht-kundige zielezangen, op-gesonghen door verscheyde andere Zanglievers*

van Philippus van Sorgen in zijn bezit had.[52] Om een indruk te krijgen van deze verzen hieronder een fragment:

Op 't derde haangekraai, bekeert sigh Sinte Peter,
En op 't hondertste wordt Utrecht nog niet beter,
Hoe komt dat? ja; zijns Heeren oog dat zag hem aan,
't Was anders evenveel, of zijn, of onzen Haan.[53]

De strekking van dit versje is duidelijk. Voor de haan drie keer had gekraaid, had Petrus Jezus drie keer verloochend door te zeggen dat hij hem niet kende. Daarna kwam hij echter tot inkeer. De Utrechters in Van Sorgens tijd echter zondigden zelfs na het honderdste haangekraai nog net zo erg als tevoren. Ze zijn dus geen haar beter dan Petrus indertijd, vandaar ook de laatste zin van het vers. De Bijbelse les die voor Petrus gold, moeten we ons volgens Van Sorgen allemaal aantrekken. Het vers is duidelijk moralistisch.

Theodorus à Brakel legde in zijn werk de nadruk op het streven dat religie in alle facetten van de samenleving zou moeten doordringen en domineren. Hij was een exponent van de zogenaamde Nadere Reformatie (vergelijkbaar met de Engelse Puriteinen en Duitse Piëtisten), evenals Gisbertus Voetius dit was.[54] Deze Voetius was ook een strenge calvinist en groot aanhanger van Gomarus, voorman van de contraremonstranten. Hij was aan de Leidse universiteit nog door Gomarus onderwezen.[55] Voetius voerde een niet aflatende strijd in woord en geschrift tegen alles wat indruiste tegen het orthodoxe calvinisme. Zo kregen in zijn polemieken onder meer de remonstranten, Cartesianen en Coccejanen ervan langs.[56] Tevens was hij een van de grondleggers van de Nadere Reformatie in Nederland.

Uit de bespreking van bovenstaande auteurs en hun werken, plus het feit dat deze geschriften samen met de andere reeds genoemde stichtelijke lectuur het overgrote deel uitmaakten van De Zee's boekencollectie, kunnen we opmaken dat De Zee een religieus man was. Een religieus man die bovendien is te plaatsen in het kamp van de strenge, dogmatische en orthodoxe gelovigen van de protestantse kerk.

De positie van Samuel de Zee binnen de Leidse elite

Alvorens na te gaan welke van de vier stichtingsmotieven voor De Zee een rol hebben gespeeld bij de stichting van zijn hofje, moet eerst nog De Zee's maat-

Binnenterrein Samuel de Zeehofje. Foto Henk Looijensteijn 2011.

schappelijke positie in het Leiden van rond 1700 worden verduidelijkt. Het aanzienlijke fortuin dat De Zee naliet bij zijn dood in 1724, ongeveer 90.000 gulden, had hij waarschijnlijk vergaard als lakenhandelaar.[57] Om wat meer te weten te komen over zijn status in de Leidse gemeenschap, kunnen we zijn bezit afzetten tegen andere voorbeelden uit die tijd.

Een gedegen studie naar de Leidse elite in de 18de eeuw is het werk van Prak.[58] Hij onderscheidde vier groepen rijken: de kooplieden/ondernemers, de protestantse renteniers/beoefenaars van vrije beroepen, katholieke rijken en regenten met een vermogen boven de 100.000 gulden. Het gemiddelde vermogen van de renteniers was circa 300.000 gulden. Dit beeld is echter vertekend doordat er twee personen met meer dan een miljoen onder zaten, maar ook burgers met een veel kleiner vermogen. Ongeveer de helft van de groep renteniers had een vermogen van rond de 166.000 gulden. Bij de kooplieden/ondernemers was de verdeling evenwichtiger; hier bezat men gemiddeld circa 250.000 gulden, terwijl ongeveer de helft van hen een vermogen had van rond de 200.000 gulden. De koopman was dus doorgaans rijker dan de rentenier. De katholieke rijken waren min-

der gefortuneerd, met een gemiddelde van zo'n 150.000 gulden en een mediaan vermogen van 130.000 gulden. De economische top van de regenten ten slotte bezat gemiddeld 225.000 gulden, maar over het algemeen bedroeg hun vermogen circa 174.000 gulden. Hun vermogen komt dus een beetje in de buurt van de kooplui.

Prak geeft een overzicht waarin te zien is op welke wijze het bezit van de Leidse elite is samengesteld. Hij onderscheidt hierin verschillende bestanddelen, waarvan de belangrijkste zijn: onroerend goed, obligaties ten laste van het gewest Holland, van de Republiek als geheel, van een buitenlandse regering, lijfrenten en contanten.[59] Wanneer we de nalatenschap van De Zee bekijken, kunnen we die ten dele onderbrengen in de categorieën die Prak noemt (zie tabel 1).[60]

Tabel 1: Onderverdeling van het vermogen van Samuel de Zee op basis van vermogensbestanddelen waarvan de herkomst te herleiden valt uit de collaterale successie en de boedelinventaris.

	Deel van het vermogen in guldens	Deel van het nagelaten vermogen in procenten
Onroerend goed	3.400	3,70
Lijfrentebrieven	934	1,02
Obligaties op Holland en West-Friesland	69.520	75,66
Schepenschuldbrieven	4.100	4,46
Obligaties Republiek	10.813	11,77
Contanten	2.673	2,91
Juwelen, ongemunt goud en zilver	438	0,48
Totaal nalatenschap	91.878	100

Bron: Archief hofje Samuel de Zee, inv.nr. 1, collaterale successie en boedelinventaris.

Bij deze gegevens moeten enkele kanttekeningen worden geplaatst. Van het studiefonds is bekend dat de 10.000 gulden in obligaties uitgekeerd zou moeten worden. Bovendien heeft De Zee in zijn testament aangegeven dat dit obligaties ten laste van Holland en West-Friesland moesten zijn, hiervan bleef dus 59.520 over. Behalve de enkele legaten die De Zee vermaakte aan bijvoorbeeld zijndienstmeid en de executeurs van zijn testament, laat hij al zijn waardepapieren na aan zijn hofje. Van de opbrengsten van de verkoop van zijn onroerend goed en

juwelen moesten ook obligaties gekocht worden waarmee het hofje en zijn bewoners onderhouden konden worden.[61]

Over de herkomst van het geld voor de bouw van het hofje tasten we in het duister, omdat dat al besteed was voor De Zee's dood en als post dus niet is opgenomen in de aangifte voor de collaterale successie, de belasting op nalatenschappen van kinderloos overledenen. Op 18 oktober 1723 schrijft De Zee in een persoonlijke aantekening dat van zijn nalatenschap sowieso 60.000 gulden apart gehouden moet worden om zijn hofje en de bewoners ervan te blijven onderhouden.[62] In zijn testament bepaalt hij later zoals gezegd, dat al zijn bezit naar het hofje moet gaan, uitgezonderd de apart genoemde legaten. Hij hoefde zich hierover echter geen zorgen te maken. Buiten de nalatenschap aan zijn hofje en studiefonds legateerde hij slechts voor een bedrag van 4.050 gulden.[63] We hebben gezien dat De Zee 91.878 gulden naliet toen hij overleed. Trekken we hier de 10.000 gulden voor zijn studiefonds en de 4.050 aan overige legaten van af dan houden we 77.828 gulden over. Er kon dus nog ruim 18.000 gulden meer in het fonds ter onderhoud van het hofje en zijn bewoners gestopt worden dan De Zee vooraf als ondergrens had aangegeven.

Wanneer we het vermogen van De Zee vergelijken met dat van andere gegoede burgers in Leiden in zijn tijd, valt op wat een groot bedrag De Zee heeft belegd in obligaties ten laste van Holland en West-Friesland: zo'n 75 procent ten opzichte van de 12,8 procent die Leidse kooplieden gemiddeld belegden in obligaties op Holland.[64] Voor renteniers gold dat ze een kleine 20 procent belegden in Hollandse obligaties. Hier staat tegenover dat De Zee niet belegde in het buitenland, hetgeen zijn collega-kooplieden (12,7 procent) en de protestantse renteniers en burgers met vrije beroepen wel veelvuldig deden (40,9 procent). Het aandeel van het onroerend goed in het fortuin is ongeveer gelijk.[65] Kijkend naar het totale vermogen van De Zee blijkt dat hij weliswaar rijk was, maar absoluut niet tot de rijkste burgers van Leiden behoorde.

Status heeft echter niet alleen met rijkdom te maken. We mogen aannemen dat De Zee zich in goede kringen begaf, gezien het aanwijzen van pensionaris Pieter Marcus en hoogleraar Herman Boerhaave als executeurs van zijn testament. Bij de doop van zijn dochtertje Johanna op 11 november 1714 was Maria Veken een van de getuigen. Zij was de vrouw van Abraham Wasteau, stadsdokter in Leiden.[66] Dit is ook een teken dat De Zee zich bewoog binnen een kring van mensen met een zeker sociaal aanzien.

Ingang van het Samuel de Zeehofje aan de Douzastraat. Foto Jan Dröge 2012.

Persoonlijke motieven van Samuel de Zee voor de stichting van zijn hofje

Nu we wat meer over de persoon van Samuel de Zee te weten zijn gekomen, moet nagegaan worden welke van de door Looijesteijn genoemde motieven een rol gespeeld kunnen hebben. Ik denk dat we mogen concluderen dat de gereformeerde religie een grote rol heeft gespeeld in het leven van De Zee. Hij liet zich zowel bij de stichting van het hofje als bij die van zijn studiefonds leiden door religieus geïnspireerde gedachten. Het maakte niet uit dat hij van huis uit behoorde tot de *Eglise Wallonne* en niet Nederduits-gereformeerd was. Hijzelf achtte dit ook niet van belang, gezien het feit dat hij zowel in de Waalse kerk als

in de Nederduitse kerk trouwde. Bovendien voelde hij zichzelf waarschijnlijk bovenal Hollands, gezien het feit dat hij zijn naam van 'Le Maire' heeft veranderd in 'De Zee'. Hij wilde zich laten voorstaan op het orthodoxe calvinisme en zich duidelijk onderscheiden van het rooms-katholicisme en de in zijn ogen afgedwaalde andere richtingen binnen het protestantisme.

Het tweede motief betreft de gedenkcultus die na de middeleeuwen ontstond en de daarmee gepaard gaande verhoging van status en eer van de stichter en zijn familie. Dat dit motief voor De Zee van groot belang is geweest valt te betwijfelen, aangezien het hofje er bescheiden uitziet en geen grootse uiterlijke kenmerken of grandeur vertoont. Dit terwijl daar in het Leiden van zijn tijd wel grote voorbeelden van waren, namelijk de hofjes van Van Brouckhoven, Eva van Hoogeveen, Loridan, Van der Schacht, Teveling, Jean Pesijn en Meermansburg. De boven de poort ingemetselde gedenksteen – al sinds de 17de eeuw een gewoonte – lijkt daarmee niet in tegenspraak, want enige verwijzing naar de stichter was geoorloofd.[67] Daarentegen ontbrak een regentenkamer. De huidige werd pas in 1743 gebouwd door Pieter Jan Marcus, zoon van Pieter Marcus.[68] Hier heeft De Zee dan ook niets mee te maken gehad. Ook het portret van De Zee dat in het hofje hing en thans in bezit is van museum De Lakenhal is geen aanwijzing, aangezien dit schilderij in de regentenkamer gehangen heeft, die nog niet bestond toen De Zee overleed. Bovendien komt het ook niet in de boedelinventaris voor.[69] Het is dus nog maar de vraag of het portret überhaupt al bestond toen De Zee overleed. Het is namelijk gedateerd als zijnde gemaakt in 1724. De Zee overleed echter begin mei 1724 en het portret kan dus theoretisch voor of na zijn overlijden gemaakt zijn. Hoogstwaarschijnlijk lieten de regenten van het hofje het doek maken om een aandenken aan hem te hebben. Bovendien voert het veel te ver om bij het simpele feit dat iemand een schilderij van zichzelf liet maken direct aan een persoonscultus te denken.

Looijesteijn ziet dit aspect wel veel terug bij Franstalige immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden en hun nakomelingen. Hij geeft statusverhoging als reden voor deze immigranten om hofjes te bouwen. Dit omdat zij, hoewel in commercieel opzicht succesvol, vaak verstoken bleven van de hoogste posities binnen de bestuurselite. Bovendien gingen veel van deze immigranten naar de Waalse kerk en verkeerden dus ook in een andere linguïstische en culturele omgeving dan hun autochtone stadsgenoten. Dit zou ertoe hebben bijgedragen dat sommigen onder hen het stichten van een hofje zagen als middel voor het versterken van de eigen gemeenschap.[70] Dat dit ook voor De Zee geldt, lijkt niet erg

waarschijnlijk. Samuel de Zee was geboren en getogen in Leiden, evenals zijn vader, en helemaal vernederlandst. Het sterkst uit zich dit in de (merkwaardige) vertaling van zijn naam en zijn trouwen in de Nederduitse kerk. Ook maakte hij in zijn testament geen enkele toespeling op zijn Waalse achtergrond. Dit was dan ook geen criterium voor toelating tot het hofje.

Hoge ogen gooit de zorg voor verwanten. Dit motief lijkt een prominente plaats te hebben ingenomen in het geval van Samuel de Zee. Hij geeft als drijfveer voor de stichting in zijn testament namelijk zelf aan dat het hofje bedoeld is voor arme familieleden.[71] De eerste bewoners van het hofje waren inderdaad familieleden van hem.[72] Pas daarna kwamen oude weduwen en oude vrijsters, die wel het goede geloof moesten aanhangen, dus calvinistisch moesten zijn.[73] Dit brengt ons bij het laatste motief: de zorg voor naasten die geen familieband hebben met de stichter. Goede godvruchtige hulpbehoevende geloofsgenoten kunnen bij hem op sympathie rekenen, maar familieleden hebben een streepje voor. Het hemd is nu eenmaal nader dan de rok. We zien hier de religie weer terugkeren in De Zee's gedachtewereld.

Een andere groep waaraan veel werd gedacht waren landgenoten. Dit gold natuurlijk voor stichters uit immigrantenfamilies. De Zee voelde zich daarvan nog amper deel uitmaken, zoals we al hebben gezien. En evenmin was in zijn hofje plaats ingeruimd voor huishoudelijk personeel, hetgeen ook wel eens gebeurde.[74] Wel kreeg zijn trouwe dienstmaagd, die tot het eind van zijn leven aan zijn zijde gebleven was, honderd zilveren dukaten uit zijn nalatenschap, maar ook zoiets was heel gebruikelijk.[75]

Conclusie

We kunnen stellen dat drie van de vier stichtingsmotieven voor Samuel de Zee in meer of mindere mate een rol gespeeld hebben bij het stichten van zijn hofje. Het motief van de zorg voor verwanten kwam het sterkst naar voren uit de bronnen. De Zee heeft het hier zelf expliciet meerdere malen over in zijn testament. Interessant is om hierbij te bedenken wat er gebeuren moest met een katholiek familielid dat om plaatsing in het hofje verzocht. Dat familieleden voorrang genoten op andere gegadigden, samen met De Zee's overtuigde calvinisme, zou tot een interessante hersenbreker voor de regenten hebben kunnen leiden.

Aangezien De Zee zeer vermogend gestorven is en niets erop wijst dat zijn vader erg rijk was, lijkt het erop dat hij in grote mate een *selfmade man* geweest is die zijn geld verdiende met zijn handelsactiviteiten in de lakenindustrie. Wel

kan hij op weg geholpen zijn door zijn vader. Vandaar dat hij zijn minderbedeelde familieleden voorrang gaf als zij om woonruimte in het hofje verzochten. Iemand uit een puissant rijke familie hoefde niet te denken aan (toekomstige) arme familieleden.

De zucht naar statusverhoging speelde voor De Zee geen rol bij de stichting van zijn hofje. Hij was geïntegreerd in de Nederlandse samenleving en onderhield goede banden met op zijn minst enkele leden van de Leidse elite, die wel (heel verre) familie van hem waren. Hij stond immers op goede voet met Pieter Marcus, pensionaris van de stad Leiden, en Herman Boerhaave, de beroemde medicus. Zowel Boerhaave als Marcus behoorden financieel en maatschappelijk gezien tot de elite van Leiden.[76] Die gekoesterde familierelatie was voor De Zee zeker de reden om hen te vragen als executeur-testamentair op te treden.[77] Reden om zich genegeerd te voelen door de elite had De Zee dus niet. Een religieus motief doet zich wel voor, en dat komt eigenlijk in zijn andere twee motieven terug. Zowel de familieleden die een plek in het hofje kregen als de niet-verwante personen die in aanmerking voor plaatsing wilden komen, waren onderworpen aan de religieuze eisen die De Zee stelde. De inwoners in de vorm van de verplichte catechisatielessen en de 'sollicitanten' in de vorm van de toelatingseis wat betreft hun religie. Ook uit de boekeninventaris blijkt een grote religieuze gezindheid bij Samuel de Zee. Door de hofjesbewoners hoefde niet te worden gebeden voor het zielenheil van de stichter; wel had De Zee de bedoeling het gereformeerde geloof te steunen door de aanhangers van dit geloof te helpen met gratis huisvesting en de oprichting van een studiefonds.

Noten

Dit artikel kwam tot stand in het kader van het door NWO gefinancierde en door het IISG uitgevoerde project *Giving in the Golden Age*, dat onderzoek doet naar liefdadigheid in de Vroegmoderne Tijd.

1 M. van der Burg, e.a., 'Introduction. The rise of public facilities in the Low Countries, 1400-1800' in: M. van der Heijden e.a. (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 7-20, aldaar 7-9.

2 E. van Nederveen Meerkerk en G. Vermeesch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)' in: M. van der Heijden e.a. (eds.), *Serving the Urban Community. The Rise of Public Facilities in the Low Countries* (Amsterdam 2009) 135-154, aldaar 135.

3 P.J.M. de Baar, 'De liefdadigheid van Jacob van Brouchoven', *De Leidse Hofjes* 11 (1982) 117-129.

4 I.W.L. Moerman, 'Het Hofje van Samuel de Zee', *De Leidse Hofjes* 5/3 (1977) 31-35, aldaar 31.

5 I. Leermakers en W. Donkersloot, *Leidse hofjes. Wonen om Gods wille* (Leiden 2007). Zie hiervoor de cd-rom behorend bij het boek, 362-373, aldaar 362.

6 H. Looijesteijn, 'Funding and Founding Private Charities. Leiden almshouses and their founders, 1450-1800', artikel dat medio 2012 zal worden gepubliceerd in *Continuity & Change* 1-26, aldaar 7-13.

7 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 7-8.

8 Dit gebruik bleef onder katholieken bestaan.

9 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 8.

10 H.M. Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert* (Aken 1989) 185.

11 Regionaal Archief Leiden (hierna te noemen RAL), Archief hofje Samuel de Zee (hierna te noemen: Arch. SdeZ), inv.nr. 1, testament.

12 José Niekus & Cor Smit, *Van bouwvallig nest tot bijzondere huisvesting; 350 jaar Jean Pesijnhof* (Leiden z.j.).

13 Arch. SdeZ, inv.nr. 202, Geslachtsregister Samuel de Zee.

14 Ibidem.

15 RAL, Kerkelijke Ondertrouw 1575-1795, deel O, fol. 183. H.A. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw' in: H.A. Diederiks e.a., (eds.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw,* Hollandse Studiën 17 (Hilversum 1985) 45-67, aldaar 51.

16 H.D. Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden in 1749' in: H.A. Diederiks e.a. (eds.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw,* Hollandse Studiën 17 (Hilversum 1985) 17-44, aldaar 38-41.

17 Moerman, 'Het Hofje van Samuel de Zee', 31-35.

18 RAL, Dopen Hooglandse Kerk 1696-1700, 08-06-1698.

19 RAL, Imposten begraven 1e klasse 1695-1805: Johnson, Maria, vrouw van Samuel de Zee fl.30, 18-04-1713.

20 Op 28-04-1711 koopt De Zee voor 2.000 gulden een pand op de Hogewoerd Noordzijde. RAL, bonboeken, archiefnr. 0501A, inv.nr. 6619, fol. 224.

21 RAL, bonboeken, archiefnr. 0501A, inv.nr. 6617, fol. 376r, 376v.

22 RAL, Kerkelijke Ondertrouw 1575-1795, fol. 207v.

23 RAL, Dopen Hooglandse Kerk, 11-11-1714 en 16-09-1717.
24 RAL, Imposten begraven 1e klasse 1695-1805: kind van Samuel de Zee fl.30, 30-06-1715.
25 Zie hiervoor ook: Leermakers, *Leidse hofjes*, 362-373.
26 RAL, Imposten begraven 1e klasse 1695-1805: Altena, Jacoba van, vrouw van Samuel de Zee fl.30, 19-03-1719.
27 RAL, Trouwregister Nederduits-gereformeerde Kerk Zoeterwoude. Collectie Doopboeken, inv.nr. 3, fol. 43v.
28 RAL, Imposten begraven 1e klasse 1695-1805: Ham, Johanna van den, vrouw van Samuel de Zee, met koetsen, fl.30, 19-09-1722. Ik ben uitgegaan van de originele begraafregisters, waarin zij vermeld staat als Van der Kam. NB: zij is in de index ten onrechte als Van den Ham opgenomen.
29 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, testament.
30 RAL, bonboeken, archiefnr. 0501A, inv.nr. 6618, fol. 77v.
31 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, redevoering aan de toekomstige bewoners.
32 Arch. SdeZ, inv.nr. 15, verkoopakte uitbreiding hofje. Jacobus Boerhaave en Maarten Marcus kochten in 1743 van de erven (broer en zussen) Jacomijntje Maqueere 9 huisjes voor 520 gulden.
33 RAL, bonboeken, archiefnr. 0501A, inv.nr. 6618, fol. 67.
34 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament.
35 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament, 4, '*...bij voorbeeld als de vier eerstgenoemde familien werde gegeven weekelijks twee gulden, dat vervolgens de andere maar hebben sullen weekelijks eene gulden, off soo veel min off meer...*'
36 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament.
37 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, kopie verklaring betreffende de aanstelling van executeurs van het testament.
38 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, rede aan de toekomstige bewoners.
39 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament.
40 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, testament. R.E.O. Ekkart, 'Het studiefonds van Samuel de Zee', *De Leidse Hofjes* 5/3 (1977) 37-42, aldaar 38.
41 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, testament, 5.
42 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, ontvangstbrief professoren, 2.
43 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 1-5.
44 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 4v.
45 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 4-5.
46 Johannes Magliano Tromp, 'Over Flavius Josephus', http://magliano-tromp.weblog.leidenuniv.nl/2009/11/.
47 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 4-5.
48 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 4v.
49 Titels van werken van bovengenoemde auteurs aangetroffen in de boedelinventaris van Samuel de Zee: Johannes van der Waeyen, *De betooverde wereld van D. Balthasar Bekker ondersogt en weederlegt* (Leeuwarden 1693); Guilelmus Bucanus, *Christelicke institutie: ofte Grondighe verklaringe vande ghemeene plaetsen der christelicker religie* (waarsch. z.p. 1651, oorspr. 1611); Wilhelmus Baudartius, *Apophthegmata christiana, ofte Gedenck-weerdige, leersame en aerdige spreucken* (waarsch. Amsterdam 1665); Theodorus à Brakel, *De trappen des geestelijcken levens* (waarsch. Amsterdam, z.j.);Gisbertus Voetius, *De practycke ofte oeffeninge der godtsaligheydt* [oorspr. door Lodovicus Bayly, Nederlandse vertaling gecorrigeerd en geannoteerd door Voetius] (waarsch. Amsterdam, z.j.).

50 Voor meer informatie over de kwestie Bekker zie: J.I. Israel, *Radical Enlightenment; Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750* (Oxford 2001) H. 21, 375-405.
51 H. Brugmans, 'Baudartius, Willem' in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 3 (Leiden, Den Haag 1915) 71-73.
52 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris fol. 4v.
53 A.J. van der Aa, ' Philippus van Sorgen' in: W. de Grebber (ed.) *Nieuw biographisch anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandse dichters. Derde deel O-Z* (Amsterdam 1846) 175.
54 B.W. Steenbeek, 'Brakel. Theodorus (of Dirk Gerrits) à' in: D. Nauta e.a., (eds.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 1 (Kampen 1978) 55-56.
55 F.S. Knipscheer, 'Voetius' in: P.C. Molhuysen e.a., (eds.), *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 7 (Amsterdam 1974) 1279-1282.
56 D. Nauta, 'Voetius, Gisbertus (Gijsbert Voet)' in: D. Nauta e.a., (eds.), *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* 2 (Kampen 1983) 443-449.
57 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, Aangifte collaterale successie en boedelinventaris.
58 M.R. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad: Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985), met name 130-132.
59 Prak, *Gezeten burgers*, 132.
60 Zie voor bedragen: boedelinventaris en aangifte collaterale successie Samuel de Zee, arch. SdeZ, inv.nr. 1.
61 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament.
62 Arch. SdeZ, inv.nr. 1.
63 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, testament.
64 Prak, *Gezeten burgers,* 281.
65 Ibidem*,* 132.
66 RAL, Dopen Hooglandse kerk, archiefnr. 1004, inv.nr. 247, fol. 123.
67 Looijesteijn, ' Funding and Founding', 8.
68 Leermakers, *Leidse hofjes,* 364.
69 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, boedelinventaris.
70 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 9.
71 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament, 2: '*...die van sijn testateurs maagschap sijn...*'.
72 Arch. SdeZ, inv.nr. 202, geslachtsregister Samuel de Zee.
73 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, extract testament, 4: '*...de opengevallen woonplaatsen mogen suppleeren, dogh alleen met goede geschikte en behoeftige oude weduen ofte ook oude vrijsters van de Gereformeerde Religie sijnde.'*
74 Looijesteijn, 'Funding and Founding', 10-11.
75 Arch. SdeZ, inv.nr. 1, testament.
76 Prak, *Gezeten burgers,* 103-105, 115.
77 RAL, Bibliotheek Leiden en Omgeving, gedrukt plano 'Geslacht-Register van de Heer Samuel de Zee, van syn Vaders zyde, gesproten uit de familie van Le Maire, stichter van 't Hofje op de Koepoortsgraft tot Leyden', gemaakt 1 juni 1730.

Portret van mr. Samuel le Poole (1834-1891), ca. 1870. Regionaal Archief Leiden.

Donner vs. Le Poole

Twee Leidse raadsleden en het Kamerlidmaatschap

Herman Amptmeijer

Van de politieke dynastieën in Nederland zal de familie Donner op dit moment wel een van de bekendste zijn. Minder bekend is dat het begin van de politieke carrière van die familie in december 1879 in Leiden lag. Toen moest daar de antirevolutionaire kiesvereniging *Nederland en Oranje* een kandidaat voor de Tweede Kamer aanwijzen.[1] Er waren twee AR-kanshebbers uit het kiesdistrict zelf: mr. Samuel le Poole, advocaat en fabrikant, en Jan Hendrik Donner, gereformeerd dominee en director (toen de gebruikelijke term) van de gereformeerde zendelingenopleiding,[2] beiden wonend in Leiden. De kiesvereniging nam haar besluit over de kandidaatstelling pas na Abraham Kuyper te hebben geraadpleegd. Beide kandidaten waren bekenden van Kuyper en correspondeerden met hem.[3] Donner slaagde er in Le Poole uit te schakelen door een subtiel geformuleerde brief aan Kuyper.

De politieke verhoudingen in het district Leiden

In het dubbele Kamerkiesdistrict Leiden/Katwijk hadden tot 1866 de conservatieven een sterke positie.[4] Maar in dat jaar werd de antirevolutionair Otto baron van Wassenaer gekozen en na 1873 werd ook de andere Kamerzetel door een AR-lid bezet: jhr. I.L. Cremer van den Berch.[5] Vanaf dat moment was Leiden/Katwijk een veilig district voor de ARP op voorwaarde dat hun kandidaat acceptabel was voor de RK-kiezers. De aanhang van de verschillende groepen was ruwweg 40 procent liberaal, de RK 35 procent (maar slecht georganiseerd) en de AR 25 procent. Uiteraard waren er zwevende kiezers en niet-stemmers. Op hen richtten zich de verkiezingscampagnes.

De gemeente Leiden telde ongeveer één derde van het aantal kiezers van het

Herman Amptmeijer komt uit een gereformeerd en antirevolutionair gezin en is oud-raadslid (PSP) en oud-ambtenaar van de gemeente Leiden.

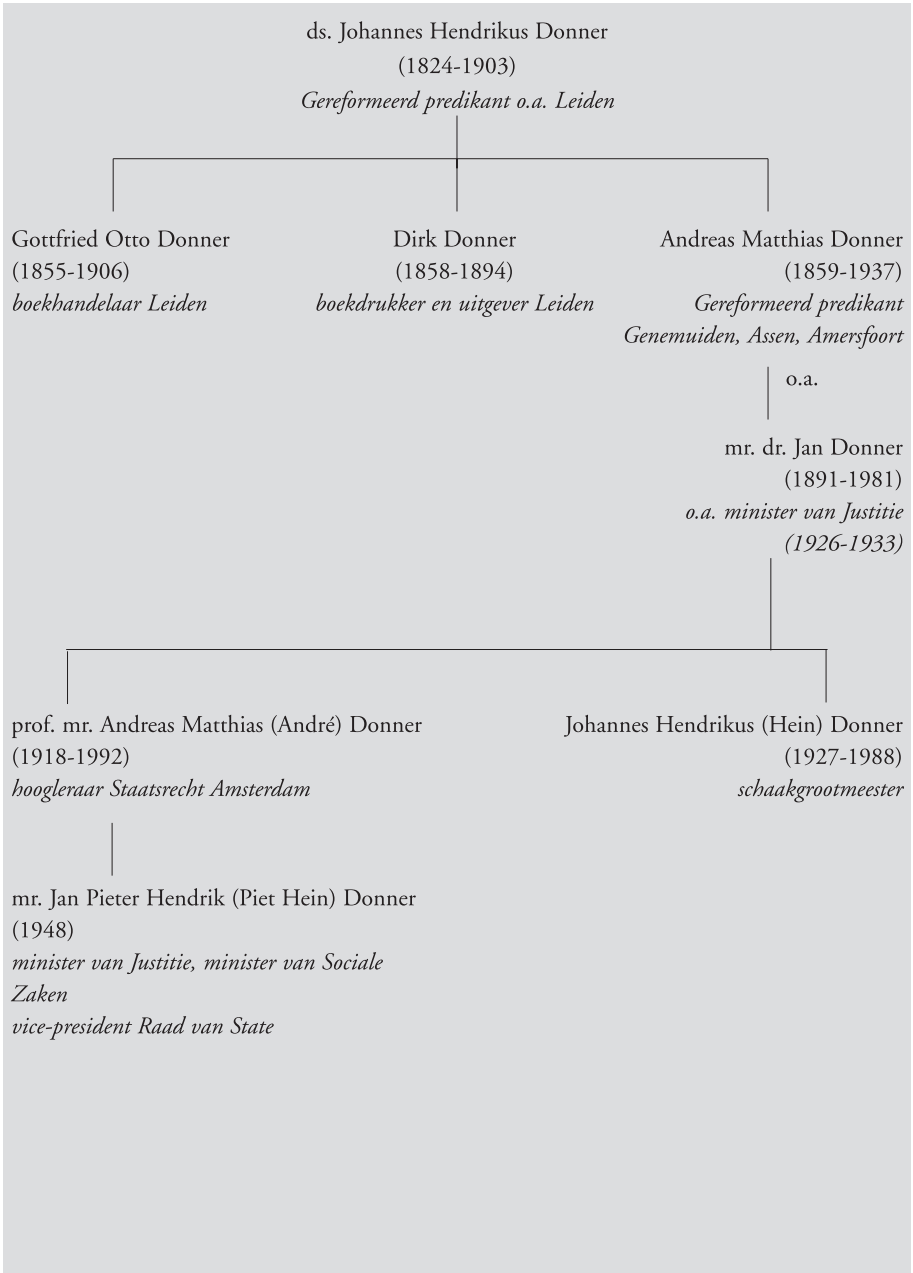
ds. Johannes Hendrikus Donner
(1824-1903)
Gereformeerd predikant o.a. Leiden
Gottfried Otto Donner
(1855-1906)
boekhandelaar Leiden
Dirk Donner
(1858-1894)
boekdrukker en uitgever Leiden
Andreas Matthias Donner
(1859-1937)
Gereformeerd predikant
Genemuiden, Assen, Amersfoort
o.a.
mr. dr. Jan Donner
(1891-1981)
o.a. minister van Justitie
(1926-1933)
prof. mr. Andreas Matthias (André) Donner
(1918-1992)
hoogleraar Staatsrecht Amsterdam
Johannes Hendrikus (Hein) Donner
(1927-1988)
schaakgrootmeester
mr. Jan Pieter Hendrik (Piet Hein) Donner
(1948)
minister van Justitie, minister van Sociale
Zaken
vice-president Raad van State

hoofdkiesdistrict. Met het verstrijken der jaren was de positie van de liberalen in de gemeente Leiden (en het hiermee grotendeels samenvallende statendistrict) bijna onaantastbaar geworden maar ze maakten, tot hun frustratie, geen schijn van kans in het Kamerdistrict.

In juli 1879 overleed Cremer van den Berch. De vraag was wie nu door de AR-kiesvereniging aanbevolen moest worden. Donner hield desgevraagd de boot af, ziekte van zijn zoon nam hem te veel in beslag.[6] Door de Kiesvereniging Nederland en Oranje werd een groslijst van vijf geschikte kandidaten gemaakt, allen uit het district of de onmiddellijke omgeving.[7] Per slot van rekening moesten de plaatselijke belangen in de Kamer verdedigd worden. De enige Leidenaar die er op stond was de textielfabrikant mr. Samuel le Poole, al geruime tijd raadslid. Maar ook Le Poole deelde mee niet te willen. Wilde hij het inderdaad niet? Twee brieven van Le Poole aan Kuyper doen anders vermoeden.

In een ongedateerde brief aan Kuyper, die van eind april 1879 moet zijn, schrijft hij:[8] 'Geachte Vriend. Gij hebt groote plannen met mij, maar die zullen wel mislukken, aangezien er sprake is van den oudsten zoon voor het geval dat de vader ons ontvallen mogt.[9] Ik dacht dat gij daarvan wist.' 'Zulks is reeds voor eenigen tijd bij het afneemen der [slecht leesbare passage] met leden der kiesvereniging alhier bepaald afgesproken.'

Op 6 juni 1879 schreef hij: 'Geachte vriend. Dank driewerf dank voor uw schoon artikel: Een andere Kamer.[10] Gij zoudt een mensch die zijn volk liefheeft doen watertanden om deel van zo'n Kamer als door U beschreven te mogen uitmaken, ware het niet dat de verantwoordelijkheid om daaraan te beantwoorden iemand zou afschrikken.'[11]

Dit komt toch aardig als een bereidverklaring over. Maar Le Poole en Donner hielden bij deze verkiezing de eer aan zichzelf, omdat zij wisten dat Kuyper op Pieter Elout van Soeterwoude druk uitoefende om in de Kamer zitting te nemen.[12] Leiden was hiervoor een veilig district. Een week later kon Donner aan de kiesvereniging meedelen dat Elout beschikbaar was. Het enthousiasme was groot en Elout werd kandidaat gesteld.[13] Hij werd met hulp van de RK met een comfortabele meerderheid al in de eerste ronde gekozen. Maar hij bedankte in december al voor het Kamerlidmaatschap uit ergernis over de houding van de regering in de schoolstrijd.

Voor de tweede keer dat jaar moest de kiesvereniging een kandidaat kiezen. Bij deze tussentijdse verkiezing was het niet nodig om een landelijk vooraanstaande antirevolutionair in Leiden te kandideren, zodat de kandidaat uit het eigen

district kon komen en het zag er naar uit dat het Samuel le Poole zou worden. Hij had binnen de ARP bekendheid door zijn hieronder te behandelen artikelen over de sociale kwestie.

Het was overigens niet de eerste keer dat Le Poole genoemd werd als Kamerkandidaat. In 1877 had Kuyper zich om gezondheidsredenen teruggetrokken uit de Kamer, zodat in het district Gouda/Alphen een vacature ontstond. De Goudse kiesvereniging, de grootste in het district, wilde Le Poole als kandidaat, maar de Alphense ARP had iemand anders op het oog en het lukte Kuyper niet om de twee verenigingen op één lijn te krijgen. Het gevolg van de broedertwist was dat een liberaal gekozen werd.[14] Het was niet zo dat Le Poole voor Alphen onaanvaardbaar was, want een paar maanden eerder hadden ze hem kandidaat gesteld voor de Provinciale Staten.[15] Kortom, Le Poole hoorde bij de kleine groep personen waaruit de AR-kiesverenigingen hun kandidaten kozen.

Samuel le Poole

Samuel werd in 1834 geboren als oudste zoon van de textielfabrikant S.J. le Poole. Hij bezocht het Leids gymnasium en studeerde (1852-1857) rechten aan de Leidse Universiteit. Ongetwijfeld zal hij zijn twee jaar jongere stadgenoot Abraham Kuyper, die ook gymnasium en universiteit deed, gekend hebben. De aanhef van zijn latere brieven aan Kuyper is meestal: 'Geachte vriend', terwijl Donner schreef: 'Waarde broeder in Christus'.

Na de afronding van zijn studie (december 1857) liet hij zich registreren als praktiserend advocaat en ging, na zijn huwelijk met de hervormde Anna Mulder uit Utrecht, in Oegstgeest wonen. Maar als oudste zoon werd van hem verwacht dat hij zijn vader zou kunnen opvolgen in het familiebedrijf. Daarom ging hij naar Engeland om het textielvak te leren. Bij zijn terugkomst bleek uit door hem geschreven artikelen dat hij van overtuiging over de *sociale kwestie* was veranderd: de vrijblijvendheid die nog sprak uit de stellingen waarop hij in 1857 was afgestudeerd had plaats gemaakt voor een diepe betrokkenheid bij de strijd voor verbetering van het lot van de arbeidende klasse.

Ook zijn religieuze opvattingen waren veranderd. De familie Le Poole was van oudsher doopsgezind, ook al was vader Samuel Jacob in 1828 met de hervormde Cornelia Johanna Gaudina de Coningh getrouwd. Samuel koos op 18-jarige leeftijd voor de volwassenendoop bij de Doopsgezinde gemeente.

Bij zijn verhuizing in 1861 naar Oegstgeest had hij opgegeven doopsgezind te zijn en hij herhaalde dat in november 1864, toen hij terug ging naar Leiden.[16]

Maar hij voelde zich aangetrokken tot de orthodox-bevindelijke protestanten rond de Zaal, Noordeinde.[17] Hier vergaderden orthodoxen die niet met de Hervormde Kerk wilden breken, maar wel afwijzend stonden tegen de vrijzinnigheid in die kerk. Ook lidmaten van andere kerkgenootschappen waren welkom. Sommige sprekers behoorden tot vrome maar afwijkende richtingen zoals de Darbisten (Plymouth Brethren) of de Irvingianen.[18]

Velen dachten dat Le Poole hervormd was,[19] maar toen in 1867 door de zendeling Pochhammer een (Irvingiaanse) Apostolische Kerk werd gesticht, werd hij daarvan lid en diaken.[20] Ook zijn zoon Samuel Jacob le Poole Sz. was later lid en diaken.[21] Het ging om de Katholiek Apostolische Gemeente (K.A.G.) met na 1868 een kerkgebouw in de 1e De Riemerstraat in Den Haag. De K.A.G. staat geheel los van de verschillende Apostolische kerken die zich sindsdien onder andere in Leiden hebben gevestigd.

Strijd tegen kinderarbeid

Le Poole was in Engeland een strijder voor verbetering van de positie van arbeiders geworden, zoals duidelijk wordt uit een serie van acht artikelen in *The Economist* in 1859-1861. In de jaren 1864-1867 verschenen nog vier artikelen.[22] De eerste artikelen, tegen kinderarbeid, vatte hij later in 1859 samen in de *Leydsche Courant*[23] en tien jaar later herhaalde hij dat standpunt in een aanval op de Leidse textielondernemer A.H. Eigeman, tevens landelijk voorzitter van de Vereniging van en voor Nederlandsche Industriëlen.[24] Het is begrijpelijk dat Le Poole bekend is geworden als strijder tegen kinderarbeid, maar dat doet hem te kort.[25] Hij bepleitte ook verbetering van de positie van werkende vrouwen en die van volwassen mannelijke arbeiders. Ook voor hen wilde hij vrije dagen en een maximum aantal uren van de arbeidsdag. Verder streed hij voor zondagsheiliging (dat is meer dan zondagsrust!) en tegen openbaar onderwijs en zedenverwildering zoals vrouwenemancipatie, kermis en bordelen.

Orthodoxe protestanten en katholieken hadden wel een probleem in hun strijd tegen kinderarbeid. Een verbod op werken in de fabrieken was nog wel af te dwingen, maar kinderarbeid in andere sectoren van de economie (op het land, in het kleinbedrijf en in de huishouding) kon alleen maar goed bestreden worden door invoering van schoolplicht. Dat was om twee redenen niet aanvaardbaar. Het tastte het gezag van de vader als hoofd van het gezin aan. Leerplicht was iets beter, dan konden de welgestelden door huisonderwijs hun kinderen naar eigen inzicht opvoeden.

Maar school- of leerplicht in de periode vóór de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs betekende dat veel kinderen om geldelijke redenen naar het gratis openbaar onderwijs zouden gaan. Onaanvaardbaar!

In 1869 kwamen conflicten binnen de kring van voorstanders van positief christelijk onderwijs tot een uitbarsting, onder andere over leerplicht. Kuyper riep zijn aanhangers op te strijden tegen schoolverzuim maar ook tegen leerplicht, want dat was gewetensdwang. Een paar weken later verscheen een oproep van vijfentwintig notabelen in de *Leydsche Courant* voor een oprichtingsvergadering van de Leidsche Vereeniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek.[26] Het was een gemengd gezelschap, katholiek, joods, hervormd, maar bijna allen liberaal. De gereformeerden ontbraken, om principiële redenen. Le Poole had de oproep wel ondertekend, maar nam niet in het bestuur van de vereniging plaats. In deze zelfde periode was hij secretaris van de Leidse afdeling van Christelijk Nationaal School Onderwijs.

De koppeling van de schoolstrijd en de strijd tegen kinderarbeid gaf de artikelen van Le Poole iets halfslachtigs. Diezelfde halfslachtigheid zien we ook in het eerste grote betoog van Abraham Kuyper die in 1874 Kamerlid was geworden, over het wetsvoorstel-Van Houten over kinderarbeid.

Le Poole en de maidenspeech van Kuyper

Het betoog van Kuyper is duidelijk schatplichtig aan de eerdere artikelen van Le Poole.

Allereerst verklaarde Kuyper dat hij vond dat de kerken, en dan met name de Hervormde Kerk, geroepen waren om een rol te spelen in de strijd tegen kinderarbeid en niet de Staat. Le Poole had in zijn artikelenserie in eerste instantie een beroep gedaan op de werkgevers en niet op de overheid, met argumenten van moraliteit en welbegrepen eigen belang. Toen hij constateerde dat geen gehoor werd gegeven aan zijn oproep, wendde hij zich tot de kerken in Leiden. Dat leidde tot een bijeenkomst in 1859 van vertegenwoordigers van alle Leidse diaconieën, georganiseerd door de hervormde diaken H. Zaalberg. De bedoeling was patroons en ouders onder druk te zetten. Het initiatief liep op niets uit.

Le Poole en Kuyper moesten toegeven dat de kerken verzaakt hadden, maar een rol voor de Staat en het *staatsalvermogen* lag ze zwaar op de maag. Het was inderdaad onontkoombaar dat nu de staat aan zet was maar niet op de manier van het wetsontwerp. Dat was te globaal. Wetgeving zoals in Engeland, toegesneden op een veelheid van situaties, was wenselijk. Met name de combinatie van

werk en onderwijs, zoals in Engeland, werd door Kuyper, in navolging van Le Poole, bepleit. Dit alles was veel omslachtiger dan het wetsvoorstel maar daarom beter, aldus Kuyper. En natuurlijk was het volstrekt onaanvaardbaar dat de door Van Houten voorgestelde leerplicht tot gevolg zou hebben dat kinderen naar openbare scholen zouden gaan. De Kamer steunde Kuyper niet. Met slechts zes stemmen tegen werd het voorstel aangenomen, met de gedachte dat als het kinderwetje in de praktijk zou tegenvallen altijd nog verbetering mogelijk was. Een paar maanden later viel het kabinet en trad op Binnenlandse Zaken de conservatief J. Heemskerk Azn aan. Die gaf een ambtenaar, jhr. G.J.Th. Beelaerts van Blokland, opdracht een aangepaste wet te ontwerpen.[27]

Beelaerts werkte nauw samen met Samuel le Poole en beriep zich tegenover de minister bij vraagpunten op de autoriteit van Le Poole. Het kabinet Heemskerk was echter te zwak om zo'n gecompliceerd dossier tot een goed einde te brengen. Bij de val van het kabinet in 1877 verdween het ontwerp in een archiefmap om daar pas in onze tijd weer uit te komen.[28]

Samuel le Poole als raadslid

Toen het wetje-van Houten werd behandeld was Le Poole al geruime tijd (sinds september 1868) raadslid in Leiden. Wat dit lidmaatschap betreft paste Samuel naadloos in de familietraditie: zijn vader, grootvader en overgrootvader waren raadsleden (vroedschapsleden) geweest en na hem zouden zijn broer en zijn zoon lid van de Leidse raad zijn. Politiek hoorde hij tot de antirevolutionaire stroming en niet tot de conservatieve/liberale, zoals zijn familie tot dan toe. In de rRaad en in zijn publicaties nam Le Poole consequent standpunten in overeenstemmend met of vooruitlopend op het AR-gedachtegoed: tegen openbaar onderwijs, subsidie aan de schouwburg, de kermis,[29] verplichte vaccinatie, bordelen[30] en de meisjes-HBS. Dit laatste onderwerp zat hem bijzonder hoog want hij hield voor zijn doen zeer uitgebreide betogen waarin hij opmerkelijke uitspraken deed, bijvoorbeeld dat de ervaring leert dat vrouwen die een mannenberoep (administratieve functies, bijvoorbeeld bij de posterijen of als typist) uitoefenen, onvruchtbaar worden: '[…] of laat mij liever zeggen, zoo wreekt God zich, wanneer de vrouw eene andere bestemming volgt dan die haar door den wijzen Schepper is aangewezen.'[31]

Le Poole voerde in de raad niet vaak het woord en dan nog meestal kort. Pas in 1880 trad hij toe tot een van de vaste commissies (de commissie voor huishoudelijke verordeningen) en in 1885 werd hij lid van de commissie voor de finan-

ciën Zijn afwezigheid in het reguliere bestuursgebeuren betekende niet dat Le Poole niets deed. Hij was bestuurslid (meestal secretaris) van een groot aantal organisaties en comités in Leiden en Katwijk (zie Bijlage).

Het valt op dat diverse van deze organisaties iets met het leger van doen hadden. Le Poole stond niet in de doopsgezinde traditie van absolute geweldloosheid maar wel in de familietraditie. Zijn grootvader was vanaf 1815 lid geweest van de Districtscommissie tot aanmoediging en ondersteuning van den gewapende dienst in de Nederlanden, zijn vader was eerste luitenant geweest bij de Leidse Schutterij.[32] Le Poole zelf was als student lid geweest van het Schermgezelschap *Arena Studiosorum* en van het gezelschap *Kolonel Colt,* pistoolschieten.[33] Hij was tweede luitenant bij de stedelijke schutterij en later auditeur bij de Militieraad, en als raadslid en Statenlid lid van de Militieraad.[34]

Het is boeiend om te zien waar Le Poole geen (bestuurs-)lid van wilde zijn. In 1865 weigerde hij om principiële redenen het lidmaatschap van de Plaatselijke Schoolcommissie.[35] Toen in 1867 de *Vereniging tot verbetering van de volksgezondheid in Leiden* (VVGL) totstandkwam werd nagenoeg de hele gemeenteraad lid.[36] De belangrijkste uitzonderingen hierop waren Le Poole en de even orthodoxe professor A. Rutgers. De reden zal wel zijn geweest dat de Vereniging voorstander was van verplichte vaccinatie voor scholieren tegen de pokken. Le Poole en Rutgers vonden dat gewetensdwang.

In 1882 en 1884 werd een aantal organisaties opgericht waarvan het voor de hand gelegen zou hebben dat Le Poole mee zou doen, gezien zijn eerdere artikelen. In plaats daarvan was Donner er wel bij betrokken en Le Poole niet.

Hoewel de politieke standpunten van Le Poole door de liberale meerderheid scherp werden bestreden was de waardering voor hem als mens groot. Zijn prestige als vooraanstaand fabrikant en publicist was groot genoeg om ook in de Leidse comités van aanbeveling te zitten voor geldinzamelingen voor nationale geschenken aan het koningshuis.

Donner kwam aanvankelijk in de lijsten van comités van aanbeveling door vooraanstaande burgers niet voor. Zijn deelname in niet-kerkelijke organisaties was veel beperkter dan die van Le Poole. Belangrijke uitzonderingen zijn in 1870 het 'Comité voor ondersteuning van de achtergebleven betrekkingen van hen die onder de wapenen zijn geroepen' en in 1874 de geldinzameling voor het standbeeld van Van der Werf. Pas nadat hij Kamerlid geworden was had hij genoeg aanzien. In 1882 stond hij op de aanbevelingslijst voor een collecte voor verdrukte Joden in Rusland. In hetzelfde jaar was Donner bij de twee oprichtingsverga-

Portret van ds. Johannes Hendricus Donner (1824-1903). Reproductie in Geïllustreerd Zondagsblad, *1903. Regionaal Archief Leiden.*

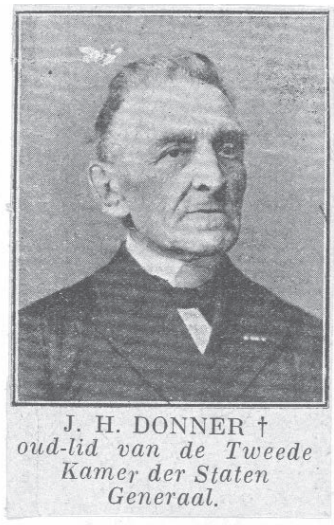

deringen van de Leidsche afdeling der Vereeniging tot bevordering van Zondagsrust. Hij eindigde met te zeggen dat hij zondagrust een mooi streven vond, maar omdat het niet hetzelfde is als zondagsheiliging wilde hij geen lid worden. Donner was behalve binnen zijn kerk met name actief in organisaties die zich met de schoolstrijd bezig hielden en in de Antirevolutionaire Partij.

Bij de organisaties met een religieuze doelstelling waren de medebestuurders van Le Poole vaak afkomstig uit de Hervormde Kerk. Dat was geen toeval, een deel van de Apostolische beweging onderhield nauwe banden met de grote volkskerk.[37] Le Poole was kerkelijk niet eenkennig; aan Kuyper schreef hij: 'ik geloof dat hoe ook helaas! de ééne Kerk verdeeld is in Kerkgenootschappen, de Heer toch maar eene Kerk ziet. Zou het daarom niet onze roeping zijn ons te verootmoedigen over de verdeeldheid en het verval in plaats van de breuk verder open te rijten?' En eerder in deze brief: 'Ach ik heb al lang een bede op het hart dat de Standaard tegenover de R Catholieken ook soms wat meer gematigd mocht zijn.'[38] Deze opstelling maakte Le Poole bij uitstek geschikt voor verkiezingen waarbij steun van de RK-kiezers nodig was.

Een tweede universiteit voor Leiden?

Johannes Hendrikus Donner werd 18 oktober 1824 in Arnhem geboren en volgde de predikantenopleiding van de in 1834 Afgescheiden Kerk. Hij werd in 1851

predikant bij de Christelijke Afgescheidenen Gemeente te Leiden.[39] Maar door tweedracht waren er in Leiden twee elkaar bestrijdende gemeenten van die naam, de een met een kerkgebouw op de Hooigracht, waar nu Albert Heyn staat, de ander met een kerkgebouw op de Herengracht. Donner hoorde bij de Hooigrachtgemeente maar was voorstander van verzoening. In 1857 kwam een soort federatie tot stand.[40]

Donner was landelijk binnen zijn kerk belangrijk. Hij was lid van het curatorium van de Theologische School in Kampen.[41] Toen plaatselijke kerken besloten geld vrij te maken om zendelingen op te leiden (in de eerste jaren ging dat om een of twee per jaar), vond de scholing plaats bij Donner in Leiden; voor sommige vakken maakte hij gebruik van de Indische Opleiding van de Leidse universiteit. In 1875 deed Donner aan de synode, waarvan hij dat jaar praeses was, een voorstel om de Theologische School van Kampen naar Leiden te verplaatsen.[42] De redenering was dat grondige scholing nodig was om tot zendeling te worden opgeleid, en dat voor bepaalde vakken daarvoor op de universiteit een beroep gedaan kon worden (taal, inlands recht). Het was verder belangrijk om de opleiding tot zendeling en die tot dominee bij elkaar te houden. De toelichting op het voorstel eindigt met: 'Terwijl Kampen niets voor zich heeft om de School daar te laten, heeft Leiden alles voor zich om de School derwaarts te verplaatsen.' Hoe groot de invloed van Donner ook was, hierin ging de synode niet mee, met name om financiële redenen. Twee jaar later deelde Donner de synode mee dat het hem te zwaar werd de functie van voorganger en de opleiding van zendelingen te combineren. De synode besloot daarop Donner als zendingsdirector (=opleider) aan te stellen, met hetzelfde traktement als de docenten op de Theologische School. Hij bleef wel dominee, maar zonder gemeente.[43] De opleiding tot zendeling bleef daardoor de eerste jaren bij Donner in Leiden gevestigd. Donner was dan weliswaar geen voorganger meer van de Leidse gemeente, hij bleef pastoraal actief, bijvoorbeeld bij ziekenbezoek.[44] Hij was bij gereformeerden tot ver buiten Leiden geliefd.

Donner, Groen en Kuyper

Tussen de Hervormde en de Gereformeerde Kerk zat veel oud zeer. De hervormden beschouwden de afgescheidenen als kerkscheurders en sektariërs, andersom was het oordeel nog scherper. Wie in de Hervormde Kerk bleef wandelde op de weg der zonde, want dat genootschap had de kenmerken van de ware Kerk van Christus verloren.[45] Het was de *hoere Jezebel.*[46] De vervolging van de afgescheide-

nen in de jaren dertig, waar de leiding van de Hervormde Kerk zeer op aangedrongen had, lag nog vers in het geheugen.

Donner was wel recht in de leer maar geen scherpslijper als het om samenwerking hervormd – gereformeerd in niet-kerkelijke organisaties ging. Hij vervulde daarmee een brugfunctie tussen zijn eigen kerk en het orthodoxe deel van de Hervormde Kerk. Toen Abraham Kuyper in 1871 een conferentie belegde van zes redacteuren van landelijke kerkelijke bladen om een programma te ontwikkelen dat de AR-kiesverenigingen kon bundelen, was Donner, in zijn functie van redacteur van *De Wekstem,* een van die zes. Bij de oprichting van de ARP in 1879 werd Donner lid van het Centraal Comité.

Donner was belangrijk voor Kuyper. Toen deze laatste in januari 1874 in de Kamer werd gekozen en aarzelde of hij de benoeming zou aannemen, was Donner een van degenen die hem over de streep trokken, eerst met het beroemde telegram: *Uwe verkiezing mijne blijdschap,* en vijf dagen later in een uitgebreid schrijven namens de Leidse kiesvereniging en het Anti-Schoolwet Verbond afdeling Leiden.[47] Kuyper zelf was op dat moment minder positief over Donner; in een brief aan Groen schreef hij dat, als hij Kamerlid werd, hij de redactie van zijn krant moest neerleggen en dan zouden 'de Donners en Buitendijks […] onverwijld het verlaten terrein occuperen […] om m.i. ons goede volk binnen een paar jaar van de wal in de sloot te helpen'.[48] Kuyper had toen nog bezwaar tegen de belangrijke rol van gereformeerde dominees in antirevolutionaire mantelorganisaties, zoals het Anti-Schoolwet Verbond. In later jaren werd zijn oordeel over die dominees in het algemeen, en Donner in het bijzonder, positiever.

Donner als raadslid

In 1879 werd Donner onverwacht in de Leidse raad gekozen. Hij was bij de reguliere raadsverkiezing een kandidaat van Nederland en Oranje en van *een groot aantal RK-kiezers.*[49] Om steun van die RK-kiezers te krijgen had N&O op haar kandidatenlijst als tegenprestatie vier katholieken opgenomen. Het was niet voldoende, Donner bleek kansloos in de tweede ronde. Maar vervolgens was er voor één zetel een derde verkiezingsronde nodig omdat de gekozen (liberale) kandidaat weigerde. Donner moest het nu opnemen tegen de liberale voorman prof. S.J. Fockema Andreae. Deze was voor behoudende liberale kiezers niet acceptabel omdat hij een radicaal standpunt innam over de uitbreiding van het kiesrecht. Deze gingen echter niet naar de stembus en zodoende werd Donner met 446 tegen 410 stemmen op 14 augustus in de raad gekozen. Zoals zal

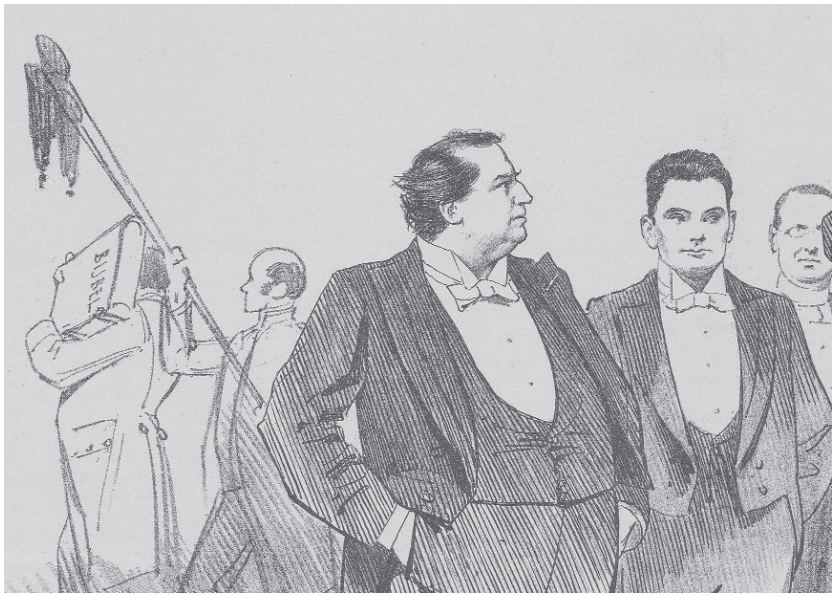

Abraham Kuyper op een spotprent (midden) van Johan Braakensiek uit 1903. Regionaal Archief Leiden.

blijken had Donner minstens zulke radicale standpunten over het kiesrecht.

Le Poole schreef aan Kuyper: 'Geachte Vriend, Gij verheugt U zeker met mij in de keuze van onzen vriend Donner voor de Leidsche Gemeenteraad. […], ondertekend: door Uwen vriend en broeder [in Christus].'[50]

De keuze van Kuyper voor een kandidaat-Kamerlid

Terug naar de besluitvorming in 1879 over de kandidaat voor de Kamerverkiezingen.

Donner schreef aan Kuyper over de opvolger van Elout: 'Onder alle vroeger genoemden zie ik er niet een – Het naast en het meest denk [ik] aan S Le Poole. Sedert ik hem in den Raad heb leren kennen durf ik hem met vrijmoedigheid voor het lidmaatschap der Tweede Kamer aanbevelen .Hij schaamt zich onze beginselen niet en heeft de bekwaamheid die te verdedigen, hij spreekt waarlijk goed. Velen in ons district zullen hem begeren, ik denk ook de Roomschen.' Na al deze lof volgt een vernietigend zinnetje: 'Alleen de streng kerkelijke partij in Leiden en op sommige dorpen heeft hij als Irvingiaan tegen zich – Wat oordeelt gij over zijne candidatuur? Of hebt gij een ander?"[51] Een dominee weet zijn woor-

den te kiezen. De term Irvingiaan was voor de rechtzinnige Kuyper niet positief. Nog in onze dagen schreef een naslagwerk: 'Irvingianen: volgelingen van een dweepzieke Schotse opwekkingsprediker."[52] Edward Irving was wegens zijn ketterse opvattingen uit de Schotse calvinistische kerk gezet. Kuyper kende de religieuze opvattingen van Le Poole, ze hadden hierover mondeling en schriftelijk gediscussieerd.[53] Maar zo voor het blok gezet hoefde hij niet lang na te denken. Een dag later al verscheen een redactioneel in *De Standaard* [54] dat Donner een goede keus zou zijn om Elout op te volgen. De Leidse ARP wist wat haar te doen stond. Op 30 december werd Donner kandidaat gesteld en weer twee weken later met een ruime meerderheid in de Kamer gekozen.

De keuze voor Donner had voor Kuyper als voordeel dat de door hem gewenste toenadering (kerkelijk en politiek) tussen de gereformeerden, die in 1834 de Hervormde Kerk hadden verlaten, en de orthodoxen die in die Kerk waren gebleven, werd bevorderd. Kuyper citeerde in *De Standaard* een *welkome passage* uit het Hervormde *Wagenings Weekblad*: 'Dat de heer Donner tot de Christelijk Gereformeerde Kerk en niet tot de onze behoort is niet alleen geen bezwaar maar maakt de candidatuur des te begeerlijker.'[55] Het blad vervolgde met: 'dat het tijd was om op te houden met verdachtmakingen en beledigingen. Dat was 30, 40 jaar geleden begrijpelijk maar nu niet. We moeten samen optrekken tegen ongeloof en afvalligheid.'

In Leiden bestond die toenadering overigens al langer, bijvoorbeeld in de kiesvereniging Nederland en Oranje waar al meer dan 25 jaar A. Tieleman (gereformeerd) en L. den Houter Wzn (hervormd) als voorzitter resp. secretaris samenwerkten. In veel andere organisaties echter trok men nog gescheiden op.

Dat de kandidatuur van Donner wenselijk was vanwege de toenadering tot de gereformeerden kon hardop gezegd worden, maar er was nog een reden, die echter niet genoemd kon worden. Kuyper had een groeiend conflict met de rechtervleugel van de ARP, de mannen met de dubbele namen, die niet van plan waren zich door Kuyper te laten commanderen. Die heren van stand voelden dat conflict zelf ook wel. 'Ik stel een Lohman boven tien Donners [in de Kamer]', aldus De Geer. Lohman is jonkheer de Savornin Lohman en De Geer is baron de Geer van Jutphaas.[56] De machtsbasis van Kuyper lag bij 'de kleine luyden' en niet bij de adel, en Donner, zoon van een schoenmaker, hoorde bij deze groep. Le Poole was weliswaar niet van adel, maar wel een belangrijk industrieel, telg van een vooraanstaande Leidse familie. In 1894 kwam het tot een breuk tussen Kuyper en de aristocratische rechtervleugel die na enige tijd als CHU verder ging.

De gereformeerde kerk op Hooigracht 97/99, waar Donner predikant was. Van 1859 tot 1897 fungeerde het huis met de dubbele deuren als kerk, daarna het huis rechts daarnaast. Foto Goedeljee eind 19de eeuw. Hier is nu een grootwinkelbedrijf gevestigd. Regionaal Archief Leiden.

De kandidatuur van Donner was niet alleen een symbool voor de toenadering tussen gereformeerden en hervormden, maar ook voor die tussen de antirevolutionairen en de roomsen. *De Maasbode* hield een warm pleidooi: 'dat J.H. Donner in den Leidschen Gemeenteraad afdoende bewijzen heeft gegeven van zijne sympathie voor het bijzonder onderwijs, maar ook, wat veel zegt, van zijne kennis van het onderwerp, welke bij menigeen zoveel te wenschen overlaat.'[57] We zullen nog zien dat deze roomse liefde voor Donner zes jaar later danig bekoeld was.

Le Poole wordt Statenlid

De rol van Le Poole binnen de ARP was niet uitgespeeld. In 1882 werd hij in het district Delft door de AR-kiesvereniging kandidaat gesteld voor Provinciale Staten.[58]

Om kans van slagen te hebben in Delft waren de stemmen van de talrijke katholieke kiezers nodig. Omdat Le Poole geen *hatelijke protestant* gevonden werd, steunde de Delftse RK-kiesvereniging Recht voor Allen hem.[59] Er moest wel elders in de provincie een tegenprestatie worden geleverd: de ARP steunde in Zoetermeer een RK-Statenkandidaat. De andere kandidaat in Delft was F.M. de Vries van Heyst, de liberale burgemeester. De *Delftsche Courant* (liberaal) schamperde dat het raar was dat de ARP met een onbekende advocaat uit Leiden als kandidaat kwam, maar het confessionele, antiliberale blok had succes: Le Poole won met 353 van de 676 geldige stemmen (52,2 procent).[60]

Met herverkiezingen in 1883 en 1889 bleef Le Poole Statenlid, tot zijn dood. De verkiezing van 1889 was spannend, omdat de liberalen zich mobiliseerden tegen het streven van de confessionelen (die een meerderheid in de Tweede Kamer hadden) om via de Staten de macht in de Colleges van GS en de Eerste Kamer te verwerven en zo de schoolstrijd te beslissen. Alleen daarom al, schreef de *Delftsche Courant*,[61] moest er niet op Le Poole gestemd worden. Het dagblad voegde daaraan toe dat het bovendien niet duidelijk was of Le Poole wel de belangen van het district Delft in de Staten behartigde. *Hij nam aan de behandeling der zaken in de Statenvergadering doorgaans geen deel en gaf alleen bij de stemmingen van zijne tegenwoordigheid blijk.* […] *Welke houding nam de heer le Poole aan bij de* [*belangrijke plannen voor verbetering van het Rijn- Schiekanaal?*] *Wij weten het niet.*[62] Le Poole werd wel herkozen maar het resultaat in procenten was lager dan in 1882.

Het beeld van een zwijgende Le Poole tijdens plenaire vergaderingen klopt wel met zijn gedrag in de Leidse raad. Ook in die vergadering sprak hij weinig en kort, dit in tegenstelling tot Donner die uitgebreide betogen hield en daarbij niet afkerig was van het gebruik van oudtestamentische taal. Le Poole was meer een man van commissiewerk en schriftelijke betogen. Als hij een enkele keer lang sprak wekte dat de indruk dat hij een uitgeschreven verhaal voorlas. De *Delftsche Courant* schreef echter na het overlijden van Le Poole dat, hoewel de krant indertijd tegen zijn verkiezing was geweest, dankbaarheid op zijn plaats was omdat hij vol ijver de belangen van het district had behartigd.[63]

Het Statenlidmaatschap was in die tijd een functie met prestige. Mogelijk hier-

om werd Le Poole in 1882 door de aandeelhouders in het district van de Leidse Kamer van Koophandel gekozen tot plaatsvervangend commissaris van de Nederlandsche Handel Maatschappij, en in 1888 tot commissaris. Samuel was, anders dan zijn vader, geen lid van de Kamer van Koophandel. Die was een liberaal bolwerk.

Indische Opleiding

Le Poole bleef Statenlid tot zijn dood, maar dat gold niet voor zijn lidmaatschap van de Leidse gemeenteraad. In 1885 openbaarde zich een meningsverschil tussen hem en Donner dat er de oorzaak van was dat hij ontslag nam. In 1877 was door de nieuwe Wet op het Hoger Onderwijs de Rijksinstelling voor onderwijs in Indische Taal- en Letterkunde opgeheven. Leiden zou hiermee de opleiding tot Oost-Indisch ambtenaar kwijtraken. Het College nam een modern ogend standpunt in dat het een economische belang was om Leiden als Kennisstad te profileren en dat daarom de gemeente de opleiding tot Oost-Indisch ambtenaar moest voortzetten. Het voorstel kon op nagenoeg algemene steun (met inbegrip van Le Poole) rekenen.[64] In 1881 bleek evenwel dat er veel meer geld nodig was voor de opleiding. Een aantal zuinige liberale raadsleden verklaarde zich nu tegen. Donner, inmiddels lid van de Raad, zei voorstander van de opleiding te zijn. Wat hij er niet bij zei maar wat iedereen wist, was dat zijn zendelingen in opleiding er óók les kregen. Bij deze vergadering was Le Poole afwezig. In 1885 dienden drie liberale raadsleden (Buys, Juta, Van Dissel) opnieuw een voorstel in om de opleiding op te heffen. Burgemeester De Laat de Kanter haalde alles uit de kast om het voorstel tot opheffing te bestrijden. Le Poole nam niet deel aan het debat, maar de liberale broedertwist zal hem genoegen hebben gedaan. Hij stemde voor opheffing. Donner was, als enige, afwezig. Het eindigde er mee dat de stemmen staakten, zodat het voorstel de volgende vergadering opnieuw in stemming gebracht moest worden. Donner was nu wel aanwezig en in een uitgebreid betoog verklaarde hij voorstander te zijn van de opleiding. Dat was niet vanwege zijn zendelingen, maar het ging om wetenschap en dat had niets met de schoolstrijd van doen.[65] Het voorstel tot opheffing werd afgestemd. Le Poole bedankte hierna voor de raad 'betreurende de uitslag der stemmingen over de Indische School.'[66] In de vacature in de Leidse raad werd zijn liberale broer Louis, een aanhanger van burgemeester De Laat de Kanter, gekozen. Een verrassend groot aantal stemmen werd toch nog op Samuel uitgebracht.

De Garenmarkt, met rechts de fabriek van de firma J. & A. le Poole en daarnaast het woonhuis van Samuel le Poole. Foto Herman Kleibrink 1963. Op deze plaats is nu een parkeerterrein. Regionaal Archief Leiden.

Donner in de problemen

De achterban van Donner, en dan met name de rooms-katholieken, nam hem zijn stemgedrag over de Indische Opleiding niet in dank af. Er was al eerder kritiek op hem geweest dat hij teveel tegen de burgemeester aanschurkte.[67] De politieke leiding van de RK sprak bij de Kamerverkiezingen in 1886 openlijk uit dat Donner onaanvaardbaar was.[68] Hij was niet antiliberaal genoeg. Zijn opvattingen als Kamerlid speelden ook een belangrijke rol. Hij was bijvoorbeeld tegen herstel van het Nederlandse gezantschap bij de Paus.[69] Mr. J.P. Smeele, RK, werd in juni 1886 in plaats van Donner in de Tweede Kamer gekozen. Aanhangers van Donner verweten de katholieken in scherpe termen de nederlaag van Donner. In het *Leidsch Dagblad* verscheen een paginagrote advertentie met heerlijke antipaapse retoriek.[70]

Maar niet alleen de roomsen hadden kritiek op Donner; ook een deel van zijn antirevolutionaire achterban liet hem vallen. Het AR-blad *De Hollander* schreef: 'Als Donner door de kiezers gestraft wordt en Le Poole opnieuw gekozen wordt hopen wij dat hij die benoeming accepteert.'[71] Vanaf het moment dat Donner bij de Kamerverkiezing verslagen was, verscheen hij ook niet meer in de raadsvergadering. Hij nam eind augustus ontslag. In december 1887 werd hij door de ARP

opnieuw kandidaat gesteld voor een raadszetel maar hij had het bij de kiezers in de stad blijvend verkorven. Zijn vertrek uit de Kamer daarentegen was maar voor korte tijd, want in 1887 werd Donner met liberale (!) steun terug in de Kamer gekozen in plaats van Smeele. Na de splitsing van het hoofdkiesdistrict Leiden werd Donner voortaan in het kiesdistrict Katwijk kandidaat gesteld.[72] Bij deze verkiezingen – 1888, 1891, 1894 en 1897 – moest hij het telkens weer tegen een sterke RK-kandidaat opnemen en omdat een deel van de protestanten een liberale of CHU-kandidaat prefereerde, werd hij niet in de eerste ronde gekozen. Pas bij de herstemmingen, waarbij de liberale Kiesvereniging Volksbelang elke keer opriep om op Donner te stemmen, werd hij gekozen. Zolang het niet om de schoolstrijd ging kon Donner duidelijk beter met de liberalen opschieten dan met de katholieken. Bij Samuel le Poole was dat precies andersom.

Donner als Kamerlid

Van de Grondwet mocht het, een dominee zonder gemeente die Kamerlid werd. Maar binnen de Gereformeerde Kerk was het niet vanzelfsprekend. Op de synode van 1885 werd een voorstel ingediend dat de functie van zendingsdirector niet verenigbaar was met een politieke functie. Na een lange discussie besloot de synode met drieëntwintig tegen vijftien dat het aan ieders geweten was om die keuze te maken en dat het aan de zendingscommissie was om te bepalen of Donner zijn werk goed deed.[73] Wel leverde Donner de helft van zijn salaris in en werd een deel van zijn werk voortaan aan de Theologische School van Kampen gedaan. Toen Donner in 1899 met pensioen ging verdween de opleiding helemaal uit Leiden.

Donner was geen spraakmakend Kamerlid. In het uitgebreide overzicht van prof. P.A. Diepenhorst over de rol van de antirevolutionairen in het parlement komt hij maar spaarzaam voor.[74] Op één moment had Leiden groot nut van het Kamerlid Donner. De gemeenteraad had aan het Rijk de Grote Ruïne (het nog steeds braakliggende terrein van de buskruitramp) aan de Steenschuur teruggevraagd omdat er toch niets kwam van de plannen daar een nieuw Academiegebouw op te richten. De minister aarzelde. Donner was een van de indieners van een motie dat de Ruïne in billijkheid aan Leiden moest worden teruggegeven. Hij zei er wel bij dat het hem speet dat Leiden op het terrein een meisjes-HBS wilde bouwen.

De meeste standpunten van Donner waren aan de behoudende kant. Vóór herinvoering van de doodstraf, tegen subsidie voor een meisjes-HBS of de Leidse kweekschool voor bewaarschoolhouderessen. Hij was ook tegen de verhoging van

de leeftijdsgrens voor arbeid door kinderen. Ze moesten niet meer leren dan voor hun stand nodig was. Rangen en standen waren door God gegeven. (Donner zelf was van eenvoudige afkomst!) In 1896 was hij tegenstander van de Leidse annexatieplannen. Hij koos in 1894 wel helder partij voor de uitbreiding van het kiesrecht die aanleiding was tot een scheuring in de antirevolutionaire beweging. Hierdoor waren er na de volgende verkiezing twee AR-Kamerclubs, de Groep-Lohman en de Groep-Kuyper.[75] Donner maakte van de laatste deel uit.[76] Tot 1901 bleef hij Kamerlid en wilde toen wegens zijn hoge leeftijd niet meer herkozen worden. Zijn meest memorabele daad als Kamerlid was vermoedelijk de invoering van het 'Leve de Koningin' na de troonrede, op Prinsjesdag in 1897, de eerste keer dat de jeugdige Wilhelmina daarbij aanwezig was.[77] Donner mocht deze leus ook de daaropvolgende jaren aanheffen.

De begrafenissen

Na de parlementaire enquête van 1886 werd in 1889 de Kinderwet-Van Houten aangepast voor oudere kinderen en vrouwen. Voor volwassen arbeiders werd niets geregeld, maar het was duidelijk dat ook voor hen wat gebeuren moest. Dus werd

Toegangshek en gedenksteen uit 1791 van het Oude Hervormde Kerkhof te Katwijk aan Zee, waar Samuel le Poole werd begraven. Foto Jan Lagas 2012.

De naald op het gereformeerde kerkhof te Rijnsburg (Sandtlaan) ter herinnering aan de stichting ervan in 1893. J.H. Donner werd hier begraven. Foto Jan Lagas 2012.

er een onderzoekscommissie ingesteld. Deze Staatscommissie telde dertien leden onder wie Samuel le Poole.[78] Hij heeft het eindverslag van die commissie niet meer meegemaakt, want op 25 juli 1891 overleed Samuel le Poole plotseling, net 57 jaar oud. Hij werd in het familiegraf in Katwijk begraven.[79] De kist werd door twaalf arbeiders gedragen.

Er waren veel sprekers bij de begrafenis. De liberale burgemeester van Katwijk, T.A.O. de Ridder, bracht hulde aan Le Poole als voorzitter van de commissie voor ondersteuning aan Katwijkse vissers. Verder spraken dominee S.H.J. de Wolff, die met Le Poole had samengewerkt in de Christelijke Wijkvereniging op het Levendaal; en dr. J.H. Gunning J. Hz. namens zijn in het buitenland vertoevende vader, de theoloog en AR-voorman professor Gunning. Voorts spraken een knecht en een zoon van de overledene. Ook aanwezig was J.H. Donner. Hij sprak 'als vriend en als medebestuurder van het Militair Tehuis'. Ook al was Le Poole een 'man des vredes', aldus Donner, 'hij had toch een warm hart voor het Nederlandse leger.' Gunning zei dat zijn vader een boezemvriend van Le Poole

was. Dat is toch wel tekenend omdat Kuyper en Gunning inmiddels fel tegenover elkaar stonden over tal van onderwerpen. Vader Gunning was in 1890 tot ongenoegen van de faculteit hoogleraar in Leiden geworden. In zijn 'Herinneringen' vertelt de zoon: '[mijn vader heeft] in zijn vriend Le Poole, den "apostolischen", in Leiden veel troost en opbeuring ontvangen.'[80]

Voor zover ik heb kunnen nagaan werd er niet door een vertegenwoordiger van de Apostolische Gemeente gesproken. Evenmin heb ik in *De Standaard* een overlijdensbericht gevonden. Dat hoeft niet op een breuk tussen Le Poole en Kuyper te wijzen. Een paar maanden eerder had Kuyper een opzetje gemaakt voor het eerste Christelijk Sociaal Congres en bij een opsomming wie mogelijk rapporteur zouden kunnen zijn, is de eerste van de veertig namen op het lijstje die van mr. Le Poole. Het congres werd uitgesteld tot later in het jaar en daarmee tot na de dood van Le Poole.

Donner overleed 31 augustus 1903 en werd in Rijnsburg begraven. De plechtigheid had een exclusief gereformeerd karakter. Hoewel Donner sinds 1877 geen dienstdoend dominee was, werd de kist door leden van 'zijn' kerkenraad naar het graf gedragen. Dominee Kouwenhoven en een zoon van Donner, ook gereformeerd dominee, spraken. Vervolgens werd psalm 84 vers 6 gezongen.

Bijlage

Organisaties in Leiden en de regio waarvan Le Poole en/of Donner bestuurslid waren

Kweekschool voor de zeevaart.[81]	**Le Poole** 2e secretaris 1858-1865 (correspondentie met donateurs buiten Leiden).
Vereniging ter bevordering van Christelijke Belangen.[82]	In beginperiode leverde **Le Poole** secretariële ondersteuning aan het bestuur. Het is niet duidelijk of hij bestuurslid is geweest. **Donner** was aanvankelijk terughoudend, maar vanaf 1864 maakte hij gebruik van de Zaal als spreker en vergadervoorzitter.
Protestants Militair Tehuis.[83]	**Le Poole** initiatiefnemer en bestuurslid (secretaris) tot zijn overlijden. **Donner** na 1871 voorzitter en na 1902 erevoorzitter.
Comité voor ondersteuning van de achtergebleven betrekkingen van hen die onder de wapenen zijn geroepen.[84]	**Donner** een van de initiatiefnemers.
Vereniging Christelijk Armbezoek.[85]	**Le Poole** bestuurslid van vóór 1866-1872. Bedankte in verband met de oprichting van de Christelijke Wijkvereniging Levendaal.
Christelijke Wijkvereniging Levendaal.[86]	**Le Poole** medeoprichter en bestuurslid 1872-1880. Bedankte vanwege een meningsverschil over de huisvesting van het Militair Tehuis.
Jongelingsvereeniging Prediker 12:1a.[87]	**Le Poole** lid van de Commissie van Toezigt 1867-1879.
Jongelingsvereeniging Obadja.[88]	**Donner** vanaf de oprichting erelid.
Vereeniging tot voortdurende ondersteuning der nagelaten betrekkingen van verongelukte visschers der reederijen te Katwijk aan Zee en Noordwijk aan Zee.[89]	**Le Poole** medeoprichter en tot zijn overlijden voorzitter.
Leidse Subcommissie voor het Asyl Steenbeek (te Zetten), sedert 1867 Leidse Commissie van de Vereeniging tot Opbeuring van boetvaardige gevallen vrouwen.[90]	**Le Poole** secretaris van 1867 tot zijn overlijden. Hij was ook correspondent van het Asyl.

Commissie van Advies van de Leidsche Arbeiders Vereniging.[91]	**Le Poole** medeoprichter en slechts heel kort voorzitter.
N.V. Leidsche Broodfabriek.[92]	**Le Poole** in 1865 een van de acht ondertekenaars van een circulaire om een broodfabriek op te richten. Als enige van deze acht werd hij echter geen aandeelhouder.
N.V. Leidsche Volkskeuken.[93]	**Le Poole** een van de oprichters en aandeelhouders.
Leidsche Begrafenis Onderneming.[94]	**Le Poole** een van de oprichters en lid van de Raad van Commissarissen.
Nederlandsche Pensioenvereeniging voor Werklieden, afdeling Leiden.[95]	**Donner** bestuurslid 1884-1886.
Commissie tot Ondersteuning van Werkelozen.[96]	**Donner** lid en voorzitter.[97]
Bewaarschool Oegstgeest.[98]	**Le Poole** (toen woonachtig in Oegstgeest) een van de initiatiefnemers.
Leidsche Hulpvereeniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs.[99]	**Donner** vanaf 1865 (mogelijk eerder) voor zitter. Le Poole vanaf 1867 (mogelijk eerder) secretaris.
Leidsche Vereeniging tot bevordering van geregeld schoolbezoek.[100]	**Le Poole** ondertekende advertentie om zo'n vereniging op te richten, maar werd geen lid.
Anti Schoolwet Verbond (1872) en het Comité Leiden voor het Volkspetitionnement tegen de Schoolwet (1878), later voortgezet als Unie een school met den Bijbel.[101]	**Donner** speelde belangrijke rol. Vicevoorzitter, later voorzitter van de afdeling Leiden van de Unie. Of Le Poole meedeed is onduidelijk.
Antirevolutionaire Kiesvereniging Nederland en Oranje.[102]	**Donner** vervulde na 1871 zowel plaatselijk als landelijk bestuursfuncties.

Noten

1 Dat was toen alleen een dringende aanbeveling. De procedure was meestal dat er op een ledenvergadering een vrije discussie was waar mogelijke kandidaten werden genoemd en besproken. Een week later op een vervolgvergadering werd dan een drietal of viertal opgesteld en weer een week later de definitieve keuze gemaakt. Maar in het geval van een gedoodverfde kandidaat werd het besluit natuurlijk in een keer genomen.

2 *Gereformeerde Kerk:* Ik gebruik de naam Gereformeerde Kerk voor de Afscheiding van 1834 (in Leiden 1836) en haar opvolgers voor de hele hier behandelde periode. *Hervormde Kerk*: De Leidse Hervormde Kerk heette officieel Nederduits Gereformeerde Gemeente, en de lidmaten noemden zich vaak gereformeerd. De verwarring met de hierboven genoemde groepering ligt voor de hand. Derhalve gebruik ik voor de grote volkskerk, ook in Leiden, de term Hervormde Kerk.

3 Het Archief van Abraham Kuyper, waarin de bewaard gebleven correspondentie, berust bij de Vrije Universiteit. Van Le Poole zijn over de periode februari 1878 tot februari 1880 zeven brieven bewaard; uit de teksten blijkt zonneklaar dat er een veel uitgebreidere briefwisseling is geweest. Hetzelfde geldt ook voor de brieven van Donner aan Kuyper, waarvan er over de periode 1874-1898 vijftien brieven bewaard zijn. Er zijn geen afschriften van de brieven van Kuyper aan Le Poole of Donner.

4 De Kieswet van 4 juli 1850 kende een aantal dubbeldistricten. Zo'n district koos twee leden voor de Tweede Kamer, allebei met meerderheid van stemmen.

5 Jhr. Isaac Lambertus Cremer van den Berch van Heemstede (6 januari 1811-2 juli 1879). Hij was van 1836 tot 1849 raadslid in Leiden. Wegens zijn benoeming tot gedeputeerde verhuisde hij in 1849 naar Den Haag. De 'echte' aristocratie keek een beetje op Van den Berch neer, het gerucht ging dat hij zijn verheffing in de adelstand in 1841 gekocht had. (Brief van 26 juni 1845 van professor van Assen aan Groen in: *Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap, Briefwisseling* deel II, 684). (Rijks Geschiedkundige Publicaties, grote serie) (Hierna: Briefwisseling Groen).

6 Brief Donner aan Kuyper 16 september 1879, Vrije Universiteit Amsterdam Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden), Archief Kuyper, inv.nr. 121.

7 *Leydsche Courant,* 15 juli 1879.

8 In de brief staat een mededeling over een besluit van de Leidse gemeenteraad van 26 april 1879, RAL, Stadsarchief van Leiden (Stadsbestuur (SA III)), (1359) 1816-1929 (1963), nummer toegang 516.

9 Vader was in 1866 overleden en Samuel werd beherend vennoot, zijn broers waren toen pas 19 en 17 jaar, in die tijd nog lang niet meerderjarig. Het is een slordig opgeschreven of anders raadselachtige passage. In 1870 werd broer Louis door een uitspraak van de Hoge Raad meerderjarig verklaard en kon hij vennoot worden en zo Samuel ontlasten.

10 De term komt voor in een artikel waarin Kuyper filosofeert over een Kamer met een antiliberale meerderheid. *De Standaard,* 14 mei 1879: *Berekening III*.

11 Archief Kuyper, inv.nr. 121.

12 Hoewel zijn achternaam anders doet vermoeden had Elout geen bijzondere binding met de Leidse regio. Hij had in 1850 de heerlijkheid Zoeterwoude van de gemeente Leiden gekocht. De bejaarde AR-coryfee

(1805-1893) had in 1878 een grote rol gespeeld in het Volkspetitionnement tegen de Schoolwet.

13 *De Standaard,* meerdere artikelen van 21 juli tot 29 juli 1879.

14 Rienk Janssens, *De opbouw van de Anti-revolutionaire Partij 1850-1888* (Hilversum 2001).

15 Advertentie in *De Standaard*, 1 mei 1877.

16 Bevolkingsregister Oegstgeest. Het bevolkingsregister vermeldde in die tijd van welk kerkgenootschap men lid was.

17 De Vereniging voor Christelijke Belangen, opgericht in 1857, had een pand, Zaal, Noordeinde (huidig huisnummer 38), waar bijeenkomsten werden gehouden. Le Poole wordt één keer, in het *Adresboek 1860,* als bestuurder genoemd, maar ik betwijfel of die vermelding juist is. Hij bezocht wel de bijeenkomsten (zie de noot over het Militair Tehuis) en verrichtte werk voor het bestuur.

18 Een studiegenoot van Le Poole, Isaac Capadose, Irvingiaan, sprak in 1863 en 1865 in de Zaal, Noordeinde. Blijkens het uitgebreide krantenverslag was het talrijke publiek zeer onder de indruk, *Leidsch Dagblad,* 5 oktober 1865. Ook zendeling Pochhammer sprak in dat jaar in de Zaal.

19 *Briefwisseling Groen* deel V, 609, brief van J.Th Bodel Nijenhuis aan Groen.

20 De Apostolische Beweging is omstreeks 1833 in Engeland ontstaan. Hierbij speelde Edward Irving, een uit de kerk gezette dominee, een belangrijke rol. De Apostolischen geloofden dat het einde der tijden nabij was en pasten de organisatie van hun kerkgenootschap daaraan aan. Ook Le Poole geloofde in het naderende einde der tijden: *De bruidegom komt! De bruidegom komt!* (in een brief aan Kuyper).

21 Met dank aan de heer T.A. Leenman van de Katholiek Apostolische Gemeente (K.A.G.) in Den Haag die mij deze informatie verstrekte. De K.A.G. stelt het gebruik van de term Irvingiaans niet op prijs, maar het was algemeen gebruikelijk.

22 Wim Bleijie, *Mr. Samuel le Poole, een sociaal voelend fabrikant,* Leiden 1974, Bibl. RAL 7000/2 foliodeel.
In de inleiding van de inventaris van het archief van de firma J. en A. le Poole (Leidse inventarissen 9, 1992) staat een overzicht van alle artikelen over sociale kwesties die S. le Poole in de *Economist* heeft geschreven. Le Poole publiceerde ook in andere periodieken over sociale kwesties, met name in het *Staatkundig- en Staathuishoudkundig Jaarboekje*, de *Leydsche Courant* en *De Standaard*, het blad van Abraham Kuyper.

23 *Leydsche Courant,* 21 oktober 1859 en 9 december 1859.

24 *Leydsche Courant,* 19, 20, 28 mei en 2 juni 1870. Le Poole had zijn artikel goed getimed, vlak voor de jaarvergadering van de Vereniging van Nederlandse Industriëlen waarvan Eigeman voorzitter was. In de *Leydsche Courant* van 4 juni 1870 een reactie van Eigeman.

25 Een uitgebreide beschrijving van Le Poole's strijd tegen overmatige kinderarbeid en zijn streven om Leidse industriëlen en organisaties van het bedrijfsleven hierbij te betrekken in: Cor Smit, *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1994.

26 *Leydsche Courant,* 23 december 1869.

27 Beelaerts werd in 1883 Kamerlid voor de AR. Hij trouwde in 1870 met een dochter van het Leidse conservatieve raadslid K.J.F.C. (Kees) Kneppelhout van Sterkenburg.

28 Andries Postma, *De mislukte pogingen tussen 1874 en 1889 tot verbetering en uitbreiding van de Kinderwet-Van Houten*

(Deventer 1977).

29 Artikel in *De Standaard*, 26 januari 1877. In 1867 was een initiatiefvoorstel van Tieleman om de zomerkermis af te schaffen (veel zonde, onmatigheid, onzedelijkheid, verderfelijk misbruik van sterke drank etc.) met grote meerderheid door de raad afgestemd. Le Poole bepleitte in *De Standaard* dat, als de kermis zou worden afgeschaft, de arbeiders compensatie zouden krijgen voor de verloren vrije dag. In deze jaren kwam het personeelsuitje in zwang, op kosten van de werkgever een maal per jaar naar een tentoonstelling of de dierentuin.

30 De begrotingspost *Kosten van [medisch] toezicht op de openbare huizen* , ongeveer *f* 500 per jaar, stond sinds 1853 in de Leidse begroting door een initiatiefvoorstel van prof. Van den Boon Mesch (orthodox hervormd!) waarbij dit toezicht in de Algemene Politie-Verordening werd opgenomen. In 1877 stemde Le Poole voor het eerst tegen deze begrotingspost. Hij zei dat zijn ervaring als lid van de Commissie tot Opbeuring van Boetvaardige Gevallen Vrouwen hem allengs tot dit standpunt had gebracht. Er kwam nagenoeg geen reactie op zijn stellingname. Eerdere orthodox protestantse raadsleden zoals Tieleman stemden niet tegen deze begrotingspost. Ook in de hierop volgende jaren stemden andere AR-raadsleden hier niet consequent tegen, behalve Donner die meestal tegenstemde, maar hierover niet het woord voerde, tot in 1904 de betreffende artikelen geschrapt werden en een bordeelverbod ingevoerd werd. Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden, 14 april en 8 juli 1904.

31 Handelingen Leidse Raad ,14 juli 1879.

32 De Leidse doopsgezinden hadden, zoals in veel andere plaatsen in Nederland, in de negentiende eeuw afstand genomen van veel van hun traditionele leefregels, zoals het absoluut verbod op wapendracht, buitentrouwen (=kerkelijk gemengd huwen) en het bekleden van overheidsfuncties.

33 Archief firma J&A Le Poole, inv.nr. 717a resp. 717e.

34 Schutterijarchief inv.nr. 230, stamboek officieren 1828-1904, nr. 16 resp. 114. Samuel was van september 1859 tot juli 1863 2e luitenant. In februari 1869 werd hij benoemd tot auditeur bij de Schuttersraad, tot juli 1870. (Archief Le Poole, inv.nr. 718a.)

35 Handelingen Leidse Raad, 27 januari 1865.

36 Ledenlijst in het eerste verslag, uitgebracht begin 1869. Bibl. RAL, 30107d.

37 Drs. E.G. Hoekstra en M.H. Ipenburg, *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland.* (Kampen 1995) 182.

38 Archief Kuyper, inv.nr. 121, brief van 28 juli 1979.

39 In 1869 wijzigde de naam in Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland.

40 Bibl. RAL 66704d: J. de Lange, *De afscheiding te Leiden. Historisch geschetst door J. de Lange* (Rotterdam 1934).

41 Later Theologische Hogeschool, nog later Theologische Universiteit.

42 Gedrukt verslag van de Handelingen van de Gereformeerde Synode 1875, 34 e.v.

43 Handelingen Gereformeerde Synode 1877, 34-36

44 De Lange, *De afscheiding te Leiden,* 99.

45 Handelingen Gereformeerde Synode 1851, 15 en volgend.

46 Een van elders afkomstige koningin in Israel (echtgenote van koning Achab) in het Oude Testament die, slecht ingeburgerd, afgoderij bevorderde en daardoor aan een jammerlijk einde kwam.

47 Archief Kuyper, inv.nr. 207 resp. inv.nr. 120, map 1874.

48 *Briefwisseling Groen* deel VI, 492 (7 januari 1874).
49 In de strijd over de uitbreiding van het kiesrecht had de RK-kiesvereniging tijdelijk het loodje gelegd.
50 Archief Kuyper, inv.nr. 121, ongedateerde brief, geborgen in de map 1879.
51 Archief Kuyper, inv.nr. 121, brief van 22 december 1879 van Donner aan Kuyper.
52 *Van Goor's Encyclopedisch Woordenboek der Godsdiensten* (Brussel 1969).
53 Archief Kuyper, inv.nr. 121, ongedateerde brief van Le Poole, geborgen in map 1879. De brief gaat over geloofszaken en refereert aan een gesprek.
54 *De Standaard*, 23 december 1879.
55 *De Standaard*, 31 december 1879.
56 Dr. R. Kuiper, *Herenmuiterij. Vernieuwing en sociaal conflict in de antirevolutionaire beweging 1871-1894* (Leiden 1994) 62.
57 *Maasbode,* 6 en 11 januari 1880. Het blad citeert hierbij het *Leidsch Weekblad.*
58 Advertentie in *De Standaard*, 21 april 1883.
59 Die term werd in RK-kringen gebruikt voor antipapisten, bijvoorbeeld aanhangers van de Aprilbeweging van 1853 of leden van de Evangelische Maatschappij ter bevordering van waarheid en godzaligheid onder Rooms-katholieken.
60 C.J.G. de Coningh, de moeder van Samuel le Poole, kwam uit Delft. Verschillende familieleden woonden daar en in het aangrenzende Maasland (*Nederland's Patriciaat*, 28e jaargang (1942).)
61 *Delftsche Courant,* 10 mei en 12 mei 1889.
62 Op 24 juli 1883 namen Provinciale Staten een belangrijk besluit over de verbetering van provinciale vaarwegen. Voor Delft was verbetering van de verbinding Vlaardingen-Delft-Scheveningen van belang.
63 *Delftsche Courant,* 28 juli 1891.
64 Handelingen Leidse Raad, 1 maart 1877, 6 september 1877 en 25 oktober 1877.
65 Donner vond niet alleen bij de Indische Opleiding maar ook bij MSG (een middelbare technische school in Leiden, opgericht 1785) dat wetenschap en schoolstrijd los van elkaar stonden, en stemde dus voor subsidieverlening.
66 Handelingen Leidse Raad, 24 december 1885.
67 Herman Amptmeijer, 'Bouwheer en pispaal. Burgemeester Louis Marie de Laat de Kanter', *Leids Jaarboekje* 94 (2002) 167-197.
68 Brieven van de voorzitter van de RK-kiesvereniging, A. op den Laak aan Kuyper van 20 en 21 mei 1886 (Archief Kuiper inv.nr. 124) en de *Maasbode* 9 en 10 juni 1886.
69 In 1871 was dat gezantschap wegbezuinigd nadat de pauselijke staat door het koninkrijk Italië was veroverd. In 1915 werd het *tijdelijk* hersteld.
70 *Leidsch Dagblad,* 29 juni 1886.
71 *De Hollander, Weekblad voor Gouda, Haarlemmermeer, Leiden en de Rijnstreek*; geciteerd in het *Leidsch Dagblad,* 4 januari 1886. Van het blad *De Hollander* is nagenoeg niets bewaard gebleven.
72 Ook de kiesvereniging Nederland en Oranje werd gesplitst. Donner werd van beide nieuwe verenigingen bestuurslid.
73 Handelingen Gereformeerde Synode 1885, 126-135.
74 Dr. P.A. Diepenhorst, *Onze strijd in de Staten-Generaal* (Amsterdam 1927/9). Bij Donners overlijden schreef *De Standaard,* 2 september 1903: 'schoon niet uitsluitend, behandelde hij, als vanzelf spreekt, in de Kamer meest de onderwerpen, die met kerk en zending in betrekking staan.'
75 De groep Lohman ontwikkelde zich tot de CHU.
76 Diepenhorst, *Onze Strijd,* 241.
77 Volgens het *Leidsch Dagblad,* 22 september

1897 riep Donner die eerste keer 'Leve de Koninginnen', want de koningin-regentes Emma was ook aanwezig.

78 KB 18 april 1890.

79 Het hervormde Oude Kerkhof in Katwijk aan Zee, ingang Voorstraat. Zie J. Belonje, 'Het oude kerkhof te Katwijk-aan-Zee', *Leidsch Jaarboekje* 41 (1949). Met dank aan Ingrid Moerman die mij hierop attendeerde.

80 Dr. J.H. Gunning J.Hz, *Herinneringen uit mijn leven* (Amsterdam 1940) 55 en 163.

81 J.F. Sandifort, zwager van Le Poole, was in 1856 een van de oprichters. Doel: opleiding van kansarme jongeren tot matroos.

82 Opgericht 1858. Exploitant van het vergadercentrum Zaal, Noordeinde (=Noordeinde 38/40).

83 Vrijetijdsbesteding voor (orthodox)protestantse militairen. Het was het oudste militair tehuis in Nederland, opgericht in 1864 vanuit Zaal Noordeinde door Le Poole en luitenant Schoch, die elkaar op een evangelisatieavond in de Zaal Noordeinde hadden ontmoet. (Terugblik bij het 75-jarig jubileum in de *Nieuwe Leidse Courant* 14 oktober 1939.) Le Poole bleef tot zijn dood bestuurslid. De eerste jaren zwierf het Tehuis door de stad, achtereenvolgens in een vertrek in Zaal Noordeinde, de regentenkamer van het Schachtenhof, en in 1875 het gebouw van de Christelijke Wijkvereniging Levendaal, waarvan Le Poole ook bestuurder was. Toen de Wijkvereniging in 1880 de huur opzegde bedankte Le Poole voor dat bestuur. Het Tehuis huurde daarna een lokaal op de Langegracht 40, Vliet 1a, Oude Singel 98 en in 1903 werd het pand Morsweg 22 gekocht. Er was een leestafel, er kon geschaakt, gedamd en domino gespeeld worden; ook werd er gezongen, begeleid door serafine (=orgeltje) of viool. Verder waren er lezingen en Bijbelstudies. Al snel na het begin werd Donner bestuursvoorzitter, aan het eind van zijn leven erevoorzitter.

84 Doel: bij de mobilisatie van 1870 werd door het rijk geen schadeloosstelling verstrekt voor het weggevallen loon aan de gezinnen of de ouders van de dienstplichtigen. In het hele land werden comités opgericht om geld in te zamelen om hierin te voorzien. In Leiden betrof het 133 gezinnen. In het gehele land speelden gereformeerde dominees een belangrijke rol in deze comités.

85 Orthodox-hervormd. Doel: evangelisatie door huisbezoeken en zondagsscholen. Beperkte materiële ondersteuning. Opgericht in 1847.

86 Evangelisatie in de wijk Levendaal, met een gebouw op het Levendaal.

87 Voornamelijk hervormd. Opgericht 1861 vanuit Zaal Noordeinde door een scheuring van de daar bestaande Jongelingsvereniging.

88 Voornamelijk gereformeerd. Opgericht 1869.

89 Algemeen karakter. Opgericht1860. E.W. Wichers Rollandet en dr. C.J. Kruisheer, 'Bij het heengaan der 100-jarige', *Leids Jaarboekje* 54 (1962) 155-157. Le Poole werd ook gevraagd als lid van Leidse subcommissies voor geldinzameling bij grote (scheeps)rampen, onder andere: 1861 schipbreuk Stad Vlissingen, 1882 schipbreuk van het marineschip De Adder.

90 Orthodox-protestants. Doel: opvang en omscholing prostituees.

91 Groep van zeven fabrikanten voor advisering aan een door arbeiders bestuurde coöperatieve winkelvereniging. Opgericht in 1866, wegens verliesgevendheid geliquideerd in 1871.

92 Opgericht in 1866. Doel: grootschalige

productie van goed brood tegen lage prijzen.

93 Oude Rijn 92. Opgericht in 1870. Doel: het verstrekken van voedzame maar betaalbare maaltijden. In 1881 geliquideerd wegens financiële problemen.

94 Opgericht in 1876. Doel: goede begrafenissen met matige en vaste tarieven.

95 Opgericht 1884. NB. Sommige gereformeerden vroegen zich af of een pensioenvoorziening wel in overeenstemming was met de voorzienigheid van God.

96 Opgericht in 1885. Doel: extra toelage voor tijdelijk werklozen bij werk in de Stedelijke Werkinrichting.

97 In 1884 werd burgemeester De Laat de Kanter benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Een in haast samengesteld comité organiseerde een huldeblijk en een defilé. Le Poole was hiervan lid, Donner niet. Na het feest vroeg een briefschrijver of dit comité ook iets aan de nood der werklieden kon doen. Met enige aarzeling zette het comité zich aan deze nieuwe taak: een collecte om de seizoenswerklozen een kleine uitkering te geven en een oproep aan de burgerij om onderhoudswerk in de winter te laten doen. Donner was voorzitter van deze Commissie tot Ondersteuning van Werkeloozen, Le Poole was geen lid.

98 Algemeen christelijk. Opgericht in 1863. Hoge Morsweg. *Leydsche Courant*, 16 oktober 1863. Deze school was niet aangesloten bij een van de hulpverenigingen van Christelijk Nationaal Schoolonderwijs en had ook niet een vergelijkbare doelstelling blijkens de statuten. (*Staatscourant* 28 juli 1864).

99 Opgericht 1853. In 1860 aangesloten bij de dan opgerichte landelijke vereniging. Doel: oprichting en instandhouding van orthodox-protestantse scholen.

100 Opgericht in 1869. Met nadruk zowel voor openbaar als bijzonder onderwijs.

101 Doel: bestrijding van het openbaar onderwijs en de Onderwijswet, zowel die van 1857 als die van 1878. Er werden in Leiden 6.129 handtekeningen opgehaald.

102 Opgericht 1856. In 1871 instemming met een ontwerp landelijk programma en in 1879 aangesloten bij de toen opgerichte landelijke partij.

Luitenant-generaal J.H. Carstens in zijn functie van Inspecteur der Artillerie. Datum onbekend. Nederlands Instituut voor Militaire Geschiedenis.

‘Geen bommenwerpers boven Leiden!’

Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940

W.H.M. de Natris

In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog kreeg de opbouw van de Nederlandse luchtverdediging van de overheid de hoogste prioriteit. Minder bekend is dat een belangrijk deel van de Nederlandse luchtafweer had moeten bestaan uit luchtafweergeschut dat met particulier geld zou worden aangeschaft. Het idee voor deze ‘vrijwillige luchtafweer’ was afkomstig van de Vereeniging voor Nationale Veiligheid, een particuliere organisatie.

Begin 1939 werd voor deze particuliere luchtafweer binnen de Vrijwillige Landstorm een nieuw korps opgericht, het Vrijwillige Landstorm Korps Luchtafweerdienst. In principe kreeg elke te verdedigen locatie – meestal een gemeente, soms een bedrijf – een eigen afdeling. Een indicatie voor het belang van het korps binnen de Nederlandse luchtverdediging is dat van de uitstaande bestellingen voor lichte kalibers luchtafweergeschut ruim een kwart ervoor was gereserveerd.

Binnen korte tijd ontstond een groot aantal plaatselijke initiatieven. Zes initiatieven leidden vóór mei 1940 tot oprichting van een afdeling van de Luchtafweerdienst. In Delft, Den Haag en Rotterdam kwamen de afdelingen tijdens de meidagen daadwerkelijk in actie. Zes andere afdelingen waren in verschillende stadia van oprichting – waaronder een afdeling in Leiden.

Het initiatief in Leiden onderscheidt zich wat betreft documentatie positief ten opzichte van de andere elf initiatieven. Net als de archieven van de andere initiatiefcomités van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag lijkt ook het archief van het Leidse comité verloren te zijn gegaan. In Leiden nam de gemeente het initiatief echter over en leverde uiteindelijk het leeuwendeel van het benodigde bedrag. In andere steden vormde het overheidsaandeel hoogstens een belangrijke bijdrage en werd de kar tot het einde toe getrokken door particulieren.

Drs. Wim de Natris is historicus en museoloog. Sinds begin 2009 werkt hij zelfstandig als erfgoedprofessional (*De Natris Erfgoedprojecten*). Hij doet historisch onderzoek naar en publiceert over defensie en samenleving in het Interbellum.

Bovendien zijn in Leiden de meeste gemeentelijke dossiers in het Regionaal Archief Leiden bewaard gebleven. Daardoor kan de totstandkoming van de Leidse vrijwillige luchtafweer stap voor stap worden gevolgd. Tegelijk vormen de thema's en argumenten een representatieve staalkaart van de gang van zaken in de slechter gedocumenteerde plaatsen.

Vereeniging voor Nationale Veiligheid

Vrijwillige luchtafweer was een idee van de in 1936 opgerichte Vereeniging voor Nationale Veiligheid. De vereniging wilde met aansprekende acties het grote publiek mobiliseren. Daarbij streefde ze naar samenwerking tussen alle politieke gezindten om daarmee de in de Nederlandse politiek heersende 'schotjesgeest', bekend onder de naoorlogse term verzuiling, te overstijgen. De politieke verdeeldheid vormde volgens de vereniging een bedreiging voor de nationale eenheid die nodig was als basis voor de weerbaarheid van het Nederlandse volk. De vereniging groeide in enkele jaren uit tot een kleine maar invloedrijke pressiegroep van hooguit 300 tot 400 leden.

Het Comité Leiden van de vereniging werd op donderdag 17 juni 1937 geïnstalleerd door de landelijk voorzitter prof. dr. J.E. de Quay, tijdens een bijeenkomst in een van de zalen van 'In den Vergulden Turk'.[1] Burgemeester mr. A. van de Sande Bakhuyzen werd erevoorzitter. Voorzitter was prof. mr. J.M. van Bemmelen, politierechter te Den Haag en vanaf september 1939 gemeenteraadslid in Leiden. Twee andere bestuursleden waren ook enige tijd lid van de gemeenteraad: H.P.N. Würtz, tot september 1939, en dominee J.W. Groot Enzerink, van september tot november 1939.[2] Eind 1937 behoorde het comité met 22 leden samen met de comités 's-Gravenhage en Zuid-Limburg tot de grootste van de vereniging. Het is onduidelijk hoe actief het Leidse comité is geweest. Het trad in ieder geval nauwelijks in de openbaarheid. Ook lijkt het in de periode 1938-1940 geen actieve rol te hebben gespeeld in de totstandkoming van de Leidse vrijwillige luchtafweer.

Luchtgevaar en luchtbescherming

Vrijwillige luchtafweer kan niet begrepen worden zonder kennis van de vooroorlogse luchtbescherming. In het vooroorlogse Nederland was een grote rol weggelegd voor het maatschappelijk middenveld, ook op het gebied van defensie en veiligheid. Al vanaf 1933 riep de voorloper van de Nederlandsche Vereeniging voor Luchtbescherming (NVL) als particuliere organisatie burgers en overheid op

tot het nemen van maatregelen. De Luchtbeschermingswet van 1936 zorgde voor een wettelijk kader en maakte een eind aan het vrijblijvende karakter van luchtbescherming. Onder regie van het departement van Binnenlandse Zaken lag de verantwoordelijkheid voor het nemen van maatregelen bij de gemeenten. Die werden verplicht een luchtbeschermingsdienst op te richten. Verder liet de wet veel over aan particulier initiatief. Centraal in de wet stond het begrip 'zelfbescherming'. De eigen verantwoordelijkheid gold zowel voor individuele burgers als voor bedrijven. Die laatsten werden geacht een bedrijfsluchtbescherming in het leven te roepen. Bescherming van civiele en economische doelen tegen luchtaanvallen was een gedeelde verantwoordelijkheid van burgers, bedrijven en gemeenten.

In de periode 1937-1940 maakte de NVL een stormachtige groei door en ontstond er in vrijwel elke grote en kleine Nederlandse gemeente een afdeling. In september 1939, ten tijde van de Duitse inval in Polen, ging het om 166.000 leden in ongeveer 500 afdelingen. Een Leidse afdeling werd in april 1937 opgericht. Ook van deze organisatie werd burgemeester Van de Sande Bakhuyzen erevoorzitter. Eerste voorzitter was N.C.F. van Ginkel. Hij was voorzitter van het departement Leiden van de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel en bestuurslid van de Leidsche Vereeniging voor Industrieelen (LVI), die we verderop nog zullen tegenkomen als initiatiefnemer van de Leidse luchtafweer. Ook was hij directeur van de N.V. Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij. Dat werd een van de eerste Nederlandse bedrijven die zich interesseerden voor de vrijwillige luchtafweer. Penningmeester was E.H. Moens. Initiatiefnemer dr. E.J.J.G. Renaud werd vice-voorzitter.[3] Stuwende krachten waren de secretarissen, eerst dr. F. Potjewijd en daarna apotheker D.C. Kok.

Vrijwillige luchtafweer

Vanaf haar oprichting werkte de Vereeniging voor Nationale Veiligheid aan concrete acties. Op 13 februari 1938 richtte de vereniging zich in een brief tot minister van Defensie Van Dijk met een pleidooi voor een vrijwillige luchtafweer.[4] Een vrijwillige luchtafweer zou moeten bestaan uit een over heel Nederland vertakte organisatie van plaatselijke luchtafweereenheden, uit te rusten met particulier gefinancierd luchtafweergeschut, te bedienen door vrijwilligers.

Aan de ene kant werd het stelsel gepresenteerd als een aanvulling op bedrijfsluchtbescherming en gemeentelijke luchtbescherming. Aan de andere kant moest

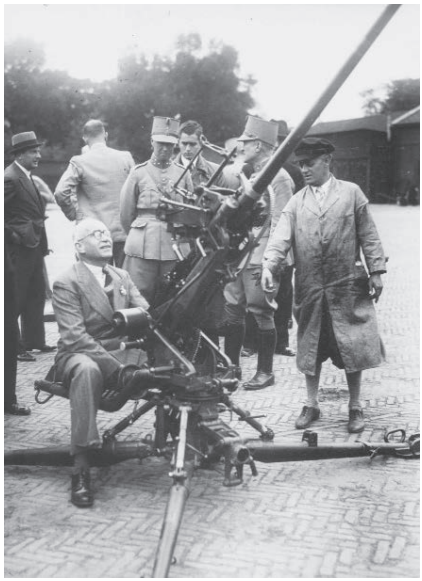

Demonstratie van een stuk 2 cm licht luchtafweergeschut type Oerlikon in het artilleriepark aan de Raamweg in Den Haag, 26 augustus 1938. NIOD.

de vrijwillige luchtafweer dienen als aanvulling op de luchtafweer van het leger, die alleen was bedoeld voor de verdediging van militaire doelen, waartoe steden en bedrijven niet werden gerekend.

In de voorlichting aan bedrijven, en later in de berichtgeving in de pers, speelden financiële en bedrijfseconomische argumenten een belangrijke rol. Vrijwillige luchtafweer werd gepresenteerd als een kosteneffectieve aanvulling op luchtbescherming, ter vervanging van en voordeliger dan een verzekeringspremie. Toen in de loop van 1939 gemeenten aan vrijwillige luchtafweer gingen bijdragen, werden de relatief lage kosten voor geschut een argument tegenover de enorme investeringen in luchtbeschermingsmaatregelen die vooral de grote steden verplicht waren te maken.

Naar een korps Luchtafweerdienst

In de loop van 1938 werden in alle grote Nederlandse gemeenten Luchtbeschermingsdiensten opgericht. Per 1 juli 1938 werden alle relevante legereenheden samengebracht onder een nieuw overkoepelend Voorbereidend Commando Luchtverdediging. In geval van oorlog zou ook de luchtbescherming onder het Commando vallen. De voorgestelde particuliere luchtafweer viel bij de legerleiding in goede aarde. Half september was er sprake van concrete interesse

van bedrijven in de Zaanstreek, Delft en Leiden. In de Zaanstreek en Leiden ging het om geld voor de aanschaf van respectievelijk ongeveer acht en zes kanonnen.[5]

De directe aanleiding voor de totstandkoming van de Luchtafweerdienst was de Sudetencrisis. Als reactie daarop was de grens- en luchtverdediging van 27 september tot 5 oktober 1938 gemobiliseerd. Nederland bleek vrijwel weerloos tegen luchtaanvallen. Onmiddellijk ging het Commando over tot aanschaf van grote hoeveelheden luchtafweergeschut. Daarmee werd de luchtdoelartillerie het snelst groeiende onderdeel van de landmacht. Voor het lichte luchtafweergeschut viel de keuze op 2-centimeterkanonnen van het Zwitserse bedrijf Oerlikon en 4-centimeterkanonnen van het Zweedse Bofors, op dat moment de modernste typen op de markt. De aanwinsten werden meteen voor een belangrijk deel gereserveerd voor de vrijwillige luchtafweer. Zwaarder geschut van 7,5 centimeter, in gebruik bij het leger, werd te duur geacht voor aanschaf door particulieren.

Ook de pers werd ingelicht. Het *Leidsch Dagblad* van 29 oktober 1938 meldde dat voor drie niet nader genoemde 'rayons' globale begrotingen waren gemaakt van 140.000, 700.000 en 2.500.000 gulden.[6] Eind 1938 onderhield het Commando Luchtverdediging contact met een dertigtal bedrijven. In Leiden waren de Stedelijke fabrieken van Gas en Electriciteit en de N.V. Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij al vroeg van de partij, maar voor de jaarwisseling waren de initiatieven in Delft en later de Zaanstreek al bezig met het opmaken van een contract en het werven van vrijwilligers.[7]

In Nederland was en is aanschaf en bezit van wapens door particulieren gebonden aan juridische beperkingen. Daarom zouden de afspraken tussen plaatselijke geldschieters en het ministerie van Defensie worden vastgelegd in een contract. De kanonnen van 2 en/of 4 centimeter en een deel van de munitie werden betaald door particulieren. Zij ontvingen geschut en munitie vervolgens in bruikleen van Defensie.

Voor het bemannen van het geschut zouden vrijwilligers worden geworven. Ze tekenden een verbintenis bij de Vrijwillige Landstorm, het equivalent van de tegenwoordige Nationale Reserve. Defensie verzorgde de opleiding, kleding en uitrusting, leverde het grootste deel van de munitie en betaalde alle kosten in geval van mobilisatie en oorlog.

De gepensioneerde luitenant-generaal b.d. J.H. Carstens werd eind oktober 1938 door het Commando Luchtverdediging aangetrokken om de hoeveelheid en opstelling van geschut uit te werken. Bij voldoende concrete interesse van particulieren produceerde hij een op de omvang van het te verdedigen object

toegesneden plan met daarin aantal en locatie van de kanonnen, inclusief de kosten. In de regel werd in zo'n plan de hele bebouwde kom van de betreffende gemeente meegenomen. Op verzoek kwam de generaal ter plaatse toelichting geven. In totaal zijn er vijf gedocumenteerde bezoeken van generaal Carstens aan Leiden, drie keer in 1939 en twee keer in 1940. In geen andere plaats waren zo veel bezoeken nodig om tot een oprichting van een plaatselijke luchtafweer te komen.

Strategische beveiligingsmaatregelen

Het Vrijwillige Landstorm Korps Luchtafweerdienst werd op 15 februari opgericht. Woensdag 29 maart werd in Delft de eerste afdeling voor pers en publiek op het plein voor de Grote Kerk geïnstalleerd. Op 26 juli volgde de installatie van de afdeling Zaanstreek.

Na de Duitse bezetting van Tsjechië en de Italiaanse inval in Albanië ging de Nederlandse regering op 11 april opnieuw over tot de mobilisatie van de grens- en luchtverdediging. De kersverse afdeling Delft werd gemobiliseerd en ook alle nog op te richten afdelingen zouden zo snel mogelijk gevechtsklaar gemaakt worden. Dat bleek overigens nergens nadelige gevolgen te hebben voor het ontstaan van nieuwe initiatieven of de werving van vrijwilligers – eerder het tegendeel. Ook de gemeentelijke Luchtbeschermingdiensten werden geactiveerd. Alle Nederlandse gemeenten waren nu verplicht serieus werk te maken van het nemen van luchtbeschermingsmaatregelen.

De mobilisatie was het tweede belangrijke moment in de totstandkoming van de Luchtafweerdienst. Er volgde een hausse aan nieuwe initiatieven – in de gemeenten Den Haag, Dordrecht, Rotterdam, Amsterdam en Leiden. Wat betreft de hoogte van de geldbedragen waren die van Rotterdam en Amsterdam met 1 miljoen gulden en meer het grootst, gevolgd door die van De Haag. Leiden was vanaf aanvang een middenmoter.

In de eerste helft van 1939 stond de totstandkoming van de vrijwillige luchtafweer in het parlement ter discussie. Onder aanvoering van de fractie van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) was de oppositie van mening dat luchtafweer een rijkstaak was waarmee particulieren en lagere overheden zich niet hadden te bemoeien. De regering op zijn beurt was tegen een wettelijke regeling, zoals die wel bestond voor de luchtbescherming. De regering redeneerde als volgt. Omdat bescherming van individuele bedrijven niet direct de landsverdediging diende, werd particulieren en lagere overheden ter compensatie toegestaan

om een plaatselijke luchtafweer te organiseren. Later verklaarde minister Van Dijk bovendien dat het rijk niet in staat was om alle niet-militaire objecten te beveiligen.

Een motie van SDAP-fractievoorzitter J.W. Albarda met een voorstel tot een wettelijke regeling werd in juni met 44 tegen 25 stemmen verworpen.[8] Al met al werd beveiliging en verdediging van burgers en bedrijven overgelaten aan een combinatie van particulier en plaatselijk initiatief.

Naar een Luchtafweer-Commissie Leiden

Net als de initiatiefcomités in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag lijken in Leiden de verschillende geïnteresseerden in de eerste helft van september 1939 hun krachten te hebben gebundeld tot een Commissie tot aanschaffing van Luchtafweergeschut voor Leiden, kortweg Luchtafweer-Commissie Leiden. De eerste aanzet voor een eigen luchtafweer kwam echter vanuit de LVI, met het bestuurslid Van Ginkel als centrale figuur.

Op 7 december 1938 had een bestuursvergadering van het LVI plaatsgevonden waarin bestuurslid N.C.F. van Ginkel, vanuit zijn rol als voorzitter van de Leidse afdeling van de NVL, een toelichting gaf over de stand van zaken op het gebied van luchtbescherming van de stad. Daarbij wees hij op het belang van 'bedrijfsluchtverdediging'. Zoals te verwachten van een ondernemersvereniging kwamen behalve de voorwaarden ook de eventuele kosten voor een Leidse luchtafweer op tafel. Er waren drie opties, respectievelijk van 182.000 (voor drie batterijen van twee centimeter), 400.000 (voor tien batterijen van twee centimeter) en 750.000 (voor drie batterijen van vier centimeter) gulden. De voorzitter merkte op dat vanwege de hoge kosten ook de gemeente Leiden zou moeten worden ingeschakeld. Na enige discussie besloot de vergadering generaal Carstens uit te nodigen om een lezing voor de vereniging te houden.[9]

Die lezing vond plaats op 1 februari 1939, tijdens een buitengewone algemene ledenvergadering, in sociëteit 'Amicitia'.[10] Het is het eerste gedocumenteerde bezoek van de generaal aan Leiden. Behalve ondernemers waren ook in aanmerking komende overheidsinstanties uitgenodigd. Aanwezig waren onder andere de burgemeesters van Leiden en Leiderdorp, bestuursleden van de Leidse afdeling van de NVL en vertegenwoordigers van het academisch ziekenhuis en de universiteit.

In de reguliere bestuursvergadering van donderdag 2 maart kwam het onderwerp opnieuw aan bod. Volgens de notulen gaf het '[…] tot uitvoerige discussie

Eerste folder van de Luchtafweer-Commissie Leiden, ca. 15 september 1939, voorzijde. Regionaal Archief Leiden.

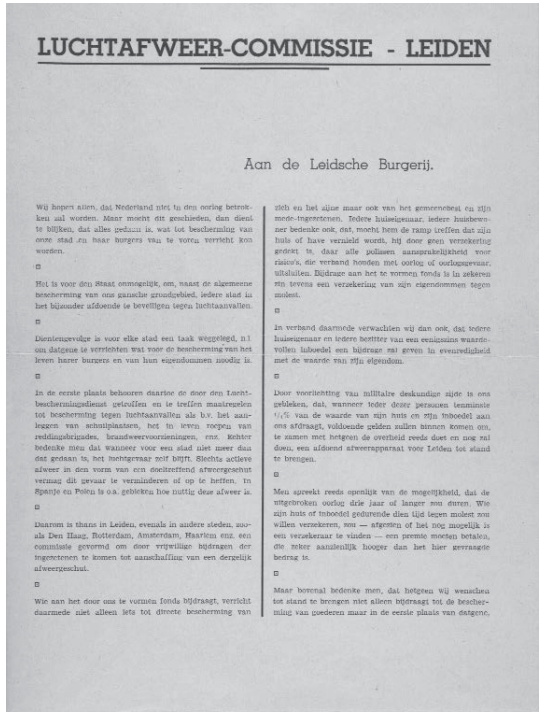

LUCHTAFWEER-COMMISSIE - LEIDEN

Aan de Leidsche Burgerij.

Wij hopen allen, dat Nederland niet in den oorlog betrokken zal worden. Maar mocht dit geschieden, dan dient te blijken, dat alles gedaan is, wat tot bescherming van onze stad en haar burgers van te voren verricht kon worden.

Het is voor den Staat onmogelijk, om, naast de algemeene bescherming van ons gansche grondgebied, iedere stad in het bijzonder afdoende te beveiligen tegen luchtaanvallen.

Dienaangevolge is voor elke stad een taak weggelegd, n.l. om datgene te verrichten wat voor de bescherming van het leven harer burgers en van hun eigendommen noodig is.

In de eerste plaats behooren daartoe de door den Luchtbeschermingsdienst getroffen en te treffen maatregelen tot bescherming tegen luchtaanvallen als b.v. het aanleggen van schuilplaatsen, het in leven roepen van reddingsbrigades, brandweervoorzieningen, enz. Hebter bedenke nogmaals dat wanneer voor een stad niet meer dan dat gedaan is, het hachtgevaar zeer blijft. Slechts actieve afweer in den vorm van een doeltreffend afweergeschut vermag dit gevaar te verminderen of op te heffen. In Spanje en Polen is o.a. gebleken hoe nuttig deze afweer is.

Daarom is thans in Leiden, evenals in andere steden, zooals Den Haag, Rotterdam, Amsterdam, Haarlem enz. een commissie gevormd om door vrijwillige bijdragen der ingezetenen te komen tot aanschaffing van een dergelijk afweergeschut.

Wie aan het door ons te vormen fonds bijdraagt, verricht daarmede niet alleen iets tot directe bescherming van zich en het zijne maar ook van het gemeenebest en zijn medeingezetenen. Iedere huiseigenaar, iedere huisbewoner bedenke ook, dat, mocht hem de ramp treffen dat zijn huis of have vernield wordt, hij door geen verzekering gedekt is, daar alle polissen aansprakelijkheid voor risico's, die verband houden met oorlog of oorlogsgevaar, uitsluiten. Bijdrage aan het te vormen fonds is in zekeren zin tevens een verzekering van zijn eigendommen tegen smaad.

In verband daarmede verwachten wij dan ook, dat iedere huiseigenaar en iedere bezitter van een enigszins waardevollen inboedel een bijdrage zal geven in evenredigheid met de waarde van zijn eigendom.

Door voorlichting van militaire deskundige zijde is ons gebleken, dat, wanneer ieder dezer personen tenminste 1/4% van de waarde van zijn huis en zijn inboedel aan ons afdraagt, voldoende gelden zullen binnen komen om, te zamen met hetgeen de overheid reeds doet en nog zal doen, een afdoend afweerapparaat voor Leiden tot stand te brengen.

Men spreekt reeds openlijk van de mogelijkheid, dat de uitgebroken oorlog drie jaar of langer zou duren. Wie zijn huis of inboedel gedurende dien tijd tegen molest zou willen verzekeren, zou — afgezien of het nog mogelijk is een verzekeraar te vinden — een premie moeten betalen, die zeker aanzienlijk hooger dan het hier gevraagde bedrag is.

Maar bovenal bedenke men, dat hetgeen wij wenschen tot stand te brengen niet alleen bijdraagt tot de bescherming van goederen maar in de eerste plaats van datgene,

aanleiding o.m. ten aanzien van de bemiddelende taak welke de Vereeniging te dezer zake te verrichten heeft'. Staande de vergadering werd een commissie benoemd met daarin de bestuursleden N.C.F. van Ginkel en A. de Koster, alsmede voorzitter J. Heringa en secretaris mr. F.J.J. Trapman.

De Kamer van Koophandel voor Rijnland, de andere belangrijke vertegenwoordiger van het Leidse bedrijfsleven, lijkt slechts zijdeling bij de luchtafweercommissie betrokken. Ondervoorzitter H.M. Simonis werd wel bestuurslid, maar pas in 1940 zou de Kamer bijdragen met een relatief klein bedrag van 100 gulden.[11]

Een tweede voordracht van generaal Carstens over 'bedrijfsluchtverdediging' op 15 mei vond opnieuw plaats in de bovenzaal van sociëteit 'Amicitia' en lijkt de eerste openbare activiteit van de LVI-bestuurscommissie.[12] Ongetwijfeld stond deze lezing in verband met de luchtbeschermingstentoonstelling die door de gemeente en de NVL van 10 tot en met 16 mei werd georganiseerd in de Stadsgehoorzaal.

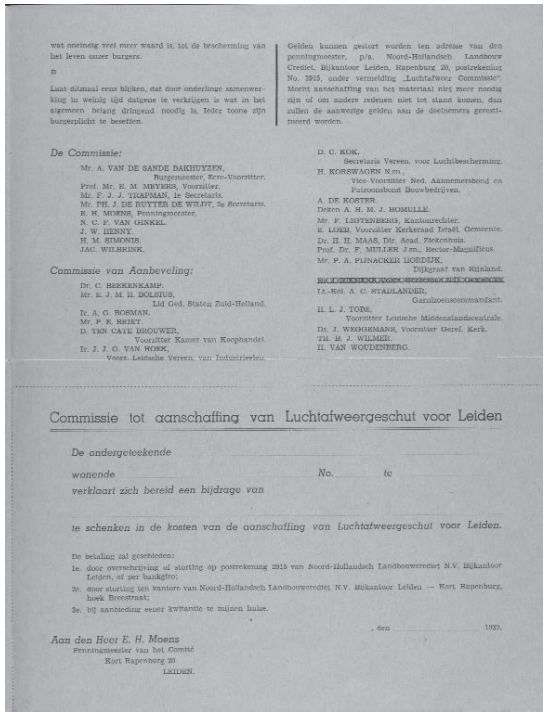

wat meermalig veel meer waard is, tot de bescherming van het leven onzer burgers.

Laat dáármaal reeds blijken, dat door onderlinge samenwerkkingheidig tijd datgene te verkrijgen is wat in het algemeen belang dringend noodig is. Ieder toone zijn burgerplicht te beseffen.

Gelden kunnen gestort worden ten adresse van den penningmeester, p/a. Noord-Hollandsch Landbouw Crediet, Bijkantoor Leiden, Rapenburg 20, postrekening No. 2915, onder vermelding „Luchtafweer Commissie". Moecht aanschaffing van het materiaal niet meer noodig zijn of om andere redenen niet tot stand komen, dan zullen de aanwezige gelden aan de deelnemers gerestitueerd worden.

De Commissie:

Mr. A. VAN DE SANDE BAKHUYZEN,
Burgemeester, Ere-Voorzitter.
Prof. Mr. E. M. MEYERS, Voorzitter.
Mr. F. J. J. TRAPMAN, 1e Secretaris.
Mr. PH. J. DE RUYTER DE WILDT, 2e Secretaris.
E. H. MOENS, Penningmeester.
N. C. F. VAN GINKEL.
J. W. HENNY.
H. M. SIMONIS.
JAC. WILSHINK.
D. C. KOK,
Secretaris Vereen. voor Luchtbescherming.
H. KOREWACHN N.zn.,
Vice-Voorzitter Ned. Aannemersbond en Patroonsbond Bouwbedrijven.
A. DE KOSTER.
Deken A. H. M. J. HOMULLE.
Mr. F. LIMPENBERG, Kantonrechter.
E. LOEB, Voorzitter Kerkenraad Israël. Gemeente.
Dr. H. H. MAAS, Dir. Acad. Ziekenhuis.
Prof. Dr. F. MULLER Jzn., Rector-Magnificus.
Mr. P. A. PIJNACKER HORDIJK,
Dijkgraaf van Rijnland.
[redacted]
Lt.-Kol. A. C. STADLANDER,
Garnizoenscommandant.
H. L. J. TOBE,
Voorzitter Leidsche Middenstandscentrale.
Ds. J. WEGEMANN, Voorzitter Geref. Kerk.
TH. H. J. WILMER.
H. VAN WOUDENBERG.

Commissie van Aanbeveling:

Dr. C. HEEKENKAMP.
Mr. E. J. M. H. BOLHUIS,
Lid Ged. Staten Zuid-Holland.
Ir. A. G. ROSMAN.
Mr. P. F. SCHUT.
D. TEN CATE BROUWER,
Voorzitter Kamer van Koophandel.
Ir. J. J. G. VAN HOEK,
Voors. Leidsche Vereen. van Industrieelen.

Commissie tot aanschaffing van Luchtafweergeschut voor Leiden

De ondergeteekende

wonende *No.* *te*

verklaart zich bereid een bijdrage van

te schenken in de kosten van de aanschaffing van Luchtafweergeschut voor Leiden.

De betaling zal geschieden:
1e. door overschrijving of storting op postrekening 2915 van Noord-Hollandsch Landbouwcrediet N.V. Bijkantoor Leiden, of per bankgiro;
2e. door storting ten kantore van Noord-Hollandsch Landbouwcrediet N.V. Bijkantoor Leiden — Kort Rapenburg, hoek Breestraat;
3e. bij aanbieding eener kwitantie te mijnen huize.

, den 1939.

Aan den Heer E. H. Moens
Penningmeester van het Comité
Kort Rapenburg 20
LEIDEN.

Achterzijde van de folder met de namen van de Luchtafweer-Commissie en van de Commissie van Aanbeveling.

Publiekscampagne

Het derde moment in de opbouw van de Luchtafweerdienst was de Duitse inval in Polen op 1 september 1939. Die leidde opnieuw tot een golf van opwinding, vooral in de grote steden. In Utrecht besprak de gemeente een plan van 900.000 gulden voor een eigen luchtafweer. De initiatiefcomités in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam gingen over tot omvangrijke publiekscampagnes.

Ondertussen was in Leiden op dat moment sprake van beschikbaarstelling van niet meer dan één kanon van twee centimeter aan de N.V. Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij en aan de Meelfabriek 'De Sleutels', waarvan LVI-bestuursleden Van Ginkel en De Koster directeur waren.[13] In juli hadden beide directeuren overeenstemming bereikt over het delen van de kosten en de voorgenomen plaatsing van het stuk op een der silo's van de Meelfabriek. Het ging om niet meer dan 10.000 gulden, waaronder 5.500 gulden van de Meelfabriek.[14] Naar aanleiding van de algemene mobilisatie eind augustus eiste De Koster van generaal Carstens tevergeefs onmiddellijke beschikbaarstelling.[15]

In de eerste twee weken van september ontstond in Leiden een initiatief om behalve het bedrijfsleven ook de burgerij bij een vrijwillige luchtafweer te betrekken. Van deze nieuwe Luchtafweer-Commissie Leiden werd Trapman eerste secretaris. Voorzitter werd de Leidse hoogleraar prof. mr. E.M. Meijers. De commissie was nauw gelieerd aan de Leidse NVL. Daarvan werden voorzitter Van Ginkel en penningmeester E.H. Moens respectievelijk bestuurslid en penningmeester, waardoor die laatste functie in beide organisaties in één hand was. Ook van deze nieuwe organisatie werd burgemeester Van de Sande Bakhuyzen erevoorzitter. De voorzitters van de LVI en Kamer van Koophandel, respectievelijk ir. J.J.G. van Hoek en D. ten Cate Brouwer, werden lid van de commissie van aanbeveling.

Half september verspreidde de luchtafweercommissie een eigen circulaire, parallel aan de acties in Rotterdam en Den Haag. De titel, 'Aan de Leidsche Burgerij', lijkt geïnspireerd op het bekende 18de-eeuwse pamflet 'Aan het volk van Nederland'.[16] Met de circulaire presenteerde de Luchtafweer-Commissie zich voor de eerste keer aan het grote publiek. De tekst werd op zaterdag 16 september integraal in de drie Leidse dagbladen gepubliceerd.[17]

De Leidse burger werd opgeroepen zijn burgerplicht te doen en in het landsbelang onderling samen te werken door bij te dragen aan een fonds voor een eigen luchtafweer, als aanvulling op de bestaande luchtbescherming. De reden: 'Het is voor den Staat onmogelijk, om, naast de algemeene bescherming van ons gansche grondgebied, iedere stad in het bijzonder afdoende te beveiligen tegen luchtaanvallen.' Daarmee werd het regeringsstandpunt gevolgd.

Ook kreeg de burger aanwijzingen voor het berekenen van de hoogte van zijn of haar bijdrage, op basis van draagkracht, die van de Vereeniging voor Nationale Veiligheid werden overgenomen. De berekening ging uit van de hypotheekwaarde van de eigen woning. Het advies luidde 0,25 procent van de waarde van de boedel. Dit bedrag werd geacht kleiner te zijn dan de te verwachten verzekeringspremies voor oorlogsmolestrisico. De folder bevat een deel waarop de bijdrage kon worden genoteerd. Bijdragen konden ook worden gestort op naam van penningmeester Moens, op het adres van de bank waarvoor hij werkte, het Noord-Hollandsch Landbouwcrediet N.V.

In de tweede helft van september werd de actie ondersteund met een collecte, min of meer naar het voorbeeld van Den Haag, maar met minder tamtam. De auteur heeft in de dagbladen geen aankondigingen of berichten over de collecte kunnen vinden. Zeker is dat de circulaires werden rondgebracht en, met het

formulierdeel ingevuld, opgehaald door leden van de studentenverenigingen St. Augustinus, V.V.S.L. en het Leidsch Studenten Corps (L.S.C.).[18] Waarschijnlijk had bestuurslid jhr. mr. dr. L.H.N.F.M. Bosch Ridder van Rosenthal vanuit de luchtafweercommissie met de verenigingen de beste contacten. De opbrengst is onbekend.

In haar algemene ledenvergadering van woensdag 27 september besloten de leden van de LVI met algemene stemmen aan de Leidse luchtafweer bij te dragen. De hoogte van hun individuele bijdrage zou afhangen van de waarde van hun bedrijf. Dit was het model dat bij meerdere initiatieven werd gevolgd; de sterkste schouders dragen de zwaarste lasten – bijdragen naar draagkracht. De verwachting werd uitgesproken dat ook de gemeente spoedig een belangrijk bedrag ter beschikking zou stellen.[19]

Net als in andere gemeenten werd het initiatief voor een eigen luchtafweer actief gesteund door de pers. In Leiden was dat het *Leidsch Dagblad*. Hoofdredacteur J.W. Henny was lid van de luchtafweercommissie. De krant plaatste een reeks kleine advertenties met een oproep om aan de Leidse luchtafweer bij te dragen. Hoofdredacteur van *De Leidsche Courant* was Th.B.J. Wilmer. Hij was lid van de commissie van aanbeveling. Als gemeenteraadslid voor de RKSP zou hij zich actief inzetten voor een bijdrage door de gemeente.

Een openbare voordracht door generaal Carstens

Maandagavond 2 oktober kwam generaal Carstens voor de derde keer naar Leiden voor een voor iedereen gratis toegankelijke lezing in de foyer van de Stadsgehoorzaal, met als titel 'De vrijwillige luchtafweer van Leiden'. Volgens de krantenberichten viel de opkomst tegen.[20]

Avondvoorzitter was professor Meijers, voorzitter van de Luchtafweer-Commissie. Van de gemeente worden genoemd wethouder mr. A.F.M.L. Tepe, verschillende verantwoordelijke ambtenaren voor de luchtbescherming en de directeur en onderdirecteur van Gemeentewerken. Aanwezig was ook gemeenteraadslid Daniël Parmentier die een week later de discussie over een gemeentelijke bijdrage zou aanzwengelen.

Generaal Carstens was van oordeel dat een eigen luchtverdediging voor Leiden niet alleen nuttig, maar ook noodzakelijk was. Ten eerste beschikte Leiden over belangrijke industrie, met name op het gebied van voedselvoorziening. Ten tweede behoorde Leiden tot de grote Nederlandse steden die reëel gevaar liepen om te worden gebombardeerd. Samengevat luidde zijn algemene advies voor de

80ste Jaargang ZATERDAG 30 SEPTEMBER 1939 No. 24392

LEIDSCH DAGBLAD

DAGBLAD VOOR LEIDEN EN OMSTREKEN

PRIJS DER ADVERTENTIES:

Bureau Noordeindeplein — Telefoonnummers voor Directie en Administratie 25041 (2 lijnen) Redactie 21507 Postcheque- en Girodienst no. 57055 - Postbus no. 54

PRIJS DEZER COURANT:

Nog steeds weinig nieuws van het front.

Britsche luchtaanval bij Helgoland.

VIJF TOESTELLEN NEERGEHAALD.

AANVALLEN OP NOORSCHE SCHEPEN.

DE ENGELSCHE MAATREGELEN.

In Engeland

HET MINISTERIE VAN VOORLICHTING.

De Vrijwillige Luchtafweer van Leiden

Dit nummer bestaat uit VIER bladen

EERSTE BLAD

HET VOORNAAMSTE NIEUWS VAN HEDEN

BINNENLAND.

AMSTERDAMSCHE BEURS.

Oproep voor de lezing van luitenant-generaal b.d. J.H. Carstens op maandag 2 oktober 1939 in Leidsch Dagblad *van 30 september 1939. Regionaal Archief Leiden.*

beste verdediging van de stad: hoe meer en hoe zwaarder geschut hoe beter.

Op 1 februari en 15 mei had generaal Carstens al luchtverdedigingsplannen gepresenteerd.[21] Het ging om opties van respectievelijk 750.000, 450.000, 350.000 en 200.000 gulden. De eerste optie bestond in zijn geheel uit het zwaardere geschut van vier centimeter, dat door Carstens als minimum werd beschouwd. De 'goedkoopste oplossing' van twee ton zou kunnen worden gerealiseerd door op vier qua ligging geschikte bedrijven een batterij 2-centimetergeschut te plaatsen. Als locaties noemde Carstens de Stedelijke Lichtfabrieken, De Jong's Machinefabriek, de Grofsmederij en de nieuwe fabriek van Van Wijk. Voor 2 oktober had Carstens drie nieuwe luchtverdedigingsplannen van 275.000, 200.000 en 125.000 gulden voorbereid waarin alleen nog maar sprake was van 2-centimetergeschut. Het is duidelijk dat de ambities in de tussenliggende periode naar beneden waren bijgesteld.

De gemeente komt in actie

Het particuliere initiatief werd inderdaad opgepikt – door de gemeenteraad. Vrijwillige luchtafweer werd mondeling aan de orde gesteld tijdens de rondvraag aan het einde van de gemeenteraadsvergadering van 9 oktober.[22] Dat gebeurde door Daniël Parmentier, voorzitter van de raadsfractie van de AR, die de bijeen-

Tweede folder van de Luchtafweer-Commissie Leiden, oktober 1939. Regionaal Archief Leiden.

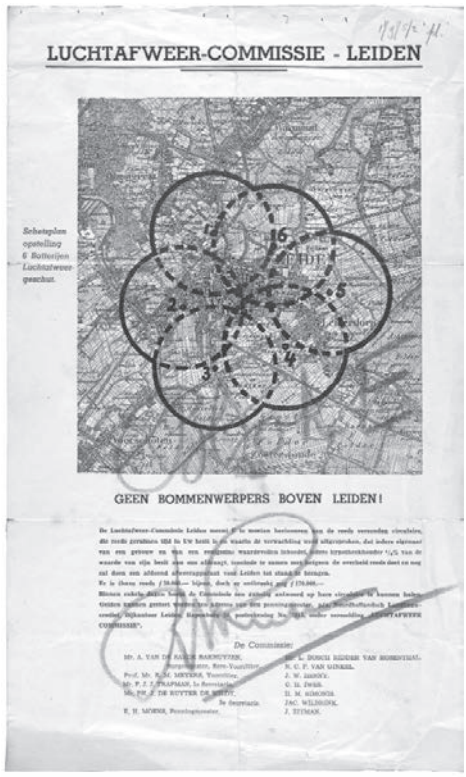

LUCHTAFWEER-COMMISSIE - LEIDEN

Schetsplan opstelling 6 Batterijen Luchtafweergeschut.

GEEN BOMMENWERPERS BOVEN LEIDEN!

De Commissie:

komst met generaal Carstens had bijgewoond. In het dagelijks leven was Parmentier directeur van het textielbedrijf Firma Joh. Parmentier en Co. en daarmee zelf onderdeel van het Leidse bedrijfsleven dat ook door de Luchtafweer-Commissie werd vertegenwoordigd. Op zijn verzoek zegde het College van B en W toe om op zo kort mogelijke termijn aan de raad zijn mening te geven over de vrijwillige luchtafweer en eventuele deelname door de gemeente.

De bal lag nu bij het College. Waarschijnlijk besprak Van de Sande Bakhuyzen het onderwerp eerst met het hoofd Luchtbeschermingsdienst. Ondertussen deden gemeenteambtenaren onderzoek naar de gang van zaken in de gemeenten Den Haag, Utrecht, Dordrecht, Rotterdam, Schiedam en Delft, waar ook aan een vrijwillige luchtafweer werd gewerkt. Ook is er onderzoek gedaan naar de mogelijkheid van het heffen van een specifieke belasting.

Als erevoorzitter van zowel de luchtafweercommissie, de Leidse NVL als het

Leidse comité van de Vereeniging van Nationale Veiligheid was Van de Sande Bakhuyzen een belangrijke spil in het initiatief. Hoewel hij als voorzitter van de gemeenteraadsvergaderingen en voorstander van een Leidse luchtafweer uitvoerig aan de nog komende discussies over een eventuele gemeentelijke bijdrage zou deelnemen, lijkt hij tijdens de vergaderingen nooit op deze belangenverstrengeling te zijn aangesproken. Hij lijkt daartoe ook geen aanleiding te hebben gegeven.

Taak, recht en plicht

Het was alle betrokkenen duidelijk dat de nationale overheid de verantwoordelijkheid voor het nemen van maatregelen voor luchtbescherming en luchtverdediging doorschoof naar lagere bestuursorganen. Die kwestie werd ook in de gemeenteraad aan de orde gesteld. De mededeling van generaal Carstens op 2 oktober dat Leiden niet door het rijk werd verdedigd – geheel conform het regeringsstandpunt – was waarschijnlijk de directe motivatie voor het raadslid Parmentier om het onderwerp luchtafweer in de gemeenteraadsvergadering van 9 oktober aan de orde te stellen. Hij was van mening dat als het rijk niet bijdroeg, de primaire verantwoordelijkheid voor de veiligheid van Leiden lag bij de gemeente en niet bij een particuliere luchtafweercommissie.[23]

In de raadsvergaderingen van 6 november en 4 december 1939 ontspon zich vervolgens een principiële discussie over de rol van de gemeente, rond de begrippen taak, recht en plicht. Tijdens de vergaderingen van 22 december 1938 en die van 22 januari en 6 mei 1940, waarin het besluit tot een gemeentelijke bijdrage na stemming zou worden aangenomen, zou de principiële kwestie over de verantwoordelijkheid een breekpunt blijven, in het bijzonder voor de fractie van de Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) en een deel van de fractie van de SDAP. Zij waren en bleven van mening dat vrijwillige luchtafweer een rijkstaak was.

Maandag 6 november beantwoordde burgemeester Van de Sande Bakhuyzen de aanvankelijke vraag van Parmentier van vier weken daarvoor.[24] Volgens het College was luchtafweer geen taak van de gemeente en daarom ook geen primaire plicht, in tegenstelling tot de mening van Parmentier. Had de gemeente dan het recht om deze taak op zich te nemen? Ook daarop was het antwoord ontkennend. Het College was echter wel van mening dat het raadzaam was als de gemeente luchtafweergeschut zou gaan plaatsen. Volgens de Luchtbeschermingswet was 'passieve luchtbescherming' een taak van de gemeente, onder rechtstreekse leiding van de burgemeester, betaald door de gemeente, met mede-

werking van de inwoners. Perfecte luchtbescherming was onuitvoerbaar en onbetaalbaar en daarom was een eigen luchtafweer nodig – ter aanvulling. Bovendien werkten de omringende steden Amsterdam, Den Haag, Delft en Rotterdam ook aan een eigen luchtafweer.

Het College verklaarde zich bereid de raad voor te stellen om aan het initiatief bij te dragen in overeenstemming met het belang van de gemeente bij de luchtafweer van haar bedrijven, huizen, wegen, bruggen en andere openbare werken. Voorwaarde was dat de luchtafweercommissie eveneens een proportioneel aandeel zou leveren, in overeenstemming met de particuliere belangen. Daarmee was de eerste concrete stap gezet voor een eigen Leidse luchtafweer.

Druk vanuit de Luchtafweer-Commissie Leiden

Nu was het zaak voor de luchtafweercommissie om met een proportionele bijdrage over de brug te komen. De commissie benaderde waarschijnlijk opnieuw bedrijven en organisaties en startte met de verspreiding van een tweede folder, nog geen twee maanden na de eerste. De leus daarvan lijkt afgekeken van die van Den Haag: 'Geen bommenwerpers boven Leiden'.[25] Op de folder is een plattegrond van Leiden en omgeving afgebeeld met zes cirkels als indicatie voor plaats en vuurbereik van even zovele batterijen geschut. De tekst van de folder maakt duidelijk dat de ambities waren bijgesteld. Alleen de kosten voor de opties van maximaal twaalf stukken 2-centimetergeschut worden nog als streefbedragen vermeld; ongeveer 200.000 gulden voor batterijen van twee stukken en 275.000 gulden voor batterijen van drie stukken.

Op haar beurt zette de luchtafweercommissie de gemeente onder druk door te dreigen dat ze haar werkzaamheden zou moeten staken als de gemeente niet bereid zou blijken bij te dragen. Ondanks de campagne was het verzamelde bedrag in november slechts licht gestegen van 30.000 tot niet meer dan 35.000 gulden, waarvan 25.000 afkomstig van de Leidse industrie. Volgens de commissie waren 'velen onwillig', omdat men vond dat de gemeente het goede voorbeeld moest geven en op moest komen voor de veiligheid van de ingezetenen waarvan geen bijdrage kon worden verwacht.[26]

Zaterdag 2 december dienden de confessionele raadsleden Parmentier (ARP), Wilmer (RKSP), Beekenkamp (ARP) en Bosch van Rosenthal (CHU) een schriftelijk voorstel in bij B en W, slechts twee dagen voor de raadsvergadering van de maandag daarop. In hun brief vroegen de raadslieden om zo spoedig mogelijk te onderzoeken of het wenselijk was dat het gemeentebestuur de 'actieve lucht-

Voorpagina van de folder bij de publiekscampagne voor de vrijwillige luchtafweer in Den Haag, ca. 15 september 1939. NIOD.

bescherming' tot uitvoering zou brengen, de bevindingen zo snel mogelijk mee te delen en eventueel met voorstellen te komen.[27] De drie laatstgenoemde indieners hadden banden met de luchtafweercommissie.

In de daaropvolgende raadsvergadering van 4 december waar het voorstel werd besproken, pleitte Parmentier tegen het idee om zonder onderzoek aan de Luchtafweer-Commissie Leiden bij te dragen. Na enige discussie werd het voorstel-Parmentier c.s. zonder hoofdelijke stemming aangenomen en omgezet in een formeel verzoek aan B en W om een preadvies.[28]

De kwestie was een agendapunt in de Collegevergadering van 14 december. Het is duidelijk dat B en W bereid waren een grote bijdrage te leveren, maar niet verwachtte in samenwerking met de commissie veel verder te komen dan aanschaf van twaalf stukken 2-centimetergeschut. Op basis van de beschikbare informatie werd besloten dat het gemeentebestuur zou voorstellen om 125.000 gulden aan een Leidse luchtafweer bij te dragen, onder nog nader te bepalen voorwaarden. Dat bedrag was gebaseerd op een geschat streefbedrag van 200.000 gulden. Het extract uit de notulen van de vergadering meldt dat SDAP-wethouder Van Stralen tegen was en zich had onthouden van stemmen.[29]

Wel of niet bijdragen?
De raadsvergadering van 22 december 1939

Voor het doorhakken van de knoop waren vervolgens nog twee raadsvergaderingen nodig – die van 22 december 1939 en 22 januari 1940. De discussies in beide vergaderingen kunnen niet los van elkaar worden gezien, want het nemen van een beslissing werd tijdens de discussie in de eerste vergadering uitgesteld tot de tweede. Ten eerste waren en bleven de meningen over verantwoordelijkheid en rol van de gemeente verdeeld. Ten tweede stonden de effectiviteit en de kosten van het plan uitgebreid ter discussie. Boden twaalf lichte kanonnen wel voldoende veiligheid? En zo nee, wat was er dan wel nodig? En wat ging dat dan kosten? Daarnaast waren er enkele minder urgente zaken. Zo was er de hardnekkige angst dat plaatsing van geschut juist extra gevaar voor Leiden zou opleveren en ook waren er vragen over aanschaf van kabelballons en zoeklichten.

Het voorstel van het College werd vrijdagavond 22 december besproken. Het werd laat. Halverwege de vergadering was het elf uur. Omdat Van de Sande Bakhuyzen moest bekennen dat hij weinig concreets kon zeggen over de voorwaarden, zoals het kaliber van het geschut, de hoeveelheid kanonnen en munitie, de levertijden, de opleiding van personeel en de oprichting van een afdeling, stelde hij staande de vergadering voor om in ieder geval een principebesluit te nemen om het initiatief van de luchtafweercommissie te steunen en later te beslissen over de voorwaarden.

Op dit late uur bleek de raad echter te verdeeld om tot een besluit te komen. Met een kleine meerderheid van achttien tegen veertien stemmen werd het voorstel aangehouden tot de volgende vergadering van 22 januari 1940. De vier raadsleden van het voorstel Parmentier c.s. stemden tegen. SDAP-raadslid Oostveen was kritisch over de druk vanuit de luchtafweercommissie. Hij moest vaststellen dat '[…] de industrieën allerberoerdst uit den hoek zijn gekomen, want zij met haar allen en dat deel der burgerij, hetwelk ook heeft bijgedragen, hebben f 35.000,- bijeengebracht'. In deze en alle komende vergaderingen zou hij tegenstemmen.[30]

Effectiviteit en kosten
De raadsvergadering van 22 januari 1940

Exact één maand later werd het voorstel van het College opnieuw besproken, in de raadsvergadering maandagavond 22 januari 1940 in de aula van het Stedelijk Gymnasium. Voor deze vergadering was generaal Carstens opnieuw uitgenodigd

om in een besloten deel van de vergadering alsnog de informatie te bieden die in de vorige vergadering werd gemist. Na zijn bezoeken in februari, mei en oktober werd dit zijn vierde bezoek aan Leiden. Na afloop zou in de plenaire vergadering worden gestemd.

De vergadering begon met een openbaar deel waarin de fracties hun standpunten toelichtten. De voornaamste tegenstanders van een gemeentelijke bijdrage aan een Leidse luchtafweer waren zoals gezegd de tweekoppige fractie van de VDB en de grote fractie van de SDAP, al was die laatste verdeeld. Over de verantwoordelijkheid van de gemeente waren beide partijen het echter eens. Voor links was defensie een overheidstaak die niet thuishoorde bij de gemeente, maar bij het rijk, en zeker niet mocht worden overgelaten aan particulier initiatief.

In de vergadering van 22 december had VDB-fractievoorzitter Riedel het zo gezegd: 'De vrijzinnig-democraten blijven uitsluitend de passieve luchtbescherming zien als de taak der gemeente.' Het devies van de VDB was: 'niet schieten, maar blusschen', in plaats van het stoere 'niet schuilen, doch schieten', waarmee in Rotterdam campagne werd gevoerd. SDAP-fractielid Jongeleen was van mening dat vanwege het belang van een aantal Leidse bedrijven de rolverdeling duidelijk was: 'Het Rijk heeft daarom tot taak de industrieën van Leiden tegen aanvallen uit de lucht te beschermen.' Zijn conclusie luidde: 'Indien alle gemeentebesturen denzelfden kant uitgaan, dien het College den Raad nu voorstelt te gaan, zal de Regeering de betaling van heel grote bedragen op de gemeenten afwentelen.'[31] Een rake analyse van de situatie.

Behalve dat ze een gemeentelijke luchtafweer principieel afwezen, waren VDB en SDAP tegelijkertijd kritisch over de effectiviteit van het voorliggende plan. Twaalf kanonnen van twee centimeter boden naar hun mening niet genoeg veiligheid. En ook nog eens voor teveel geld. Zij pleitten voor meer kanonnen, inclusief kanonnen van zwaarder kaliber, aangevuld met kabelballons en zoeklichten, al was dat financieel onuitvoerbaar. Vooral communisten en sociaaldemocraten stonden in de jaren dertig namelijk zeer kritisch – in de termen van die tijd defaitistisch – tegenover de mogelijkheden van het afweren van luchtaanvallen. Elke suggestie dat het mogelijk zou zijn om de burger tegen een bombardement te verdedigen was in hun ogen een vorm van misleiding – een vorm van volksverlakkerij. Riedel in de vergadering van 22 december: 'Het Gemeentebestuur heeft niet alleen enkele fabrieken en monumenten te beschermen; zijn doel is in de eerste plaats de veiligheid van de Leidsche bevolking te verzekeren,

maar welk nut heeft deze van licht afweergeschut? Dit houdt de bommen van den aanvaller niet van de stad af en als extra toelage kunnen de burgers ook nog gedeeltelijk de neervallende scherven van de granaten uit het eigen geschut ontvangen, hetgeen nogal eens voorkomt.' En: 'Het is haast niet mogelijk in den Raad iets anders dan een zeer magere beslissing te nemen, die in ieder geval een massa geld kost.'[32] Zelfs Van Bemmelen van de Liberale Staatspartij en voorzitter van het Comité Leiden van de Vereeniging voor Nationale Veiligheid, toch indirect bij de zaak betrokken, was kritisch over de kosteneffectiviteit van het voorliggende plan.

Tijdens het aansluitende besloten deel van de vergadering kon generaal Carstens veel van de raadsvragen over de voorwaarden van deelname aan de Luchtafweerdienst zonder veel moeite verduidelijken. Aan het beantwoorden van de praktische vragen had hij meer werk.

In principe pleitte Carstens voor aanschaf van meer en zwaarder kaliber geschut, maar het bezwaar daartegen waren de hoge kosten. Hij verdedigde de effectiviteit van zijn luchtverdedigingsplannen met zijn versie van de wet van de verminderde meeropbrengst: 'Het verschil tusschen een bescheiden luchtverdediging en niets is veel groter dan het verschil tusschen een krachtige luchtverdediging en een bescheiden.' En later: 'Ik maak wel eens deze vergelijking: wanneer men een huis heeft, dat men zoo goed mogelijk wil verzekeren tegen inbraak, voorziet men de deur van een grendel en een behoorlijk nachtslot en de ramen van rolluiken, maar dan is er nog een klein kansje, dat de inbrekers door het dak binnenkomen.' Als het beveiligen van het dak vervolgens te duur is, dan redeneert men niet: 'ik neem [ook] geen nachtslot en geen knip op de deur'.[33]

Daarnaast beschikte Leiden over een uitgebreide indirecte beveiliging tegen luchtaanvallen. In het zuiden profiteerde Leiden van de luchtverdediging van Den Haag en in het noorden en westen van de aanwezigheid van de vliegvelden Schiphol en het nieuwe vliegveld Valkenburg. Vanuit het oosten was Leiden echter kwetsbaar.

Verder lagen er nog vragen over de inzet van kabelballons en zoeklichten. Daarover was Carstens duidelijk. Beiden waren niet kosteneffectief. Ten eerste waren beide veel duurder dan geschut. Ten tweede konden geen van twee kanonnen vervangen. Kabelballons moesten door geschut worden beveiligd om effectief te zijn, terwijl zoeklichten er juist waren om geschut te ondersteunen. Carstens schatte de kosten van zoeklichten voor Leiden op 500.000 gulden,

terwijl effectieve nachtaanvallen op dat moment in de praktijk nog nauwelijks uitvoerbaar waren.

Extra gevaar voor Leiden?

Een belangrijk thema was de bezorgdheid van enkele gemeenteraadsleden over het mogelijke extra gevaar dat plaatsing van luchtafweergeschut voor Leiden zou kunnen betekenen. Dezelfde vrees speelde ook bij andere initiatieven elders in Nederland.

Ten eerste was er de vrees dat Leiden door plaatsing van luchtafweergeschut zijn juridische status van 'open stad' zou verliezen en die van 'verdedigde stad' zou krijgen, waardoor de stad in geval van oorlog aangevallen of gebombardeerd mocht worden. Dit was Warschau eind september overkomen.

Carstens kon de raadsleden geruststellen. Volgens het geldende internationale recht waren aanvallen op burgers verboden. Er was pas sprake van een verdedigde plaats als Leiden bijvoorbeeld door grondtroepen tegen grondaanvallen zou worden verdedigd, zoals in Warschau het geval was geweest. Luchtafweergeschut ter verdediging van burgers en industrie veranderde niets aan de juridische status. Al in 1937 hadden bombardementen op Guernica en Sjanghai echter duidelijk gemaakt, dat op bescherming door het recht in geval van oorlog niet kon worden gerekend. De generaal vroeg zich dan ook hardop af of oorlogvoerenden zich in de praktijk door het recht zouden laten leiden. 'Wij weten echter allen, dat alle oorlogvoerende mogendheden bij het begin van den oorlog hebben verklaard, dat zij alleen militaire objecten zullen bombardeeren en geen bombardementen zullen uitvoeren op de burgerbevolking. In hoeverre zij zich aan haar woord gehouden hebben, wil ik buiten beschouwing laten […].' In Leiden zou de voedselvoorziening en dus de Meelfabriek doelwit kunnen zijn, maar ook de Grofsmederij, de Lichtfabrieken, het stadhuis en enkele militaire objecten, zoals het stationsemplaçement en de kazernes.

Ten tweede was er de taaie en moeilijk te weerleggen angst dat plaatsing van geschut juist luchtaanvallen zou aantrekken. Was het dan niet verstandiger om juist geen kanonnen aan te schaffen? Mogelijk zouden vijandelijke vliegtuigen dan doorvliegen naar bijvoorbeeld Den Haag dat wel werd verdedigd met luchtafweergeschut. Blijkbaar voelde men zich veilig als de bommen bij de buren zouden vallen; een illustratie van het zogenaamde 'Nimby-syndroom'.

Over deze kwestie was Carstens kort en bondig. 'Ik zie dus in het geheel geen aantrekkingsvermogen in de aanwezigheid van afweergeschut.' Vliegtuigen zou-

den zich niet van hun opdracht laten afleiden. En samenvattend: 'Zit er geen vijand op den grond tegenover ons dan kunnen de eenige aanvallen zijn luchtaanvallen. Naar mijn persoonlijke meening zal men niet een plaats uit de lucht aanvallen, wanneer daartoe geen speciale opdracht is gegeven. Maar nu: als er geen vijand tegenover ons op den grond zit, wat voor gevaar zullen wij dan anders loopen dan dat van aanvallen uit de lucht? […] Pas wanneer de vijand ons land binnenkomt, Den Haag en Wassenaar gepasseerd is en aanvallen op Leiden doet, terwijl wij troepen op den grond hebben, wordt Leiden een verdedigde stad.'[34]

Stemming

Na vertrek van generaal Carstens werd het voorstel van B en W voor een gemeentelijke bijdrage van 125.000 gulden aan de Leidse vrijwillige luchtafweer in de plenaire vergadering met tweeëntwintig tegen negen stemmen aangenomen.[35]

De tweekoppige VDB-fractie stemde tegen, de SDAP stemde verdeeld. De fractieleden Oostveen en Jongeleen stemden samen met wethouder Van Stralen tegen. De laatste was het niet eens met de scheve verdeling van de kosten tussen particulieren en gemeente, waarvan de gemeente nu het 'leeuwendeel' bijdroeg. Opmerkelijk was de stem voor van het enige communistische raadslid Van Welzen. Hij was voorstander van een zo groot mogelijke veiligheid voor de burgerbevolking en was bereid tot geldelijke offers.

Het laatste loodje

Nu was het zaak dat de Luchtafweer-Commissie Leiden de benodigde 75.000 gulden bijeen zou brengen. Het *Leidsch Dagblad* startte op donderdag 25 januari met een tweede reeks advertenties. Die meldden dat er van de 75.000 gulden nog 36.000 gulden bij elkaar moest worden gebracht. In de bestuursvergadering van het LVI van 26 februari werd opnieuw een commissie benoemd, met als doel de verschillende industriëlen die nog niet hadden bijgedragen te gaan bezoeken. Lid waren A. de Koster, N.C.F. van Ginkel en secretaris mr. F.J.J. Trapman.[36] Vanaf 12 maart meldden de advertenties dat het tekort met 6.000 gulden was teruggelopen tot 30.000 gulden. Ondertussen werden er drie nieuwe afdelingen van de Luchtafweerdienst opgericht, in Leeuwarden, Utrecht en Rotterdam.

Op 2 april kon secretaris De Ruijter de Wildt de burgemeester schriftelijk bevestigen dat de Luchtafweer-Commissie ruim 47.000 gulden had ingezameld en het tekort dus slechts met 2.000 gulden verder was afgenomen. Samen met de toezegging van de gemeente was er 172.000 gulden beschikbaar. Zes batterijen

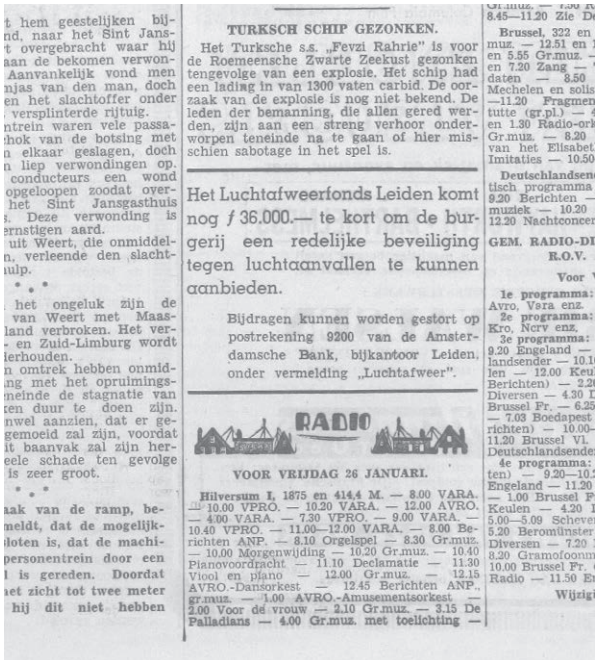

t hem geestelijken bij-
nd, naar het Sint Jans-
t overgebracht waar hij
aan de bekomen verwon-
Aanvankelijk vond men
njas van den man, doch
en het slachtoffer onder
versplinterde rijtuig.
ntrein waren vele passa-
hok van de botsing met
n elkaar geslagen, doch
n liep verwondingen op.
conducteurs een wond
opgeloopen zoodat over-
het Sint Jansgasthuis
s. Deze verwonding is
ernstigen aard.
uit Weert, die onmiddel-
n, verleende den slacht-
ulp.

* * *

het ongeluk zijn de
van Weert met Maas-
land verbroken. Het ver-
- en Zuid-Limburg wordt
erhouden.
n omtrek hebben onmid-
ng met het opruimings-
neinde de stagnatie van
ten duur te doen zijn.
nwel aanzien, dat er ge-
gemoeid zal zijn, voordat
it baanvak zal zijn her-
eele schade ten gevolge
is zeer groot.

* * *

aak van de ramp, be-
meldt, dat de mogelijk-
doten is, dat de machi-
personentrein door een
l is gereden. Doordat
het zicht tot twee meter
hij dit niet hebben

TURKSCH SCHIP GEZONKEN.

Het Turksche s.s. „Fevzi Rahrie" is voor de Roemeensche Zwarte Zeekust gezonken tengevolge van een explosie. Het schip had een lading in van 1300 vaten carbid. De oorzaak van de explosie is nog niet bekend. De leden der bemanning, die allen gered werden, zijn aan een streng verhoor onderworpen teneinde na te gaan of hier misschien sabotage in het spel is.

Het Luchtafweerfonds Leiden komt nog *f* 36.000.— te kort om de burgerij een redelijke beveiliging tegen luchtaanvallen te kunnen aanbieden.

Bijdragen kunnen worden gestort op postrekening 9200 van de Amsterdamsche Bank, bijkantoor Leiden, onder vermelding „Luchtafweer".

RADIO

VOOR VRIJDAG 26 JANUARI.

Hilversum I, 1875 en 414.4 M. — 8.00 VARA. — 10.00 VPRO. — 10.20 VARA. — 12.00 AVRO. — 4.00 VARA. — 7.30 VPRO. — 9.00 VARA. — 10.40 VPRO. — 11.00—12.00 VARA. — 8.00 Berichten ANP. — 8.10 Orgelspel — 8.30 Gr.muz. — 10.00 Morgenwijding — 10.20 Gr.muz. — 10.40 Pianovoordracht — 11.10 Declamatie — 11.30 Viool en piano — 12.00 Gr.muz. — 12.15 AVRO.-Dansorkest — 12.45 Berichten ANP., gr.muz. — 1.00 AVRO.-Amusementsorkest — 2.00 Voor de vrouw — 2.10 Gr.muz. — 3.15 De Palladians — 4.00 Gr.muz. met toelichting —

8.45—11.20 Zie D

Brussel, 322 en
muz. — 12.51 en
en 5.55 Gr.muz. —
en 7.20 Zang —
daten — 8.50
Mechelen en solis
—11.20 Fragmen
tuite (gr.pl.) —
en 1.30 Radio-ork
Gr.muz. — 8.20
van het Elisabet
Imitaties — 10.50

Deutschlandsen
tisch programma
9.20 Berichten —
muziek — 10.20
12.20 Nachtconcer

GEM. RADIO-DI
R.O.V.

Voor

1e programma:
Avro, Vsra enz.
2e programma:
Kro, Ncrv enz.
3e programma:
9.20 Engeland —
landsender — 10.1
len — 12.00 Keu
Berichten) — 2.2
Diversen — 4.30
Brussel Fr. — 6.25
— 7.03 Boedapest
richten) — 10.00–
11.20 Brussel Vl.
Deutschlandsende
4e programma:
ten) — 9.20—10.
Engeland — 11.20
— 1.00 Brussel F
Keulen — 4.20
5.00—5.00 Scheve
5.20 Beromünster
Diversen — 7.20
8.20 Gramofoonm
10.00 Brussel Fr.
Radio — 11.50 E

Wijzig

Advertentie in Leidsch Dagblad *van 25 januari 1940 met een oproep van de Luchtafweer-Commissie Leiden om geld te storten op de rekening van de penningmeester. Regionaal Archief Leiden.*

van twee stukken 2-centimetergeschut kostten op dat moment 186.570 gulden, dus was er nog slechts 14.000 gulden nodig. Als de gemeente zich garant zou stellen voor dat bedrag zou de commissie binnen enkele dagen tot aanschaf van geschut kunnen overgaan.[37]

Opnieuw werd de wenselijkheid ingehaald door de werkelijkheid. Op 9 april 1940 viel Duitsland Denemarken en Noorwegen binnen en ook deze nieuwe oorlog was in Leiden aanleiding tot het maken van meer haast. Enkele dagen voor de Collegevergadering van 17 april hadden één of meer leden van B en W een bespreking met generaal Carstens; zijn vijfde en laatste gedocumenteerde verzoek aan Leiden. Het is duidelijk dat alle stappen voor de oprichting van een afdeling Leiden van de Luchtafweerdienst zijn genomen. Een kort verslag van de ontmoeting meldt dat de benodigde terreinen voor het opstellen van de kanonnen zouden worden gevorderd voor rekening van het rijk. Ook is sprake van 'spoedige ondertekening' van een contract en werving en opleiding van vrijwilligers – mits de gemeenteraad een garantie van 14.000 gulden zou goedkeuren natuurlijk.[38] Welke partij het contract met de staat zou hebben ondertekend is

niet duidelijk; de gemeente, de Luchtafweer-Commissie Leiden, beiden of een andere organisatie.[39] Op het conceptexemplaar in het archief van de Meelfabriek staat in potlood de Kamer van Koophandel genoteerd.[40]

Nu de Luchtafweer-Commissie Leiden opnieuw niet in staat bleek het volledige bedrag bijeen te brengen, waren B en W verplicht met een aanvullend voorstel te komen, zoals burgemeester Van de Sande Bakhuyzen op 22 januari had toegezegd.[41] In de raadsvergadering van 6 mei werd de beschikbaarstelling van 125.000 gulden zonder hoofdelijke stemming opnieuw aangenomen. De aanvullende garantie van 14.000 gulden werd met tweeëntwintig tegen tien stemmen aangenomen. Drie SDAP-raadsleden die op 22 januari nog voor hadden gestemd, stemden nu tegen. Wethouder Van Stralen was tijdens de stemming afwezig. In vergelijking tot de voorgaande vergaderingen kwam het punt slechts kort aan de orde.

En zo werd Leiden de hekkensluiter van de vrijwillige luchtafweer en had het op 10 mei 1940 geen eigen luchtafweer die kon zorgen voor de verdediging van stad en bevolking. De formele afwikkeling volgde tijdens de Duitse bezetting. De raadsbesluiten werden ingetrokken en op 22 juni verscheen er nog één klein berichtje in het *Leidsch Dagblad*. Het meldde dat de luchtafweercommissie haar werkzaamheden had gemeend te moeten staken en zich had opgeheven.[42]

Noten

1 *Leidsche Courant*, *Leidsch Dagblad* en *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 juni 1937.
2 Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Amsterdam, archief Vereeniging voor Nationale Veiligheid, archief 249-835A, inv.nr. 2. Ledenlijsten.
3 *NLC*, 7 april 1937. *LD*, 20 september 1939.
4 Nationaal Archief (NA), Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier), 1914-1940, nr. toegang 2.13.70, inv.nr. GG143-609-1938. Afschrift adres en toelichtingen der Vereeniging voor Nationale Veiligheid aan de minister van Defensie d.d. 13 februari 1938.
5 NA, Ministerie van Defensie: Militaire luchtvaart en -verdediging, 1910-1940 (1944), nr. toegang 2.13.85, inv.nr. 340, 1938/76G. Memorandum betreffende de zelfverdediging van niet-militaire bedrijven en dergelijke tegen luchtaanvallen, 16 september 1938.
6 *LD*, 29 oktober 1938.
7 NA, Defensie / Militaire Luchtvaart, 2.13. 85, inv.nr. 354, 1938/ [G6, nr. Z388]. Brief generaal P.W. Best aan de minister van Defensie, 14 december 1938.
8 Voor een volledig overzicht van de discussie zie doctoraalscriptie: W.H.M. de Natris, *Vrijwillige luchtafweer : de Vereeniging voor Nationale Veiligheid en het Vrijwillig Landstormkorps Luchtafweerdienst 1938-1940* (Nijmegen 1989) 215-219.
9 Regionaal Archief Leiden (RAL), Leidsche Vereeniging van Industriëlen (LVI), nr. toegang 2.11.4. Notulenboek 1929-1946.
10 NIOD, archief Luchtbescherming, archief 249-0422, inv.nr. c4. Zie ook: *LD*, 2 februari 1939.
11 *Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland te Leiden: verslag van de werkzaamheden der kamer en van den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid in 1939* (Leiden 1940) 8.
12 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 577 dossier 'Luchtafweer'. Afschrift brief Luchtafweer-Commissie Leiden aan A. de Koster, 24 mei 1939.
13 NA, Defensie / Militaire Luchtvaart, 2.13. 85, inv.nr. 362, nr. 1939/Art5791.
14 RAL, Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij NV, nr. toegang 142, inv.nr. 35. Notulen 1 en 19 september 1939. RAL, Meelfabriek De Sleutels, nr. toegang 553, inv.nr. 648. Notitie van A. de Koster, 7 maart 1940. Onder voorwaarden verhoogde hij de bijdrage van de Meelfabriek met 7.000 gulden.
15 RAL, Meelfabriek, 553, inv.nr. 648. Brief van generaal J.H. Carstens 29 augustus 1939.
16 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 577 dossier 'Luchtafweer'. Circulaire van de Luchtafweer-Commissie Leiden, ca. 15 september 1939.
17 *LD*, *NLC* en *Lcrt*, 16 september 1939. Kop: 'Vorming van een Luchtafweerfonds'.
18 *LD*, *NLC* en *Lcrt*, 3 oktober 1939.
19 *LD* en *Lcrt*, 28 september 1939.
20 *LD*, *NLC* en *Lcrt*, 3 oktober 1939.
21 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 577 dossier 'Luchtafweer'. Afschrift brief Luchtafweer-Commissie Leiden aan A. de Koster, 24 mei 1939. Zie ook: RAL, Meelfabriek, 553, inv.nr. 648. Notities lezing.
22 *Verslag van de handelingen van den gemeenteraad van Leiden (1939),* 234.
23 *Handelingen (1939),* 234.
24 *Handelingen (1939),* 245-246, 248 en 257-258.
25 RAL, Bibl. 17975-2 plano.
26 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 726 [nr. 626].

27 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 726 [nr. 645].
28 *Handelingen (1939)*, 248 en 257-258.
29 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 626 en nr. 577 dossier 'Luchtafweer'.
30 *Handelingen (1939),* 357-363; citaat Oostveen: 358.
31 *Handelingen (1939),* 359.
32 *Handelingen (1939),* 359.
33 RAL, AZ-1932/176 (IV), dossier '15 Luchtafweergeschut'. Notulen gemeenteraadsvergadering met gesloten deuren 22 januari 1940 (Notulen); citaten: 9 en 20-21.
34 RAL, AZ-1932/176 (IV), dossier '15 Luchtafweergeschut'. Notulen; citaten: 11, 21-22 en 29.
35 *Verslag van de handelingen van den gemeenteraad van Leiden (1940),* 13-14.
36 RAL, LVI, 2.11.4. Notulenboek 1929-1946.
37 RAL, AZ-1932/176 (IV), dossier '15 Luchtafweergeschut' [nr. 761, nr. 763]. Brieven van 2 en 3 april 1940.
38 RAL, AZ-1932/176 (II), nr. 571. Kort getypt verslag, 15 april 1940.
39 NA, Defensie / Militaire Luchtvaart, 2.13.85, inv.nr. 474, nr. 1939/132 [nr. 112/40].
40 RAL, Meelfabriek, 553, inv.nr. 648.
41 *Handelingen (1940),* 30 en 72.
42 *LD*, 22 juni 1940.

Gezicht op Leiderdorp. Detail uit tekening door H.P. Schouten, ca. 1725. Regionaal Archief Leiden.

De Vlam van Oproer

De patriotse revolutie in Leiderdorp 1784-1787

Edward Sodderland

Patriotten en orangisten

De jaren tachtig van de 18de eeuw kenmerkten zich door een steeds scherper wordende tweedeling in de Nederlandse samenleving.[1] Hierin kwamen de staatsgezinde patriotten steeds feller te staan tegenover de aanhangers van de stadhouder, de Prins van Oranje. Zij werden orangisten of prinsgezinden genoemd. De patriotten, een opkomende groep kritische burgers, stelden stadhouder Willem V verantwoordelijk voor de catastrofaal verlopende oorlog met Engeland en de economische stagnatie die hiervan het gevolg was. Daarom wilden ze niet langer afhankelijk zijn van het door de stadhouder gecontroleerde leger en de schutterijen. Nu wilden ze zelf hun veiligheid bewaken door eigen exercitie-genootschappen (vrijkorpsen) op te richten. Ze ageerden ook tegen de corruptie van de aristocratische bestuurders, die elkaar ambten en regeringsposten toespeelden. Willem V was de spil van dit patronagesysteem. Als reactie hierop nam de revolutionaire roep om democratisering in de volgende jaren verder toe. In de strijd tussen beide partijen werd ook het platteland betrokken toen er in 1784 een inval dreigde van de keizer van Oostenrijk. De patriotten richtten hun exercitiegenootschappen op om bij een inval het land te kunnen verdedigen. Deze 'volkswapening' zette veel kwaad bloed bij de orangisten. De heftige strijd tussen beide partijen bracht Nederland zelfs in een staat van burgeroorlog. De patriotten boekten hierin een voorlopige overwinning tot in 1787 Pruisische troepen het land binnen vielen en het gezag van Willem V herstelden. Vervolgens startte hij een contrarevolutie. In 1795 keerden de kansen opnieuw, toen Franse revolutionaire legers de in de winter bevroren grote rivieren overstaken en de patriotten weer aan de macht brachten.

Naar de vaak felle strijd tussen patriotten en orangisten is met name in de

Edward Sodderland studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden. Hij werkt als cognitief gedragstherapeut bij GGZ-Leiden, een onderdeel van Rivierduinen. Sinds enkele jaren doet hij onderzoek naar de geschiedenis van zijn woonplaats Leiderdorp.

grote steden veel onderzoek gedaan.[2] Hoe de strijd zich op het platteland afspeelde is veel minder onderwerp van onderzoek geweest.[3] Dit onderzoek wil voorzien in deze lacune in de geschiedschrijving en richt zich op de hectische revolutiejaren 1784-1787 in Leiderdorp. Ook hier raakten de gemoederen verhit. Hoe ontstond en verliep deze lokale strijd tussen patriotten en orangisten in Leiderdorp, wat was de rol van het patriotsgezinde Gerecht en het exercitiegenootschap? Hoe reageerde de door patriotten gedomineerde gewestelijke overheid? Zien we in de omliggende dorpen dezelfde ontwikkelingen? In het Regionaal Archief Leiden en het Nationaal Archief in Den Haag is archiefonderzoek gedaan naar deze periode in de geschiedenis van Leiderdorp.

De volkswapening in Leiderdorp

Eind 1784 dreigde er een inval van keizer Jozef II van het Heilige Roomse Rijk en enig heerser over de Oostenrijkse Nederlanden. De door patriotten gedomineerde Staten van Holland brachten daarom het land in staat van verdediging.[4] Zij besloten tot 'wapening' van het platteland om het leger op sterkte te brengen. Alle mannen tussen achttien en zestig jaar moesten zich melden voor de 'opschrijving' en loting, waarbij één op de drie lotelingen onder de wapenen moest komen. Hieruit zouden exercitiegenootschappen worden opgericht. In Leiderdorp werd dit het exercitiegenootschap 'Onder Vrijheijds Krijgsbanier Leeft en Sterft de Batavier'.[5] Het oranjegezinde deel van de plattelandsbevolking in het gewest Holland protesteerde heftig tegen deze patriotse acties. Zij beschouwden de loting als een aantasting van het gezag van de Prins van Oranje en boden op veel plaatsen verzet.

Wat gebeurde er in Leiderdorp vanaf de afkondiging van de loting? In december 1784 kregen de gerechten van alle dorpen in Holland de opdracht van hogerhand om de oproep tot wapening algemeen bekend te maken.[6] In Leiderdorp werd de oproep 'afgelezen' voor het Rechthuis. Het Rechthuis bestond uit niet meer dan een Rechtkamer, een kamer voor de secretaris en een kelderkamer in herberg Den Hoorn aan de Doesbrug. Het Gerecht van Leiderdorp kwam als rechtbank (vierschaar van schout en schepenen) regelmatig bij elkaar om recht te spreken in civiele zaken (schuldregelingen, eer- en reputatiekwesties, voogdijzaken, faillissementen). Als bestuurlijk college had het minder om handen, maar nu moest het de loting organiseren.[7]

De dag van de loting was bepaald op 26 januari 1785. Er waren inmiddels lijsten van weerbare mannen opgesteld, die zich moesten melden voor de loting.

Iedere derde man, door het lot aangewezen, zou men 'in de wapenen' brengen. Degene die 'ongenegen was het geweer te dragen' kon een andere weerbare man als plaatsvervanger zoeken (tegen betaling) en was dan vrijgesteld van deze paramilitaire training. Een aantal beroepsbeoefenaren werd vrijgesteld, zoals onder anderen predikanten, schoolmeesters, ouderlingen, diakenen, tolbedienden, belastinginners en vracht- en beurtschippers. Mannen die door lichaamsgebreken 'onbekwaam waren tot de wapenhandel' waren eveneens vrijgesteld, maar moesten wel een attestatie overleggen van een doctor of chirurgijn. De ingelote manschappen moesten worden voorzien van een geweer (snaphaan) met bajonet, een patroontas en zes vuurstenen. De vermogenden moesten dit op eigen kosten doen en de onvermogenden zouden ze uitgedeeld krijgen uit het landelijk magazijn. Tegelijk met de afkondiging werden er door het Gerecht twee drilmeesters aangesteld 'tot oefening in de wapenhandel' (exerceren en oefenen met wapens).[8]

Van de gebeurtenissen op de dag van de loting zijn twee versies te onderscheiden. In de 'Notulboeken van de burgemeesteren' moet de schout overhaast vluchten voor dreigend geweld.[9] Het notulenboek van de baljuw (de vertegenwoordiger van de landsheer die belast was met de hogere rechtspraak) en de archieven van de Staten van Holland en Gecommitteerde Raden (het uitvoerend orgaan van de Staten van Holland) geven een gedetailleerder en afwijkend verloop van deze dag.

Een centrale figuur in deze strijd was mr. Cornelis Pieter Chastelein, die van 1773 tot 1787 schout was van Leiderdorp. Chastelein was de zoon van oudburgemeester Cornelis Chastelein in Leiden. Behalve schout was hij ook secretaris van de Academische Vierschaar (de rechtbank van de universiteit) in Leiden en rentmeester van het kapittel ten Hogelande.[10] Chastelein was een felle patriot en bevriend met de Leidse fabrikant en patriot Pieter Vreede. Samen speelden ze een belangrijke rol in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden in Leiden.

'Stooten en stampen'

In het stadsarchief (Resoluties van het Gerecht) van Leiden en in het dingboek van Leiderdorp lezen we over de gebeurtenissen op de dag van de loting en over de contacten tussen schout Chastelein en burgemeester Van der Meer van Leiden (burgemeester van de stadsheerlijkheid Leiderdorp).[11] Het dingboek is het boek waarin het Gerecht verslag deed van de rechtspraak en bestuur, de correspondentie met hogere overheden en van de verkiezing van schepenen. Op woensdag 26 januari 1785 waren de leden van het Gerecht om negen uur aanwezig in het

Rechthuis voor het houden van de loting. Al snel verzamelde zich een grote menigte voor het Rechthuis. Om half tien gaf de schout de verzamelde boeren toestemming met drie personen tegelijk de Rechtkamer binnen te komen. Tot zich opeens 'de gansch vergaderde hoop' tegelijk naar binnen drong en weigerde te loten. Na 'stooten en stampen' van de boeren werd de schout zo in het nauw gebracht dat hij ternauwernood kon ontsnappen. Zo snel hij kon, vluchtte hij naar Leiden met de bedoeling met gewapende hulp uit de stad terug te keren.

In Leiden aangekomen zocht hij direct de burgemeester op. De ambachtsheerlijkheid Leiderdorp was eigendom van de stad die dus ambachtsheer was. Leiden werd bestuurd door vier burgemeesters. Eén van de vier burgemeesters fungeerde als ambachtsheer. De schout verzocht deze burgemeester om assistentie 'wegens de onwilligheid en brutaliteiten der ingezetenen van Leiderdorp'. Deze zegde in eerste instantie een detachement van achttien manschappen toe. De schout vond dit te weinig, want hij beweerde wel tweehonderd manschappen nodig te hebben. De burgemeester was bang de verdediging van de stad teveel te verzwakken gezien de ondertussen gemelde onrust in de directe omgeving. Voor hem was dit voldoende reden om iedere assistentie voor Leiderdorp te weigeren. De schout kreeg het advies terug te gaan naar Leiderdorp en de loting op te

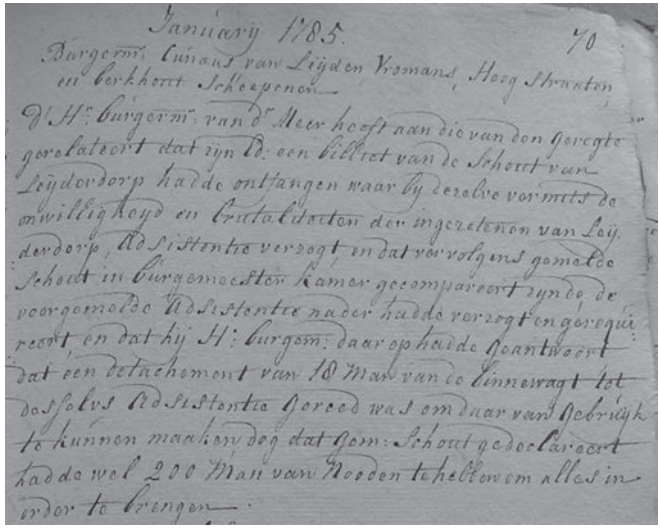
January 1785. 70

Burgerm. Cuiaus van Leijden Vromans, Hoog Straaten
en Berkhout Schepenen

D. H. Burgerm. van d. Meer hoofd aan die van den Gerechte
gerelateert dat zijn Ed. een billiet van de Schout van
Leijderdorp hadde ontfangen waar bij derselve vermits de
onwilligheyd en brutaliteiten der ingezetenen van Leij.
derdorp, de Assistentie verzogt en dat voorts zijns gemelde
Schout in Burgemeesters Kamer gecompareert zijnde de
voorgemelde de Assistentie nader hadde verzogt en gerequi
reert en dat hij H: Burgem: daar op hadde geantwoort
dat een detachement van 18 Man van de Linnewagt tot
dosselvs de Assistentie Gerecd was om daar van Gebruijk
te kunnen maaken doch dat Gem: Schout gedeclareert
hadde wel 200 Man van Noden te hebben om alles in
order te brengen.

Verzoek van de schout van Leiderdorp aan de burgemeesters van Leiden om militaire assistentie, 1785. Regionaal Archief Leiden.

heffen. De schout maakte 'swarigheijd' om zonder assistentie terug te gaan en drong aan op assistentie van de eerder beloofde achttien manschappen. Hij zei dat hij ter extra ondersteuning zelfs nog twintig van zijn vrienden uit Leiden zou meenemen. De burgemeester hield voet bij stuk. De schout reageerde verontwaardigd en zei dat het de order van de Staten van Holland was om de loting te houden en zei 'ik zal er mijn kop aan wagen'. Er was hem duidelijk veel aan gelegen de loting toch te houden. Hij stond niet voor niets bekend als een felle patriot. Korte tijd later bleek dat de schout zich alsnog had bedacht. Hij liet de burgemeester weten op advies van zijn vrienden te zijn thuis gebleven. Inmiddels had hij een schriftelijke opdracht naar Leiderdorp gestuurd om de loting op te schorten. Daarna bleef het rustig in het dorp. Tot zover de lezing van de gebeurtenissen in het dingboek, waarin het vertrek van de schout uit Leiderdorp wordt voorgesteld als een plotselinge vlucht.

Vertrek per rijtuig

De notulenboeken van de baljuw van Rijnland en de archieven van Gecommitteerde Raden en de Staten van Holland schetsen een gedetailleerder, maar ook afwijkend verloop van de dag van de loting.[12] Ze bevatten getuigenverklaringen en de letterlijke teksten van de briefwisseling tussen schout, baljuw en Gecommitteerde Raden op deze dag. Nu komen we pas te weten hoe deze dag afliep en hoe men de schuldigen opspoorde en veroordeelde.

Ook in dit verslag dringt zich de'gansch vergaderde hoop' boeren onder veel tumult tegelijk de Rechtkamer in en weigert te loten. Enkele getuigen uitten hun twijfel of het wel allemaal Leiderdorpers waren. Er werden oranje linten gedragen en men riep leuzen als 'niet loten, niet exerceren, Oranje, Oranje!' De leden van het Gerecht voelden zich ernstig bedreigd. De schout probeerde de gemoederen te kalmeren en riep 'bedaar wat en ga uit de kamer, daarna worden jullie drie aan drie binnen geroepen'. Hierop vertrok de menigte 'onder verward geschreeuw' uit de Rechtkamer en verplaatste zich naar de Lage Rijndijk. Op de Hoge Rijndijk, aan de Zoeterwoudse kant, werd ook een grote menigte gezien bij het Rechthuis aldaar. De schout besloot vervolgens naar Leiden te gaan en daar de burgemeester om tweehonderd manschappen te vragen. Een van de Leiderdorpse schepenen raadde hem dit af en adviseerde eerst nadere orders uit Leiden af te wachten. Hij negeerde dit advies, waarna een andere schepen hem in zijn rijtuig hielp. Dit rustige vertrek past dus niet bij een overhaaste vlucht naar Leiden. Vóór elf uur was hij al in Leiden.

Nadat de menigte was vertrokken keerde de rust in het Rechthuis terug. Er was dus geen sprake geweest van geweld, alleen van dreiging van geweld. De overige leden van het Gerecht bleven nog een half uur in het Rechthuis voordat ze naar huis vertrokken. Eén van de leden van het Gerecht rookte eerst nog een pijp in de Rechtkamer voor hij naar zijn huis op de Doeslaan liep. Onderweg voelde hij zich wel bedreigd toen hij bij het passeren van een groepje mensen iemand hoorde roepen 'daar heb je zo'n blixems kind'. Hij was van mening dat enkele mensen onder invloed waren. Twee schepenen getuigden later dat de meeste mensen op straat hun hoed voor hen afnamen. Een andere schepen begaf zich naar het Rechthuis van Zoeterwoude. Op straat kwam hij twee opgeschoten jongens tegen met oranje linten, die de indruk wekten hem met de hoed in het gezicht te willen slaan. Het bleef bij een gebaar.

In Leiden aangekomen bezocht de schout eerst de burgemeester en vroeg dringend om assistentie van gewapende manschappen om alsnog de loting te kunnen houden. Zoals we weten werd dit verzoek afgewezen. Vervolgens schreef hij een brief aan de baljuw met een verzoek om hulp. Deze ontving de brief pas om vier uur 's middags. De baljuw wilde na de brief te hebben gelezen zo snel mogelijk naar Leiderdorp gaan, maar er waren in de stad slechts twee hellebaardiers (soldaten bewapend met een hellebaard, een slag- en stootwapen) beschikbaar. Hij ging naar het huis van de Hoofdofficier van de stad om hem om nog vier hellebaardiers te verzoeken. Hij trof hem niet thuis en wachtte nog vergeefs tot vijf uur. Toen vertrok hij door de Hogewoerdspoort naar Leiderdorp met twee notabelen, zijn Gerechtsbode en twee hellebaardiers. Hij liet een berichtje achter bij de Hoofdofficier om hem zo snel mogelijk de gevraagde hellebaardiers achterna te zenden. Eenmaal in Leiderdorp aangekomen kon hij geen enkele onrust opmerken. Hij liet de 'welgeboren mannen' van het dorp verzamelen voor overleg hoe verder te handelen en maakte een plan 'tot voorkoming van alle disordre'. Daar het dorp in diepe rust was en verder onderzoek naar de schuldigen, genoemd in de brief van de schout, opnieuw de gemoederen zou kunnen verhitten, besloot men voorlopig niets te doen. Wel werd afgesproken dat de welgeboren mannen zouden informeren naar de oorzaken van de onrust. Aangezien het de hele avond rustig bleef in het dorp, besloot de baljuw 's avonds om tien uur met zijn hellebaardiers weer terug te gaan naar Leiden.

Vervolging van 'belhamels en onruststookers'

Welke stappen zette de baljuw om de verdachten op te sporen en te vervolgen?

Enkele dagen na de loting liet hij getuigenverklaringen opnemen van de gebeurtenissen op 26 januari van de leden van het Gerecht en enkele andere ooggetuigen.[13] De baljuw wilde achterhalen wat er die dag precies door wie was gezegd, met name door de 'belhamels' wier namen de schout in zijn brief aan de baljuw had genoemd.[14] Hij vroeg de getuigen ook of er door de schout, bode of anderen 'in de Rechtkamer iets brutaal of dreigends was gezegd waardoor de menigte zich zo onrustig gedragen heeft'. Alle getuigen verklaarden dat de schout zich beheerst had gedragen.

Kort daarop protesteerde de schout in een brief aan de baljuw dat deze nog geen verdachten had opgepakt.[15] Nu hadden ze ruim de gelegenheid gekregen om te vluchten. Hij vroeg om een krachtdadig optreden, want 'ze zijn allen schuldig aan het bedreven geweld tegen de orders van de soeverein en verregaande bedreigingen tegen mij'. De baljuw verklaarde niet tijdig tot vervolging te zijn overgegaan omdat hij plotseling naar Zoeterwoude had moeten gaan. Hij was daar met acht hellebaardiers twee dagen gebleven omdat er bij de afscheidspredi-

Hogewoerdsbinnenpoort. Tekening door Paul Constantin La Fargue, 1770. Regionaal Archief Leiden.

handen weer vrij had, kon hij pas verder met de opsporing van de Leiderdorpse onruststokers.

In totaal werden tien Leiderdorpse mannen die men verdacht, opgepakt en verhoord. Tegen zeven van hen zijn bevelen tot inhechtenisneming uitgevaardigd op verdenking van het roepen van oranjeleuzen en het dragen van oranjesymbolen.[16] Vier verdachten werden uiteindelijk veroordeeld: Jan Huisman (18 jaar, schippersknecht), Willem Kraijenbrink (30 jaar, schippersknecht), Claes de Jong (22 jaar, daggelder) en Tymen de Groot (25 jaar, daggelder). Kraijenbrink ontkende in het verhoor door de baljuw het hem ten laste gelegde. Voorlopig mocht hij weer gaan. Ook bij zijn tweede verhoor bleef hij alles ontkennen, maar nu werd hij in gijzeling genomen en naar de gijzelkamer van het Gravensteen in Leiden gebracht. In Leimuiden was inmiddels Huisman opgespoord en opgepakt door twee hellebaardiers en eveneens naar het Gravensteen gebracht. In het verhoor dat volgde gaf hij de namen van een aantal medeplichtigen. Kraijenbrink en Huisman bekenden beiden een stuk oranje lint te hebben gedragen. Huisman beweerde dit gekregen te hebben van Cornelis van Leeuwen, bijgenaamd Rooie Kees, die bij verhoor verklaarde het buiten zijn hek te hebben gevonden. Een week later meldde zich winkelierster Lijsje Koster, die vertelde op de dag van loting aan Huisman een el oranje lint van zeven duiten te hebben verkocht. Dit werd hem zwaar aangerekend. Tymen de Groot en Claes de Jong bekenden te hebben meegedaan aan het roepen van leuzen en onder invloed te zijn geweest van sterke drank. De Groot gaf toe met de menigte de Rechtkamer te zijn binnengedrongen en met anderen samen te hebben geroepen 'niet loten, niet exerceren'. Verder had hij met een oranje of geel lint zichtbaar 'langs 's Heeren wegen gelopen' en 'Oranje' of 'Oranje boven' geroepen. Hij had dit gedaan omdat de anderen dat ook deden en hij bang was anders 'slagen' te krijgen.[17]

In mei 1785 waren de Staten van Holland van mening dat de baljuw onvoldoende actief was geweest in het oppakken en berechten van de verdachten.[18] Ook zouden de onderzoeken niet nauwkeurig genoeg zijn uitgevoerd. De baljuw werd opgedragen kopieën van alle gerechtsstukken naar Gecommitteerde Raden te sturen. Met name werden Huisman en Kraijenbrink genoemd. Zij moesten worden gestraft 'zoals het hoort'. Huisman, Kraijenbrink, De Jong en De Groot zaten tussen de 30 en 92 dagen vast in het Gravensteen en bekenden 'buiten pijn en banden van ijzer' (zonder marteling). Ze werden veroordeeld tot enkele dagen tot twee weken 'spijziging op water en brood' en behalve De Jong op respectievelijk 6, 12 en 8 jaar verbanning 'uit den Lande van Holland en Westvriesland'.

Allen waren onvermogend en konden niet worden veroordeeld tot de kosten van hun gevangenschap. Van de veroordeelden diende De Groot nog een verzoek in voor het verkrijgen van gratie. In een brief van 18 december 1785 is sprake van een resolutie tot algehele amnestie.[19] Na aanvankelijk streng te hebben vervolgd, besloten de (patriotsgezinde) Staten van Holland uiteindelijk toch tot een gematigd beleid.

Onrust in de omgeving

Leiderdorp was niet het enige dorp waar de gemoederen hoog opliepen. Op de dag van de loting kwamen er in Leiden ook berichten binnen over onrust in de omliggende dorpen.[20] Zo was in Zoeterwoude het houden van de loting eveneens onmogelijk geweest. We zagen al eerder een melding van een grote menigte bij het Rechthuis van Zoeterwoude op de Hoge Rijndijk. Twee inwoners van Zoeterwoude werden veroordeeld voor deelname aan het oproer. De een werd gegeseld met het opschrift 'Oproermaker' boven zijn hoofd en de ander met het opschrift 'Valsche getuigen'. [21]De laatste werd veroordeeld tot drie jaar tuchthuis en twaalf jaar verbanning uit de provincie. Uit Voorschoten kwamen alarmerende berichten dat er 500 tot 600 boze boeren uit de omgeving van het dorp op weg waren naar de stad. Uitgezonden verkenners te paard konden deze geruchten echter niet bevestigen. Voor de burgemeesters van Leiden was dit voldoende aanleiding om de stad in staat van paraatheid te brengen. In Hoogmade waren de opgeroepen mannen eveneens ontboden in het Rechthuis, maar niemand wilde meedoen aan de loting of zich als vrijwilliger aanmelden. De plaatselijke schout meldde dat er sinds de eerste bekendmaking van de loting 'gisting in de

Dorpsgezicht van Zoeterwoude. Gravure door Abraham Rademaker, ca. 1725. Regionaal Archief Leiden.

gemoederen' was ontstaan. In Oudshoorn (bij Alphen) werden 'verregaande baldadigheden, straatschendenarije en geweldenarije' gepleegd aan personen en goederen van de ingezetenen van het dorp. De ramen van het huis van de schout waren 'van onderen en van boven' met geweld aan stukken geslagen. De schout van Alphen meldde 'plunderingen en geweldenarije'. Onder de deuren van diverse huizen waren bedreigende briefjes doorgeschoven. De teksten logen er niet om. Op één brief stond 'Is dienende als waarschouwing, wij Alphenaren moeten niet loote gaan, of wij salle 't dorp in vier hoeke in den brand steeke'. In Woubrugge bond de patriotsgezinde baljuw de strijd aan met de overwegend oranjegezinde bevolking.[22] Ingezetenen werd per plakkaat verboden de wapenoefeningen te bespotten. Degene die het plakkaat besmeurde werd opgespoord en beboet.

Vlak na de loting maakte de baljuw ook werk van de verboden verkoop van orangistische boekjes en pamfletten in huize Overraam, gelegen vlak buiten de Hogewoerdspoort onder Zoeterwoude.[23] De baljuw greep terug op een edict van keizer Karel V uit 1531 over het verbod op de nering van boeken binnen 800 roeden van de stad. Vanuit Overraam werden 'aanstootelijke, eerrovende en oproerige geschriften' verkocht, die niet 'ter bevordering van de rust en eensgezindheid onder derzelver ingezetenen' waren. Dit verkooppunt vlakbij Leiderdorp zal ongetwijfeld ook voor orangistische Leiderdorpers van belang zijn geweest, al wordt er in de dingboeken geen melding van gemaakt.

Het verzet van het oranjegezinde deel van de bevolking tegen de patriotse zaak bleef lang aanhouden. Dat was een reden voor de Staten van Holland om Gecommitteerde Raden op te dragen inlichtingen in te winnen over 'bewegingen' onder de bevolking. Verdachten moesten worden opgepakt, verhoord en zo nodig gestraft. De Staten deden de nodige moeite om goed op de hoogte te blijven van de inspanningen van de baljuws. De baljuw van Rijnsburg werd beschuldigd van onvoldoende actief optreden om 'bewegingen te stuiten' en moest zich enkele malen verantwoorden voor zijn handelwijze.[24]

Tweede loting

De Staten van Holland besloten de loting nogmaals te organiseren op 2 maart.[25] Schout Chastelein was bepaald niet gerust op een ordelijk verloop, want hij vreesde het zonder assistentie niet te redden.[26] Eind februari verzocht hij de burgemeester van Leiden om assistentie van twee compagnies van het Leidse genootschap om 'desnoods tegenstrevers in handen van hun competente rechter alhier

over te geven'. Opnieuw wees Leiden dit verzoek af. Als reden werd opgegeven dat men Zoeterwoude pas te hulp was geschoten op het moment dat de onrust zich daadwerkelijk had voorgedaan. Men wilde dus het moment afwachten dat de dreiging reëel werd. De loting is waarschijnlijk zonder grote problemen verlopen. Er is in ieder geval niet om assistentie gevraagd.

Op de bewaard gebleven lotinglijsten van de tweede loting in Leiderdorp staan 133 namen vermeld. Van dit aantal zijn er slechts 17 door het lot gekozen, de rest betreft vrijwilligers. Dit wekt de indruk dat er geen sancties stonden op het niet verschijnen op de loting en dat men deze keer vooral vrijwilligers zocht. Degenen die niet duidelijk sympathiseerden met de patriotse zaak liet men dus met rust. Vervolgens mochten vrijwilligers en lotelingen niet zomaar meedoen aan de activiteiten van het pas opgerichte genootschap. Van de 133 manschappen kregen er slechts 53 toestemming, in de vorm van een schriftelijk bewijs van de secretaris, om deel te nemen aan de exercities. Leiderdorp telde in deze jaren ongeveer 1.000 inwoners. Als uiteindelijk slechts 53 mannen toestemming kregen, betekent dit dat slechts een klein deel van de Leiderdorpers overtuigd patriotsgezind was. De meerderheid was dus oranjegezind of neutraal. Over de toelatingscriteria weten we helaas niets. Uit de groep van 53 personen werden 10 officieren gekozen. Schout Chastelein werd als kapitein van het exercitiegenootschap aangesteld.

In oktober kwam de eerste provinciale vergadering van de exercitiegenootschappen van het gewest Holland bijeen.[27] Een verzoek van het Leiderdorpse genootschap om toegelaten te worden werd afgewezen. Men wilde nog geen vertegenwoordigers van het platteland accepteren. In 1786 organiseerde het platteland zijn eigen provinciale vergadering. Daarna werden beide vergaderingen samengevoegd.

Optreden tegen 'onrustige geesten'

Begin 1785 werden in veel dorpen van Holland exercitiegenootschappen opgericht, die gingen vergaderen, exerceren en oefenen in wapengebruik. Deze activiteiten en met name het opvallende en het kennelijk als provocerend ervaren exerceren, riepen bij de orangisten de nodige weerstand op. De hierdoor ontstane onrust op het platteland baarde de Staten van Holland grote zorgen. De spanningen waren op veel plaatsen gepaard gegaan met het hijsen van de oranjevlag op kerktorens, het roepen van oranjeleuzen en dragen van oranje versierselen.[28] Eind februari besloten de Staten van Holland daarom tot een verbod op oranje vlag-

gen, linten, kokardes en strikken. Een jaar later werden ook maatregelen afgekondigd tegen eigenmachtig patriots optreden op het platteland.

Al kort na de oprichting van het Leiderdorpse exercitiegenootschap lieten de opbouw en training duidelijk te wensen over. Aan het einde van de zomer waren de onvermogende leden van het Leiderdorpse genootschap nog steeds niet bewapend. In september 1785 ontving de schout een brief van Gecommitteerde Raden, dat als het Gerecht het nodig vond, het geweren voor de onvermogenden kon verkrijgen in het landelijk magazijn in Woerden.[29] Het Gerecht besloot tot de winter te wachten om te zien 'of de luijden de lust tot de wapenhandel zoude krijgen'. De animo onder de onvermogenden was dus duidelijk beneden peil. In de zomer is er wel geoefend, want er is een aantekening van de betaling aan twee drilmeesters, Coenraad Dulpher en Lodewijk Waagenaar.[30] Zij gaven van 3 april tot 3 juli onderwijs in de wapenhandel en ontvingen acht gulden per week, in totaal 104 gulden. Op 30 december dat jaar kregen de drilmeesters nog eens ieder vijfentwintig gulden voor hun onderwijs. Deze betalingen kwamen ten laste van de dorpsbegroting ('de Bee') en vormden waarschijnlijk een bron van ergernis bij het oranjegezinde deel van de bevolking dat hier ongewild aan mee betaalde.[31]

De onrust op het platteland hield aan en bereikte in Leiderdorp in september een hoogtepunt. Dat blijkt uit een officiële 'Waarschouwinge' van half oktober 1785, uitgevaardigd door de baljuw.[32] Bij de Spanjaardsbrug waren in september ongeregeldheden ontstaan 'onder voorwendsel de Prins van Oranje te verwelkomen en te begroeten'. De baljuw waarschuwde hiertegen voortaan hard te zullen optreden en dreigde zelfs met doodstraffen. Er mochten in het openbaar geen 'oproerige gesprekken, bewegingen en zamenrottingen' plaats vinden. 'Geen getier en geschreeuw langs de wegen of straten' dat zou kunnen leiden tot onbezonnen daden en ongereldheden. Dit zijn duidelijke aanwijzingen dat dit herhaaldelijk was voorgekomen. Van deze waarschuwing werden naar alle dorpen van Rijnland acht tot twaalf exemplaren gestuurd, maar naar Leiderdorp twintig exemplaren. De spanningen in Leiderdorp waren dus hoog opgelopen. De waarschuwing heeft waarschijnlijk geholpen, want er zijn geen berichten over opgepakte en veroordeelde Leiderdorpers.

Er zijn nog enkele aanwijzingen voor een toename van problemen in het dorp. In 1786 werd door het Gerecht gewaarschuwd dat men geen kamers of huizen mocht verhuren aan 'vreemde of uitheemsche personen'.[33] Kennelijk verbleven er mensen in het dorp zonder dat het Gerecht daarvan op de hoogte was. Dit waren

Spanjaardsbrug. Detail uit tekening door Jacob Timmermans, eind 18de eeuw. Regionaal Archief Leiden.

mensen die zonder 'acte van cautie' in Leiderdorp verbleven. In deze akten stond vermeld dat als iemand tot armoede verviel de plaats van geboorte voor het onderhoud van deze persoon zou zorgdragen. Het dorp werd in de herfst van 1786 ook nog enkele keren belast met de inkwartiering van enkele honderden militairen.[34] Voor een dorp met ongeveer duizend inwoners was dat veel. Inkwartiering werd niet voor niets als een zware last ervaren. Verder zijn er aanwijzingen dat de armoede in Leiderdorp in de eerste maanden van 1785 was toegenomen. De burgemeester van Leiden gaf toestemming voor het houden van een waag (voor het wegen van goederen) en het instellen van een 'armbos' (collectebus voor de armen).[35] De bus stond bij de huizen aan het Leiderdorpse hek, vlakbij de Spanjaardsbrug. Dit was de plaats waar van oudsher de koeienmarkt werd gehouden. Men verwachtte vrijwillige giften van de kooplieden in de bus.

Schout Chastelein op de vlucht

In de zomer van 1786 verloor het exercitiegenootschap zijn kapitein en het dorp zijn schout, een incident dat voor het genootschap nadelige gevolgen had.[36] Op 26 juni vaardigde de Academische Vierschaar tegen schout Chastelein een bevel

tot inhechtenisneming uit wegens het vervalsen van handtekeningen onder een door hem aangegane lening. Chastelein was de secretaris van deze vierschaar. Van een gerespecteerde notabele was hij een voortvluchtige fraudeur geworden. Er gingen brieven uit naar alle steden en plaatsen in Holland, Zeeland en Westfriesland met het verzoek hem aan te houden. Zijn vader, oud-burgemeester van Leiden, schreef een verzoekschrift aan de vierschaar waarin hij liet weten 'met de gevoeligste aandoening en diepste smerte' te hebben vernomen dat zijn zoon werd verdacht van frauduleuze handelingen. Hij verdedigde zijn zoon door te schrijven dat 'hij is gevallen in handen van ter deser tijd zo menigvuldige zwendelaars'. Het mocht niet baten, want er waren geen bewijzen die de aanklacht ontkrachtten. Chastelein werd vier maal gedagvaard maar meldde zich niet. Hij was inmiddels gevlucht naar Frankrijk. Wel werd duidelijk hoe de fraude in elkaar stak. Hij had de handtekening vervalst van zijn patriotse vriend Pieter Vreede, die zogenaamd voor hem borg stond. Met deze handtekening kon hij 15.000 ducaten lenen. Om de schuld te kunnen afbetalen verkocht hij zijn 'veenlanden' in de Krimpenerwaard, maar dat was niet voldoende. Op 22 januari 1787 werd hij schuldig bevonden aan het vervalsen van handtekeningen en veroordeeld tot verbanning 'ter eeuwigen dage' uit Holland, Zeeland, Westfriesland en Utrecht. Tegelijk werd hij vervallen verklaard van al zijn ambten en waardigheden. Op 27 oktober 1787 werd de patriot Jan Jacob van der Meer door de ambachtsheer tot schout benoemd. Het Leidse stadsbestuur was nog overwegend patriotsgezind en zou pas in oktober 1788, dus een jaar na de orangistische contrarevolutie, gedomineerd worden door orangisten. Schout Van der Meer werd gehandhaafd als schout van Leiderdorp ondanks de wetsverzetting. Er was dus geen sprake van een bijltjesdag.

Er is een aantal aanwijzingen dat het exercitiegenootschap zonder de leiding van Chastelein snel verzwakte. In de in de volgende paragraaf beschreven brief aan Gecommitteerde Raden worden de officieren die bij de oprichting waren aangesteld niet meer genoemd. Nu zijn het lagere officieren die de leiding hebben overgenomen. Het is niet duidelijk wat er precies is gebeurd, maar Chastelein lijkt als felle Leidse patriot de drijvende kracht te zijn geweest in het genootschap en hij kon steunen op zijn patriotse netwerk in de stad. Chastelein was tevens lid van het Leidse exercitiegenootschap 'Voor Vrijheid en Vaderland'. Voor dit genootschap componeerde hij het lied 'Wacht-Zang van het Genootschap'.[37] Of hij ook een lied componeerde voor het Leiderdorpse genootschap is niet bekend. Het eerste vers van de 'Wacht-zang' luidt:

Wel aen, o Wapen-maetschappij!
Die, volgens eed, hier trouw moet waeken
Voor Leydens wal en burgerij,
Wil thans, al zingend, U vermaeken:
't Bataefsche hart, en macht daer bij,
Maakt ons van slaefsche boeijen vrij.

Het genootschap aan banden gelegd

Door de snelle groei van exercitiegenootschappen en het orangistische verzet daartegen, bleef de onrust op het platteland aanhouden. De Staten van Holland zagen zich genoodzaakt in te grijpen door middel van regelgeving rond de genootschappen.

Op 7 september 1786 stelden de Staten de voorwaarden vast waaraan de exercitiegenootschappen moesten voldoen. Het Leiderdorpse genootschap voldeed daar niet aan en kreeg opdracht te stoppen met oefenen. Waarschijnlijk negeerde het genootschap de opdracht, want het bleef spanning oproepen in het dorp. Dit blijkt uit een brief aan de burgemeester van Leiden van een week later, waarin het genootschap om hulp vraagt. Het genootschap wordt nu 'Onder Vrijheijds

Gezicht op Leiderdorp. Gravure door K.F. Bendorp naar Jan Bulthuis, 1793. Regionaal Archief Leiden.

Krijgsbanier Leeft en Sterft de Batavier' genoemd.[38] Uit de brief blijkt hoe explosief de situatie in het dorp was en dat het genootschap zich niet veilig voelde. Het beklaagde zich eerst in het algemeen over 'de kommerlijke omstandigheden' waarin het land zich bevond. Men betreurde het dat een aantal leden van het genootschap naar Utrecht was vertrokken om daar de patriotse zaak te steunen. Men was bevreesd voor 'gewelddadige pogingen tegen de veiligheid van de leden van het genootschap' en verzocht om 'dadelijke en ogenblikkelijke hulp en onderstand' om het gevaar af te wenden. Het genootschap verwachtte ook ongeregeldheden tijdens de jaarlijkse Leiderdorpse kermis. De kermis trok altijd veel belangstelling uit de stad en de omliggende dorpen. Om hun verzoek kracht bij te zetten voegde men er aan toe dat 'de Vlam van Oproer eenmaal in de plaats van zijn verblijf ontstoken, wel schielijk tot de muren der stad zou kunnen overslaan'. De dreiging werd door de burgemeester van Leiden kennelijk ingezien, want het Leidse exercitiegenootschap 'Voor Vrijheid en Vaderland' kreeg opdracht zich naar Leiderdorp te begeven om het geweld zo nodig de kop in te drukken. Kort daarop meldde zich een detachement van het Leidse genootschap bij het Rechthuis. De baljuw kreeg opdracht om eventuele ongeregeldheden tijdens de kermis tegen te gaan. Wat er op dat moment precies aan ongeregeldheden plaats vond is niet bekend. In de omliggende dorpen ging het om plunderingen, inslaan van ruiten, het afpersen van geld, drank of andere zaken en om mishandeling.[39]

Begin 1787 scherpten de Staten van Holland de regelgeving voor de genootschappen verder aan.[40] Het Leiderdorpse exercitiegenootschap had zich hier niet aan gehouden. Het Gerecht kreeg nu opnieuw van Gecommitteerde Raden de opdracht 'alle verdere bijeenkomsten en wapenhandel' (vergaderen en exerceren) van het genootschap te verbieden.[41] Het Gerecht moest Gecommitteerde Raden ook op de hoogte houden van de hiertoe ondernomen acties en wat er verder gebeurde in het dorp. Het Gerecht stuurde kort daarop een brief aan Gecommitteerde Raden dat het enige officieren van het exercitiegenootschap had aangezegd te stoppen met exerceren. De officieren hadden gezegd te zullen gehoorzamen. In zijn brief noemt het Gerecht een aantal namen die, op die van de vaandrig na, niet overeenkomen met de aangestelde officieren tijdens de oprichting in maart 1785. Dit wekt de indruk dat de hogere officieren zich hebben teruggetrokken en dat lagere officieren het genootschap overnamen na de vlucht van Chastelein. De bronnen geven hier onvoldoende duidelijkheid over.

In juni 1787 grepen Gecommitteerde Raden nog verder in.[42] Nu moest het genootschap ook de in 1785 uitgereikte geweren, bajonetten en patroontassen inleveren. Het Gerecht antwoordde dat de burgerwapening in zijn ambacht geen doorgang had gevonden en dat er geen wapens waren opgehaald in het centrale magazijn. Dit antwoord bevreemdt en is in tegenspraak met de ontwikkelingen die eind 1787 zouden plaatsvinden. Nu krijgen we de indruk dat alleen de vermogende leden van het genootschap waren voorzien van eigen geweren, bajonetten en patroontassen. Gecommitteerde Raden waren dus slecht op de hoogte van de lokale situatie.

Uit de ontwikkelingen in 1786 kunnen we opmaken dat er een aantal patriotten was dat stand wilde houden ondanks het verlies van de kapitein van het genootschap. Al zijn de bronnen hier vaag over, deze groep bleef kennelijk exerceren en weerstand in het dorp oproepen. Ze voelden zich bedreigd maar stopten niet ondanks de opdracht van Gecommitteerde Raden. Ze vroegen en kregen zelfs hulp van de burgemeester in Leiden.

De Pruisische inval

Op nationaal en internationaal niveau liepen de politieke spanningen hoger op en leidden uiteindelijk tot een inval van Pruisen.[43] Door de toenemende druk van de patriotten had Willem V in september 1785 samen met zijn vrouw, prinses Wilhelmina van Pruisen, Den Haag verlaten. Hij verplaatste het stadhouderlijk hof naar Nijmegen waar hij zich veiliger voelde. Op 28 juni 1786 vertrok prinses Wilhelmina met haar gezelschap naar Den Haag in een poging een terugkeer naar Den Haag te regelen. Op 28 juni werd ze aangehouden door een patriots exercitiegenootschap bij Goejanverwellesluis. Het was een aanhouding die grote gevolgen zou krijgen. De koning van Pruisen eiste onmiddellijke invrijheidstelling, excuses en bestraffing van de schuldigen. De Staten van Holland gingen niet volledig in op een ultimatum van de Pruisische koning. Op 13 september 1787 vielen Pruisische troepen het land binnen en begonnen de orangisten de contrarevolutie. Vele patriotten ontvluchtten het land.

Wat waren de gevolgen van de inval op 13 september voor Leiderdorp? Dat de spanningen in het dorp groot waren en aanhielden, kunnen we opmaken uit enkele genomen maatregelen en gebeurtenissen. In september 1787 verzocht de Gerechtsbode van Leiderdorp om 'de kisten en kasten en verdere papieren van het ambacht' in Leiden in veiligheid te mogen brengen, gezien de 'bewegingen op het platteland' waarvan de gevolgen werden gevreesd.[44] Het is niet duidelijk

of dit verzoek werd gedaan vóór of na de Pruisische inval. Tegelijk verzocht het ambacht om veertig tot vijftig manschappen uit de stad ter beveiliging van het ambacht. Het in veiligheid brengen van de papieren in Leiden werd goedgevonden, maar het verzoek om assistentie werd niet gehonoreerd. Op 3 oktober 1787 werd door het Gerecht gesproken over 'enige geretireerde huijsgezinnen naar Leiden' en of ze weer naar hun huizen op het ambacht mochten terugkeren.[45] De orangistische schepen Molenaar zei dat hierover niet gesproken kon worden, 'want het zijn hier alle vlugtelingen' en vervolgens werd er geen besluit genomen. Uit deze wat mistige aantekeningen kunnen we opmaken dat er dus Leiderdorpse gezinnen waren gevlucht na de Pruisische inval. Of ze vluchtten voor de Pruisen of voor de orangistische Leiderdorpers is uit de bron niet op te maken. Dit is de enige aantekening over gevluchte Leiderdorpers.

Op 23 september 1787, dus tien dagen na de Pruisische inval, werd het Leiderdorpse genootschap door een orangistische 'ongequalificeerde menigte' ontwapend onder bedreiging van mishandeling.[46] De aangebleven patriotsgezinde schout Van der Meer liet Gecommitteerde Raden weten dat de geweren, patronen, kruit en granaten door orangisten waren meegenomen en dat hij niet wist wie de wapens in bezit hadden. Daarom kon het Gerecht niet voldoen aan de opdracht van Gecommitteerde Raden om de wapens in te leveren in het centrale magazijn in Oudewater of Woerden. Hoe moeten we dit begrijpen? In juni werd gemeld dat er geen wapens waren opgehaald uit het centrale magazijn, maar nu zijn ze in beslag genomen en kunnen ze niet worden ingeleverd.

Eind oktober lieten Gecommitteerde Raden, die nu door orangisten gedomineerd werden, nogmaals weten dat alle gewapende genootschappen in de steden en op het platteland voor ontbonden waren verklaard en zich nooit meer mochten verenigen.[47] Opnieuw werd de opdracht gegeven alle wapens in te leveren. In Leiderdorp moest dit gebeuren op maandagmorgen tussen 9 en 12 uur bij een speciale commissie van het Gerecht.[48] Er werd niet één geweer van het opgeheven genootschap ingeleverd. Wel werden er drie geladen geweren, patroontassen en drie sabels gevonden in de schouw van de Rechtkamer. De herbergier verklaarde niet te weten wie ze daar had neergezet. De onwil om de geweren in te leveren blijkt uit het wantrouwen dat er heerste ten opzichte van de commissie van het Gerecht die de wapens zou innemen. Enkele leden van deze commissie hadden namelijk relaties gehad of waren lid geweest van het inmiddels opgeheven genootschap en men was bang dat de ingeleverde wapens niet naar het magazijn in Oudewater of Woerden zouden worden gebracht. De affaire rond

het genootschap zou nog een jarenlange nasleep krijgen. Er werden rechtzaken gevoerd over onbetaalde rekeningen van aan het genootschap geleverde 'armatures, een blikken trommel en slot, patronen en vuurstenen, mitsgaders een schoongemaakt en gerepareerd geweer'.[49] De boekhouding, bewaard gebleven brieven en papieren, een bus met geld en epauletten van het genootschap werden pas in 1790 door de gewezen secretaris overhandigd aan de lokale overheid.[50]

De orangistische coupe

Het Leidse stadsbestuur werd tot oktober 1788 gedomineerd door patriotten.[51] In deze maand vond er een oproer plaats en kwam er een stadsbestuur waarvan de meerderheid oranjegezind was. Het Leiderdorpse Gerecht bleef na de Pruisische inval voorlopig nog gedomineerd door patriotten, maar eind 1787 liepen de spanningen in het dorp opnieuw hoog op.

Op 27 november 1787 vergaderden de leden van het Gerecht in het Rechthuis over het regelen van enkele dorpszaken.[52] Tijdens deze vergadering dienden zich Nathaniel Lapaer en Pieter Kooijmans aan met het verzoek of zij met enige burgers voor het Gerecht mochten verschijnen. Het Gerecht stemde toe en de Rechtkamer vulde zich snel met een grote menigte mensen. Getuigen zeiden later dat het niet allemaal Leiderdorpers waren. In totaal zou het om twee- tot driehonderd mensen zijn gegaan. Kooijmans las daarop een verklaring voor dat 'schout en gerechte' niet meer werden erkend en vanaf dat tijdstip van hun functie waren ontheven. De schout vroeg om een kopie van de verklaring, maar dit verzoek werd afgewezen. Hierop vertrokken de woordvoerders en een deel van de menigte. De reden van vertrek werd niet vermeld maar was kennelijk bedoeld om te beraadslagen. Even later zijn ze 'wederom ongevraagd binnengekomen' en verzochten ze schout en schepenen te vertrekken, uitgezonderd de drie oranjegezinde schepenen en de secretaris. De leden van het Gerecht vertrokken 'tot voorkoming van verdere en ergere feitelijkheden'. Daarop kwamen onder groot gejuich van de menigte drie oud-schepenen de Rechtkamer binnen, die direct de plaatsen innamen van de afgezette schepenen en als zodanig werden aangesteld. Een aantal mensen uit de menigte kwam ondertussen met een vaandel binnen en stak dat uit een van de ramen. De secretaris kreeg opdracht de burgemeesters van Leiden in te lichten over de benoeming van het nieuwe Gerecht. Tegelijk werden de patriotse brandmeesters, assistent-brandmeesters en wijkmeesters afgezet. Dit waren nevenfuncties die door de afgezette leden van het Gerecht waren vervuld.

Ook voor deze functies werden direct nieuwe personen aangesteld. De volgende dag haalde de Gerechtsbode bij de afgezette schepenen de ambachtskas op, evenals de wijkboeken van Achthoven en de Doeswijk en de sleutels van de ambachtskas en de weeskas.

De afgezette schout Van der Meer accepteerde deze wetsverzetting niet en schreef een rekest aan de Staten van Holland, waarin hij verslag deed van de afzetting van het Gerecht.[53] Hij wendde zich dus niet tot de baljuw of de burgemeester van Leiden, de ambachtsheer. De afzetting was gedaan 'gansch informeelijk en onbevoegdelijk door Persoonen, daartoe geheel ongequalificeerd zijnde, en geen 't minste recht hebbende'. De schout verwachtte 'allerlei onlusten en irregulariteiten dagelijks meer en meer in 't voorz. Ambagt'. De Staten van Holland vaardigden na tien dagen een beschikking uit waarin werd bepaald dat het verdreven Gerecht in zijn functie moest worden hersteld. Een kopie van de beschikking ging naar de baljuw van Rijnland met de opdracht 'het recht van de Hoge Overheid waar te nemen' en tegen de schuldigen te procederen. De beschikking moest bekend worden gemaakt onder de ingezetenen. Men voegde er nog aan toe dat 'Zyne Doorluchtige Hoogheid den Heere Prince Erf-Stadhouder een afkeer heeft van diergelyke ongeregeltheden'. Men moest dus vooral niet denken dat de Prins van Oranje eigenmachtig optreden zou goedkeuren. Dat men rekening hield met ongeregeldheden blijkt uit het achter de hand houden van een detachement infanterie en cavalerie. Het detachement hoefde niet te worden ingezet. Voor een snelle interventie stond een wachtmeester met twaalf man cavalerie klaar.[54] De Hogewoerdspoort werd uit voorzorg 's nachts langer opengehouden. De situatie bleef rustig in Leiderdorp want de cavalerie is niet uitgerukt.

Met de vervolging liep het niet zo'n vaart. De twee leidende figuren van de coup, Lapaer en Kooijmans, werden wel opgepakt en veroordeeld, maar in maart 1788 werd hen amnestie verleend.[55] Bij de nieuwe schepenverkiezing eind december, werden de orangistische schepenen, die de plaats hadden ingenomen van de verdreven schepenen, door de schout genomineerd, gekozen en na het afleggen van de eed in hun functie bevestigd.[56] In een tijd waarin de orangisten aan de macht waren koos men wijselijk voor een pragmatische koers.

Tot slot

Met dit onderzoek hebben we een beeld gekregen van de vaak heftige strijd tussen patriotten en orangisten in Leiderdorp, waarin beide partijen meermalen de

confrontatie zochten. De Staten van Holland kozen al snel voor een gematigd beleid om de spanningen beheersbaar te houden. De streng gestraften in Leiderdorp kregen amnestie, het exercitiegenootschap werd aan banden gelegd en enkele coupplegers van november 1787 werden uiteindelijk opgenomen in het nieuw aangestelde Gerecht. Desondanks leidde de polarisatie in het dorp herhaaldelijk tot grote onrust, zoals bleek uit het oproer bij de Spanjaardsbrug, de gezinnen die naar Leiden vluchtten en de tegenstand die het genootschap opriep. De smeulende vlam van oproer kon weer snel oplaaien. Vergeleken met andere plaatsen in Rijnland, zoals Alphen en Oudshoorn, waar sprake was van meer geweld, waren de incidenten en het gebruikte geweld in Leiderdorp beperkt. Uit de gebeurtenissen na de tweede loting kunnen we opmaken dat de patriotten in Leiderdorp een minderheid vormden. Nog niet de helft van het (geringe) aantal manschappen die het genootschap zouden gaan vormen kreeg uiteindelijk toestemming om daadwerkelijk te gaan exerceren. De andere helft werd dus onvoldoende vertrouwd. De Leiderdorpse patriotse partij verzwakte nog verder door de vlucht van schout Chastelein. Het genootschap voelde zich ernstig bedreigd en had uiteindelijk de bescherming nodig van de burgemeester van Leiden. De officieren van het genootschap hadden zich inmiddels teruggetrokken. Ondanks de afbrokkeling van het genootschap bleef er een groep patriotten actief. Opmerkelijk is dat we de woorden patriot en orangist in de bronnen nauwelijks tegenkomen. Het verslag van de gebeurtenissen werd op een zo neutraal mogelijke manier gedaan, waardoor de precieze toedracht en heftigheid niet altijd duidelijk wordt. Meer persoonlijke bronnen als dagboeken en notariële actes zijn niet overgeleverd, waardoor het geschetste beeld vooral wordt bepaald door de rapportage van overheidsdienaren als schout en schepenen en de baljuw.

De inval van de Pruisen betekende ook in Leiderdorp het einde van de patriotse revolutie. Tot in 1795 de kansen keerden en in heel Nederland de Bataafse Revolutie van start ging.

Noten

1 J. Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 17-57.

2 H.T. Colenbrander, *De patriottentijd* (Den Haag 1897-1899); C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie, 1780-1848* (Heerlen 1965); S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989); J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001); S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke culturen in Nederland 1766-1787* (Amsterdam 1995).

3 G.J. Schutte, *Een Hollandse dorpssamenleving in de late achttiende eeuw: de banne Graft 1770-1810* (Franeker *1989)*; T. Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen: Durgerdam, Ransdorp en Holisloot* (Amsterdam 1986).

4 Rosendaal, *De Nederlandse Revolutie,* 29.

5 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief 1575-1816 (SA II), inv.nr. 265, Resoluties van het Gerecht 1783-1795, 127.

6 RAL, Archief der gemeente Leiderdorp, 1562-1934, archief nr. 800, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 19 en 26 januari 1785; Universiteitsbibliotheek Leiden, *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* (Leiden/Amsterdam 1766-1799) 1785, 97.

7 In 1582 was de staatsrechtelijke verhouding met Leiden veranderd door de aankoop van de ambachtsheerlijkheid Leiderdorp door de stad Leiden. Daarmee werd Leiderdorp een stadsheerlijkheid met een van de burgemeesters van Leiden als ambachtsheer, die nu ook de schout en secretaris aanstelden. Dit waren in de regel Leidse notabelen. Het patriotsgezinde stadsbestuur had in Leiderdorp een patriot als schout aangesteld. Schepenen en ambachtsbewaarders werden gekozen uit de lokale dorpselite.

8 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 19 januari, 6 september en 30 december 1785.

9 RAL, SA II, inv.nr. 265, 69-75.

10 Nationaal Archief Den Haag (NA), archief Academische Vierschaar Leiden 1594-1811, inv.nr. 19 en 48.

11 RAL, SA II, inv.nr. 265, 69-75 en Archief Leiderdorp, inv.nr 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 9.

12 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 6; archief van Gecommitteerde Raden, inv.nr. 3890.

13 NA, archief van Gecommitteerde Raden, inv.nr. 3890.

14 Ibidem, map A.

15 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 6.

16 Ibidem, inv.nr. 6 en 86.

17 Ibidem, inv.nr. 86, 35.

18 NA, archief van de Staten van Holland, inv.nr. 1477, 8 februari 1785.

19 Ibidem, 143.

20 *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 1785, 104 en 105; archief van de Staten van Holland, inv.nr. 1477.

21 Na, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 86.

22 O.C. van Hemessen, *Jacobswoude en Woubrugge* (Alphen aan de Rijn 1932) 119.

23 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 6, 113 en 133.

24 *Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken* 1785, 785.

25 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 9-12; NAHa, archief van Gecommitteerde Raden, inv.nr. 3891, 252.

26 RAL, SA II, inv.nr. 265, 78.

27 Roosendaal, *De Nederlandse revolutie,* 34.

28 Ibidem, 37.
29 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 14 en 20.
30 Ibidem, 8 en 20.
31 Ibidem, 14.
32 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 86, 190 en 191.
33 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, , 44.
34 Ibidem, 33-43.
35 RAL, SA II, inv.nr. 229, 19 en 31.
36 NA, archief Academische Vierschaar Leiden 1594-1811, inv.nr. 19 en 48.
37 P. Vreede, P. Van Schelle, A. Hemerijk, C.P. Chastelein, G.J. Loncq. A. Soek, et al., *Vaderlandsche liederen voor het Genootschap van Wapenhandel: Voor vrijheid en vaderland* (Leiden 1786) 28.
38 RAL, SA II, inv.nr. 265, 127.
39 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr 86, folio 1293.
40 Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen* 78.
41 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 55 en 56.
42 Ibidem, 67.
43 A.H.J. Wilschut, *Goejanverwellesluis: de strijd tussen patriotten en prinsgezinden 1780-1787* (Hilversum 2000).
44 RAL, SA II, inv.nr. 266, 21.
45 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 68.
46 Ibidem, 69 en 162.
47 Ibidem, 74.
48 Ibidem, 75 en 76.
49 Ibidem, 137.
50 Ibidem, 152.
51 S. Groenveld en Jan A.F. de Jongste, 'Bestuur en beleid' in: *De geschiedenis van een Hollandse stad 3. 1574-1795* (Leiden 2003) 82.
52 Ibidem, 85 en 86.
53 RAL, SA II, inv.nr. 230, Notulboeken van burgemeesteren, 101.
54 Ibidem, inv.nr. 230.
55 NA, archief van de baljuw van Rijnland, inv.nr. 7, 1 maart 1788.
56 RAL, Archief Leiderdorp, inv.nr. 1642, Civiel Dingboek 1784-1792, 89.

"Daer is noch een seer uytnemende bysonderr
stuck oft kasken van Lucas wesende d'Historie
van den kiinderen van Israel, daer sy om't gulden
Calf dansen, en daer sy sitten en banckетteren,
volgende den text der Schriftueren, daer gheseyt
wort: Het volck sat neder om e drincken,
en stondt op om te spelen. In
sietmen seer levendich uytgh
dertel wesen, en den oncuysc
uyt hem openbarende."
Karel van M
"There is also a very excellent,
important piece by Lucas with
the story of the children of Israel
dancing around the golden calf,

Kroniek van Leiden over 2011

Samengesteld door: W. Smitsloo-de Graaff, A. van Leeuwen en R.D. Paauw

Januari

1 Campus Den Haag is officieel een faculteit van de Universiteit Leiden.

4 Leiden Marketing, netwerkclub van twintig organisaties, stopt met de subsidiëring van de Stichting Leiden Festivals.

6 Aan de Leidse bruggen en kademuren is bijna geen muurflora meer te vinden. Volgens deskundige Geert van Poelgeest komt dat door het intensieve onderhoud van de walkanten.

7 De gemeenteraad gaat na 25 jaar voorbereiding akkoord met het plan voor het Aalmarktgebied waar zo'n 10.000 m^2 extra winkelruimte wordt gerealiseerd.

7 De Historische Vereniging Oud Leiden is verontrust over de manier waarop met het historische karakter van het Aalmarktgebied wordt omgesprongen. Vooral de aanleg van een nieuwe straat van Aalmarkt naar Breestraat en de daarmee samenhangende sloop van de rijksmonumenten Breestraat 68 en 70 is een steen des aanstoots.

11 Omdat de voormalige Vrijplaats aan de Koppenhinksteeg en de Hooglandse Kerkgracht op instorten staat, geven B en W Atrium Vastgoed BV toestemming de panden te stutten.

13 Prins Willem-Alexander opent de vernieuwde afdeling Archeologie van Nederland in het Rijksmuseum van Oudheden.

14 Van de circa dertig historische geschilderde muurreclames zijn er de afgelopen decennia veertien verdwenen en verkeert de rest in slechte staat, meldt de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden.

14 Fractievoorzitter Dick de Vos van de Partij voor de Dieren wordt Leids raadslid van het jaar 2010.

17 De Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed kent een subsidie toe van ruim 362.000 euro voor de restauratie van Meelfabriek 'De Sleutels'. Daarvan moet behoud van vloer, dak en staalconstructie worden bekostigd.

19 B en W zijn akkoord met de bouw van twee appartementencomplexen, waar-

onder een woontoren van negen verdiepingen aan de Smaragdlaan door SLS Wonen.

24 Vanwege de toegenomen publieke belangstelling voor basketbalclub Zorg en Zekerheid Leiden (beter bekend als ZZ Leiden) wordt de capaciteit van de Vijf Meihal uitgebreid tot 2.000 bezoekers.

25 Leiden krijgt een topsportloket als onderdeel van het Olympisch netwerk van het NOC*NSF in Zuid-Holland.

25 B en W trekken 257.000 euro uit om leegstaande verdiepingen boven winkels in te richten als woonruimte. Het gaat om drie proefprojecten voor twintig woningen.

26 Vijf basisscholen, de gemeente, Fonds 1818 en het Programma NME beginnen een project om scholen een veiligere en groenere omgeving te bieden.

28 De gemeente trekt de komende jaren miljoenen euro's uit voor de bestrijding van de meeuwenoverlast.

31 In museum Naturalis wordt de eerste zingende postzegel gepresenteerd. Wordt met een speciale audio-pen over de mini-barcode op de zegel gestreken, dan is het geluid van een koolmees te horen.

31 De sloop van de Van der Klaauw-toren aan de Kaiserstraat is definitief.

Februari

1 Frans Funnekotter (46) treedt aan als de nieuwe zakelijk directeur van Stadspodia Leiden, de samenvoeging van de Leidse Schouwburg en de Stadsgehoorzaal.

5 De eerste bewoners van het project 'In de hoven' op het voormalige Van Gend & Loos-terrein aan de Haagweg krijgen de sleutel van hun woning.

7 Wethouder Van Woensel en Ab van der Wiel, eigenaar/ontwikkelaar van de Meelfabriek CV, tekenen de overeenkomst voor de herontwikkeling van de Meelfabriek 'De Sleutels' aan de Zijlsingel.

9 De Leidse musea, Volkenkunde, Oudheden en Naturalis, krijgen van de Bank Giro Loterij 546.420 euro voor het project Museummaandag. De musea gaan op maandag open voor speciale museale ontmoetingen.

9 De rechtenfaculteit van de Universiteit Leiden heeft een legaat van enkele tonnen ontvangen van de in 2010 overleden ABN Amro-bankier Rob Hazelhoff (79) en zijn vrouw Gerda. Met het geld wordt een kenniscentrum opgezet.

10 De gemeenteraad besluit dat de Oostvlietpolder groen blijft. De grondexploi-

tatie wordt afgesloten en de aankoop van terreinen in het gebied is stop gezet.

11/14 Het plan voor het 'Huis van de Sport' in de Mors was vanaf de start tot mislukken gedoemd, aldus adviesbureau Fakton in een rapport over het project voor de bouw van sportaccommodaties en woningen langs de Haagse Schouwweg.

11 De Leidse sportprijzen 2010 gaan naar de basketballers van ZZ Leiden, schaatsster Laurine van Riessen en Njord-roeier Jaap Schouten. De ereprijs is voor GHC-voorzitter Dick Barnhoorn.

12 De finale van het 33ste Leids Cabaretfestival in de Schouwburg wordt gewonnen door de Groningse kleinkunstenaar Gijs van Rhijn (27).

16 Wethouder De Haan opent aan de Hogewoerd 112 de vijftiende winkelpui die sinds 2009 in de oorspronkelijke staat is teruggebracht.

16 Leni Lagerberg uit Lisse wint het Leids Dictee.

25 V&D kondigt een twee jaar durende verbouwing van het warenhuis aan, met uitzondering van de gevel die op de monumentenlijst staat.

Maart

1 De Leidse oud-wethouder Gerda van den Berg is de nieuwe directeur van woningbouwvereniging De Sleutels. Zij volgt Marjo Visser op.

1 Op de campus van de universiteit aan de Wassenaarseweg plaatst Duwo de eerste van 504 kant-en-klaarwoningen.

1 Woningcorporatie Portaal is tot verdriet van de bewonerscommissie van plan in de Zeeheldenbuurt 364 huizen te slopen.

1 B en W besluiten de laatste 44 miljoen euro uit de Nuon-pot te besteden aan onder meer nieuwe schoolgebouwen en gymzalen en een aaneengesloten park langs de singels.

2 D66 en de PvdA halen de meeste stemmen (beide 18,8%) bij de Statenverkiezingen in Leiden. De PVV doet voor het eerst mee en krijgt 9,4% van de stemmen. Grote verliezer is het CDA met 5,9% (min 7,3).

3 Het Leidse bouwbedrijf Burgy wordt gekozen tot 'Beste Leerbedrijf van Nederland in 2010'. Nederland telt 223.000 erkende leerbedrijven.

4 In de St. Josephkerk aan de Herensingel zegent bisschop Van Luyn de nieuwe Verrijzeniskapel in, gebouwd in de voormalige Doopkapel. In de nieuwe kapel is ook de grafsteen van architect Leo van der Laan, bouwer van de kerk, en zijn echtenote aangebracht.

5 Besloten is om alle ramen van museum Volkenkunde te voorzien van speciaal

glas en om alle afdelingen 'op de schop' te nemen. Bij de entree komt een ontvangstzaal en de Boeddhazaal wordt in ere hersteld.

10 De gemeenteraad gaat akkoord met de verkoop van de elf proveniershuisjes die tegen de Pieterskerk aan zijn gebouwd. Koper is de stichting Jean Pesijn.

10 Wethouder De Haan plaatst een windvaan met het jaartal 1892 op de top van het Kunstenaarscentrum Haagweg 4 en heropent hiermee de gerestaureerde voormalige ambachtsschool.

10 Na jaren restauratiewerk is het historische tegeltableau met koeien in café De Bonte Koe gereed gekomen.

12 Bij een brand in de psychiatrische instelling Rivierduinen in Oegstgeest, het voormalige Endegeest, komen drie bewoners om het leven.

15 B en W willen twee ondergrondse parkeergarages in de binnenstad bouwen, op de Lammermarkt met 800 plaatsen en op de Garenmarkt met 400 plaatsen.

17 In het voormalige Joods weeshuis aan de Roodenburgerstraat wordt de ontruiming in 1943 herdacht. Er wordt een plaquette onthuld met de namen van de weggevoerde en vermoorde kinderen.

19 Koningin Beatrix opent de tentoonstelling 'Lucas van Leyden en de Renaissance' in Museum de Lakenhal.

21 Dansinstituut Alphenaar aan het Steenschuur houdt na 65 jaar op te bestaan.

21 BplusC, de Werkgroep Amateurkunst, Libertas Leiden en het Cultuurfonds richten het Centrum voor Amateurkunst Leiden op.

23 Wethouder De Wit plant op de Nationale Bomendag een beuk in het Huigpark, waarmee de renovatie van het park is voltooid.

Koningin Beatrix opent de tentoonstelling 'Lucas van Leyden en de Renaissance' in de Lakenhal. Foto Hielco Kuipers.

April

1 De wijken Vreewijk, Tuinstad/Staalwijk, Professoren/Burgemeesterswijk en de Rijndijk worden beschermd stadsgezicht. De binnenstad is dat al sinds 1981.

1 Het driesterren Best Western Hotel aan de Lange Mare wordt officieel geopend. De 39 kamers zijn ondergebracht in drie volledig gerestaureerde panden. Gelijkvloers ligt het gerenoveerde FourReasons, vroeger bekend als het Antonius Clubhuis.

1 'Cocosmacroon' en 'Wattanju' zijn de namen van twee Groningse 'rietgorsboten' die vanaf vandaag door de grachten van Leiden varen als watertaxi van de Leidse Rederij, eigendom van winkelier Peter Labrujère.

1 Het Nationaal Museumweekend trekt bijna 17.000 mensen naar de Leidse musea, die dit weekeinde gratis toegankelijk zijn. Daarmee is het museumweekend weer drukker dan vorig jaar.

6 In de herbouwde Aalmarktschool openen SuitSupply, McGregor en Gaastra hun winkel. Het is de eerste stap om de Aalmarkt om te vormen tot een winkelgebied met de focus op mode.

11 Het is zorgelijk dat de Universiteit Leiden een deel van haar organisatie naar Den Haag verplaatst, maar de gemeente heeft daar geen invloed op. Aan de andere kant biedt de uitbreiding van de universitaire activiteiten naar andere steden voor Leiden ook kansen, aldus het gemeentebestuur.

13 Leidenaars vinden rommel op straat het voornaamste probleem, op de voet gevolgd door parkeeroverlast. Daarna volgen te hard rijden, hondenpoep en jongerenoverlast, aldus de Veiligheidsmonitor.

15 De 36ste Singelloop trekt 4.356 deelnemers, wederom een record. De lopers brengen samen 13.000 euro bijeen voor vier goede doelen.

21 De sneltram Rijn Gouwelijn (RGL) komt er niet. In plaats daarvan gaan er wellicht meer treinen rijden van Gouda naar Leiden. Van Leiden Centraal naar de kust zullen er meer bussen rijden. Dat is de voor deze regio belangrijkste afspraak in het collegeakkoord van het nieuwe provinciebestuur van Zuid-Holland. Het besluit komt na jarenlang verzet in Leiden.

21 De strippenkaart is vanaf 19 mei niet meer geldig in Zuid-Holland. De ov-chipkaart wordt vanaf die dag het betaalmiddel voor alle bus-, tram-, metro- en treinvervoer in deze provincie.

25 De 6 km lange singels rond de Leidse binnenstad moeten 'het langste park van Nederland' worden. Dat schrijven B en W in hun Visie Leidse Singels.

30 Eerst een boete van 2.000 euro, pal daarna een lintje. Het overkomt de wereldberoemde Leidse dj Armin van Buuren op Koninginnedag in zijn eigen stad. Citymoves, het dansfestijn op de Garenmarkt op 30 april, kreeg de boete nadat de Milieudienst West-Holland constateerde dat er tijdens het optreden van Armin teveel lawaai werd geproduceerd.

Mei

1 Naast het stadhuis bij de fietsenstalling in de Kapelstraat komt een openbaar toilet.

13 De 3 October-Vereeniging (15.000 leden) geeft de aftrap voor de viering van het 125-jarig bestaan. Het feest wordt onder meer gevierd met een gala, een jubileumboek, een tentoonstelling in De Lakenhal en een keur aan bekende artiesten op de Garenmarkt, zoals Ali B, Anita Meyer en The Shoes. De gemeente Leiden krijgt als cadeau de permanente 'aanlichting' van zestien gebouwen en bruggen in de stad.

15 De Leiden Marathon trekt dit keer bijna 9.000 deelnemers, een record.

24 Museum Volkenkunde krijgt een schenking ter waarde van zeker 3,5 miljoen euro van Frits Liefkes, voormalig museumdirecteur en verzamelaar van Indonesische kunst.

29 ZZ Leiden Nederlands kampioen basketbal na een zinderende finale tegen titelhouder Groningen (96-95).

ZZ Leiden basketbalkampioen van Nederland. Foto Hielco Kuipers.

De nieuwe Kooitunnel.
Foto Niek Bavelaar.

Juni

8 Na 65 jaar wordt de geruchtmakende moord op ir. Felix Guljé, destijds directeur van de Hollandsche Constructiewerkplaatsen in Leiden, opgelost. In een brief aan burgemeester Lenferink schrijft oud-verzetsstrijdster Atie Ridder-Visser (96) dat zij op 1 maart 1946 de directeur heeft doodgeschoten in de deuropening van zijn woning (zie hierover het *Leids Jaarboekje* 2011).

10 Museum De Lakenhal heeft er een topstuk bij. 'De dans om het gouden kalf' van Lucas van Leyden blijft na de overzichtstentoonstelling van zijn werk in Leiden. Het Rijksmuseum in Amsterdam heeft dit drieluik uit circa 1530 langdurig in bruikleen gegeven.

16 Zes supermarkten in de Leidse binnenstad hebben de gemeente beloofd vijftigduizend meeuwbestendige gele vuilniszakken in de schappen te leggen. Deze zijn steviger dan de gewone grijze.

20 Op de Willem de Zwijgerlaan wordt de nieuwe, 150 meter lange Kooitunnel geopend, onderdeel van een jarenlang durende opknapbeurt van de verkeersader.

24 Minister Melanie Schultz van Haegen opent het nieuwe kantoor van Achmea bij station Leiden Centraal. Totdat de Leidse minister werd, was zij zelf werkzaam bij de verzekeringsgigant. Het gebouw is een ode aan kunstenaar Theo van Doesburg en valt op door de gekleurde blokken.

25 De eerste Leidse Architectuurprijs is toegekend aan de renovatie van de Sterrewacht. Van de 2500 Leidenaren die stemden, koos bijna 30 procent voor het monument aan de Witte Singel.

Juli

1 Het Leidse ruimtevaartbedrijf Dutch Space gaat de eerste tussentrap bouwen voor de nieuwe Europese raket Vega.

3 Museum Boerhaave (voor de geschiedenis van de wetenschap en de geneeskunde) wordt met sluiting bedreigd door de nieuwe richtlijnen van de rijksoverheid. Het museum voldoet niet aan de eis dat eigen inkomsten minimaal 17,5 procent van de rijksbijdrage moeten zijn en moet daarom een eigen bijdrage van 700.000 euro leveren om open te blijven.

5 Op de lijst van meest aantrekkelijke steden in Nederland neemt Leiden de negende plaats in. Dat blijkt uit het onderzoek 'Cultuur in Leiden' dat bureau Atlas voor Gemeenten in opdracht van wethouder De Haan uitvoerde.

8 Het voorzittersoverleg Leiden Noord heeft het college van B en W verzocht een drugs- en blowverbod uit te vaardigen voor het Kooipark. Eerder al hebben omwonenden de aanleg van een voetbalveldje door de Johan Cruijff Foundation in het Kooipark afgewezen omdat men er overlast van vreest.

8 Het Visitor Centre Leiden aan de Stationsweg heeft van 1 juli 2010 tot en met 30 juni 2011 128.182 bezoekers getrokken, een stijging van 5.000 vergeleken met het eerste jaar. Het VCL voorziet bezoekers van informatie over Leiden.

10 Voor de dertigste keer wordt in de Leidse Hout het Werfpopfestival gehouden.

16 De aantrekkelijkheid van de Breestraat als winkelstraat neemt verder af. Er staan vijftien panden leeg. Hoge huren, slechte bereikbaarheid, onvoldoende parkeerplaatsen en de lange onzekerheid over de route van de Rijn-Gouwelijn.

19 Het Leids Universitair Medisch Centrum (LUMC) heeft in 2010 meer dan 30.000 dieren gebruikt bij proeven voor medische doeleinden, 20 procent meer dan in 2009. Uitbreiding van onderzoek op het gebied van stamcelonderzoek is een van de belangrijkste oorzaken. Het betreft vrijwel alleen proeven met muizen en ratten.

23 De universiteiten van Leiden, Delft en Rotterdam onderzoeken de mogelijkheden om tot samenwerking te komen. Samenwerking dan wel fusie past in het streven van Universiteit Leiden om verder te specialiseren, gedwongen door bezuinigingen van het Rijk. De universitaire begroting bedraagt in 2013 15 miljoen euro minder.

Augustus

2 De gemeente Leiden steekt maximaal 65.000 euro in een nieuwe start van het Haring en Corenwijn Gala in de Pieterskerk. De Stichting tot Behoud van de Internationale Viering van het Ontzet van Leiden treedt op als organisator van het Gala. Projectontwikkelaar Menno Smitsloo deed dat vanaf 1991 maar trok zich na twintig jaar terug.

8 Post NL, het voormalige TNT, sluit als onderdeel van de bezuinigingen de bestelkantoren in Leiden en de regio. De post zal medio volgend jaar worden verzameld in de hoofdlocatie in Den Haag. Leiden heeft in de regio het grootste kantoor. Er werken 142 vaste bestellers, 251 parttimers en 143 zaterdagbestellers.

10 De El Cid-week heeft dit jaar een recordaantal deelnemers: 2.300. Meer kan de organisatie ook niet aan.

13 De slechte zomer pakt goed uit voor de Leidse musea en bioscopen die druk bezocht worden. Museum Naturalis is de grote winnaar met bijna 60.000 bezoekers sinds juni, een recordaantal. In De Lakenhal kwamen 17.000 belangstellenden af op de tentoonstelling van Lucas van Leyden.

14 De oude bollenschuur in het Morskwartier, daterend van 1930, is gesloopt. Volgens de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden vormde hij een markante herinnering aan het tuinderswezen in de stad. Op deze plek komt een replica, niet voor bollen, maar om in te wonen.

De gesloopte bollenschuur aan Hoge Morsweg 111. Foto Niek Bavelaar.

19 De Leidse Marijke Fleuren wordt in het Duitse Mönchengladbach benoemd tot voorzitter van de Europese Hockey Federatie.

31 De gemeente gaat optreden tegen de omstreden ov-chipkaartpoortjes op het station, omdat ze zonder vergunning zijn neergezet. Politiek Leiden en de NS liggen al jaren overhoop over de poortjes in de stationshal. De gemeente vindt dat de hal een open doorgang moet blijven tussen binnenstad en LUMC.

31 Volgens het Goudse Bureau Stedelijke Planning zijn de ambities van de gemeente voor de omgeving van het Stationsplein haalbaar. Het bureau ziet kansen voor een Bijenkorf, een groot hotel met speelhal, een megabioscoop, een vergadercentrum, een discotheek, duizend woningen en een groot aantal kantoren.

September

4 Hardloopwedstrijd over 200 m voor bruiden op het Stadhuisplein, georganiseerd door een vrouwenweekblad. De hoofdprijs gaat naar een Haagse bruid.

6 Jaarlijkse herdenking bij molen De Put van de 26 gevallen Leidse militairen in het voormalig Nederlands-Indië tijdens de politionele acties in de periode 1946-1949.

9-10 De Open Monumentendagen, onder het motto *Oud gebouw – Nieuw gebruik*, trekken in Leiden 16.000 bezoekers. Zij kunnen 39 monumentale panden bezichtigen. Grote belangstelling is er voor de pas gerestaureerde Sterrewacht en voor Rapenburg 36. Het bezoek dat Napoleon precies tweehonderd jaar geleden aan Leiden bracht, wordt op het Rapenburg losjes nagespeeld met oud-wethouder Alexander Geertsema in de hoofdrol.

17 De parochies van de katholieke kerken in Leiden, Leiderdorp, Stompwijk en Zoeterwoude moeten per 1 januari 2012 samengaan, zo heeft het bisdom Rotterdam bepaald.

17 De Leidse zorgverlener Libertas Leiden stopt eind dit jaar met het leveren van huishoudelijke hulp. Er is de afgelopen jaren tonnen verlies op geleden. Er werken in deze sector 80 personeelsleden.

21 De Leiderdorpse burgemeester Michiel Zonnevylle wordt de nieuwe voorzitter van de 3 October-Vereeniging. Hij volgt volgend jaar Els van Eyck van Heslinga op.

22 Meer dan 3.000 personen schrijven zich in voor haring en wittebrood op 3 oktober. Het betekent dat die dag zo'n 35.000 haringen worden uitgereikt. Voor de hutspotmaaltijd op 2 oktober schrijven zich bijna 5.000 personen in.

De ingebreide leuningen van de Waaghoofdbrug. Foto Hielco Kuipers.

22 Het braakliggende terrein tegenover het Centraal Station (beter bekend als het Gat van Van de Putte) is volgens wethouder Van Woensel in 2016 bebouwd. Er komt een maximaal zeventig meter hoge toren met winkels, kantoren en huizen. De gemeente kocht het terrein voor 18 miljoen euro.

24 De gemeente Leiden schrapt in het kader van de bezuinigingen de komende drie jaar honderd banen en verhoogt de plaatselijke belastingen met twee procent. Leiden geeft volgend jaar 460 miljoen uit, blijkt uit de begroting voor 2012.

26 De leuningen van de Waaghoofdbrug zijn 'ingebreid'. Het is een onderdeel van het 'urban-knitting-project' van initiatiefneemster Simone van Olst. Er is zo'n zeventig meter breiwerk in verwerkt.

27 De gemeenteraad stemt in met het plan 'De Leidse Schans' voor de herontwikkeling van het Lammenschanspark tot studentencampus. Er komen 1.900 studentenkamers, tweehonderd starterswoningen, sportvoorzieningen en een centraal groengebied. Het complex gaat De Leidse Schans heten. Pensioenbelegger Syntrus Achmea Vastgoed wordt eigenaar, studentenhuisvester Duwo beheerder. Het plan gaat de gemeente Leiden 14 miljoen euro kosten.

Oktober

1 Judoteam De Eendracht wint de Joppenszprijs bij de taptoe. Wim de Ru (57) krijgt de zilveren erepenning van de stad. Hij leidt diverse koren en dirigeert op 3 oktober voor de 25ste maal de Koraalzang in het Van der Werfpark.

3 Leiden houdt het wereldrecord zeebanket in het Guinness Book of Records

De bomenkap in de Kaiserstraat. Foto Niek Bavelaar.

dankzij ruim 4.000 kilo haring in de Waag. De Grote Optocht 'High Leids' is een mix van toppers uit eerdere optochten en een enkele nieuwkomer als het Glazen Huis.

3 De oudste Leidse inwoner, Izaak van Apeldoorn, wordt 100 jaar.

4 De gemeente koopt de laatste percelen erfpachtgrond bij het voormalige station Herensingel aan de Seinpaalstraat, Spoorlaan, Bielsenstraat en Nassaustraat voor 700.000 euro van NS.

5 Begraafplaats Rhijnhof beschikt over een eigen strooiveld door een wijziging in de Wet op de Lijkbezorging.

6 De 25-jarige Jasmijn Mioch is de nieuwe voorzitter van de Universiteitsraad.

6 Het LUMC opent een nieuw bacteriologisch laboratorium voor de diagnostiek van infectieziekten.

7 De Raad van State wijst alle bezwaren van buurtbewoners af tegen paaltjes in de Raamsteeg, de Hoefstraat en de Garenmarkt om sluipverkeer te weren.

8 Het LAKtheater bestaat 65 jaar en viert dat van 5 tot 8 oktober met een reeks voorstellingen gewijd aan dans, muziek en fysiek theater.

9 De 68-jarige dierenarts Gerard Westgeest stopt na ruim 35 jaar.

10 Begin van de herinrichting van het Lammenschansplein en omgeving met als doel snellere doorstroming van het verkeer.

11 Wethouder De Haan presenteert het ontwerp voor het nieuwe muziekcen-

trum De Nobel. Kosten: 12 miljoen euro. Het krijgt een grote en kleine zaal voor respectievelijk 700 en 200 bezoekers en een foyer/theatercafé. Van de oude fabriekspanden worden de muren aan de Marktsteeg gerestaureerd.

12 Wethouder Van Woensel opent de 'bedriegertjes'-fontein op de Beestenmarkt.

13 AGP Beheer uit Rijnsburg koopt van de gemeente de voormalige panden van De Volharding (later autospuiterij Jonk) aan de Haven om er een restaurant, terrassen en aanlegsteiger te openen en tien appartementen in te richten.

13/14 Op vijf locaties in de stad wordt het vijfde nationale Museumcongres gehouden waaraan 750 museummensen uit het hele land deelnemen.

15 Wethouder De Wit opent de nieuwbouw van de basisschool St. Joseph aan de Oppenheimstraat.

15 De Hooglandse Kerk krijgt een nieuw duurzaam verwarmingssysteem voor 150.000 euro.

15 De Kaiserstraat is zijn zestien zilveresdoorns kwijt. De minstens zestig jaar oude bomen zijn gekapt in verband met de nieuwe bestrating.

19 Twee flatblokken van Ons Doel aan de Boshuizerkade en seniorenwoningen aan de Boshof, Duinhof en Meerhof worden gesloopt en vervangen door twee flats met elk 18 appartementen, 18 woningen en een dienstencentrum voor De Haardstee.

20 Oud-PvdA-raadslid Hilde Jansen is de nieuwe voorzitter van de Stichting Uitgeprocedeerde Vluchtelingen (STUV).

21 De Leidse patissier Frank Haasnoot (30) wint in Parijs de titel 'beste chocolademaker ter wereld'.

23 Pastoors van twaalf kerken in Leiden, Leiderdorp, Zoeterwoude en Stompwijk maken bekend dat alle rooms-katholieken vanaf 1 januari 2012 parochiaan zijn van de 'HH Petrus en Paulusparochie'. Met de fusie keren de namen van de twee heiligen terug waaraan de eerste kapel op Leids grondgebied, voorloper van de Pieterskerk, is gewijd.

25 Directeur Steven Engelsman (62) maakt op 1 mei 2012 na twintig jaar de overstap van het Museum Volkenkunde naar het Museum für Volkerkunde in Wenen.

25/30 Het Leids Film Festival opent zijn zesde editie met de Nederlandse première van de Amerikaanse thriller 'Margin call'.

26 Staatssecretaris Zijlstra heropent de Sterrewacht na een restauratie van 2,5 jaar die 15 miljoen euro heeft gekost. In het bezoekerscentrum in de uitge-

De gerenoveerde Sterrewacht gezien vanaf de Van der Klaauwtoren. Foto Niek Bavelaar.

graven kelder is een permanente expositie over de historie van het pand en de sterrenkunde.

26 Het Leidse team 'Antibiotica gezocht!' onder leiding van prof. dr. Gilles van Wezel wint de Academische Jaarprijs 2011. Staatssecretaris Zijlstra reikt de prijs van 100.000 euro in de Stadsgehoorzaal uit.

27 Twee van de meest geavanceerde microscopen ter wereld worden in gebruik genomen in het Gorlaeus-laboratorium. Gedeputeerde Liesbeth Spies verricht de opening van het Netherlands Centre for Eletron Nanoscopy (NeCEN).

November

4 Het bestrijden van leegstand, het zoeken van nieuwe winkeliers en het motiveren van winkeliers om mee te doen met festivals in de stad is de opdracht die het stadsbestuur geeft aan het Centrummanagement Leiden.

5 Over tal van zaken zijn Leidenaars minder tevreden dan vorig jaar. Of het nu gaat om cultuur en evenementen, winkels en horeca, het onderhoud van straten en groen, bereikbaarheid of parkeermogelijkheden. Dat blijkt uit de Stadsenquête 2011.

7 In de Waag komt een horecagelegenheid. Eind 2013 moet het bedrijf open zijn.

7 Na een symposium zijn de laatste Franciscanen uit Leiden met een serenade van de Franciscusband uit Leiden vertrokken.

10 De geplande Leidse ringweg gaat definitief niet over Leiderdorps grondgebied. De provincie wil Leiderdorp niet tot medewerking dwingen. Leiden wordt aangeraden de weg binnen de eigen gemeentegrenzen aan te leggen.

11 De gemeente stort eenmalig 3,4 miljoen euro in een fonds voor de Leidse sportclubs. Daarnaast wordt een half procent van al het geld dat Leiden uit Den Haag krijgt, voortaan in het fonds gestopt voor het vele achterstallige onderhoud, renovatie en nieuwbouw.

11 Na vijf jaar trouwe dienst wordt de Leidse Sinterklaas van de intocht, André Sloos, ontslagen. De organisatie vindt dat hij vorig jaar teveel reclame heeft gemaakt. Ook verdwijnt hoofdpiet Flip Landwaart bij de intocht. Uit protest tegen het ontslag doet een aantal andere Pieten eveneens niet meer mee.

11 De voormalige toonzaal van de Stedelijke Lichtfabrieken aan de Hooigracht 12-14 heeft een nieuwe bestemming: Inloophuis Psychiatrie.

25 De bouw van het Glazen Huis aan de Beestenmarkt is begonnen. Met 200 drijvende pontons wordt op het water een grote 'vloer' gemaakt waar het Glazen Huis met podium op wordt gebouwd voor de actie 'Serious Request'. Het startsein ervan was al door de radiozender 3FM gegeven op 3 november.

26 Leiden sluit zich aan bij Burgernet, een initiatief van de politieregio Hollands Midden. Mensen die zich voor Burgernet hebben aangemeld, krijgen van de meldkamer een bericht via hun telefoon met het verzoek uit te kijken naar een omschreven persoon of voertuig. Zo helpen ze via de sociale media in de strijd tegen vermissingen, berovingen of aanrijdingen.

December

1 Het aantal vrouwelijke hoogleraren bij de Universiteit Leiden is vorig jaar licht gestegen. Van de 257 hoogleraren zijn er 45 vrouw, dat is 17,5 procent. Landelijk is het percentage vrouwelijke hoogleraren 15,4 procent.

6 Het *Leidsch Dagblad* presenteert twee nieuwe websites: Leiden.Vandaag.nl en Leiderdorp.Vandaag.nl. Deze websites richten zich op nieuws uit Leiden en Leiderdorp. Behalve nieuws van de redactie van het *LD* verschijnt er nieuws van de Leidenaars en Leiderdorpers zelf.

8 De Leidse creatieve denktank Stadslab is winnaar geworden van de landelijke vrijwilligersprijs 'Meer dan handen award', categorie innovatie. Het Stadslab bestaat uit een bestuur, tien projectgroepen en een netwerk van zo'n 100 vrij-

willigers in die projectgroepen. De bedoeling is om de stad mooier en creatiever te maken.

8 Bouwplan De Verleyding voor de elf verdiepingen hoge flat op de hoek van Potgieterlaan en Toussaintkade gaat voorlopig niet door. Voor de appartementen is te weinig belangstelling.

8 Wil Pet, 25 jaar geleden oprichtster van de wijkvereniging Pancras Oost, krijgt de Leidse vrijwilligersprijs, de Co Verhoogprijs.

10 De ijsbaan op de Nieuwe Rijn wordt geopend, dit keer met overkapping, zodat slecht weer minder van invloed is op de schaatsmogelijkheden.

10 Oud-Leids raadslid Laila Driessen (57) is benoemd tot burgemeester van Leiderdorp.

12 Het nieuwe gebouw van het stedelijk gymnasium (3.000 vierkante meter groot) aan de Nieuwe Marnixstraat blijkt een jaar na ingebruikneming al weer te klein. Vermoedelijk in 2013 komt een uitbreiding. Van de ruim 1.600 leerlingen van het 'stedelijk' verblijven er nu 670 in het gebouw in Leiden-Noord.

13 Ondanks tegenstand van de buurtvereniging zet het gemeentebestuur zijn plannen voor een parkeergarage bij de Morspoort door. Met de bouw zou in april 2012 kunnen worden begonnen. Voor de bouw van de garage die een paar honderd parkeerplaatsen zal opleveren, moeten veertig bomen wijken.

15 De gemeente Leiden wijst nog vier scholen aan als gemeentelijk monument: Bonaventura College (de oude katholieke hbs met klooster en kapel) aan de Mariënpoelstraat, het Visser 't Hooftlyceum (voorheen christelijke hbs) aan de Kagerstraat, het ROC ID College (voormalige vakschool voor meisjes) aan de Groenhazengracht en de studentenwoningen aan het Noordeinde 38-40 (ooit de christelijke mulo). Op 17 april is al de Leidse Houtschool aangewezen, waarmee Leiden het aantal van 2.800 monumenten bereikte.

16 Museum Boerhaave is gered. Op een galadiner en een door oud-wethouder Alexander Pechtold geleide veiling in de Pieterskerk met vele wetenschappelijke kopstukken werden de laatste 100.000 euro binnengehaald. In totaal moest Boerhaave zeven ton opbrengen om aan de eis van staatssecretaris Zijlstra te voldoen. Later voorzagen twee culturele fondsen en een oliemaatschappij het museum nog van drie ton.

16 De Oegstgeester projectontwikkelaar Menno Smitsloo wordt door het tijdschrift *Leiden IntoBusiness* uitgeroepen tot 'machtigste man van Leiden'.

De actie 'Serious Request' op de Beestenmarkt. Foto Hielco Kuipers.

Tweede op de lijst staat burgemeester Lenferink, derde Chris Verplancke, voorzitter van Business Club Leiden.

17 Op basis van volgens de Wet Openbaarheid van Bestuur verkregen documenten reconstrueert het *Leidsch Dagblad* de gebeurtenissen rond de stopzetting van de aanbesteding van het Huis van de Sport in de Mors. Daaruit blijkt dat een stuurgroep met deskundigen en marktpartijen het project realiseerbaar achtte, maar ambtenaren met sombere financiële bespiegelingen tegenwerkten. De pas aangetreden wethouder De Wit durfde het project vanwege de risico's niet door te zetten.

17 Een nieuw museum is in Leiden geopend. In de kelders onder de Hartebrugkerk bevindt zich het Devotionaliamuseum Greccio, waar tal van religieuze voorwerpen zijn te zien.

18 Begin van de actie 'Serious Request' op de Beestenmarkt (zie ook 25 november). Onder grote belangstelling sluit Gary Lightbody van de band Snow Patrol drie dj's van radio 3FM op in het Glazen Huis, waar ze tot kerstavond dag en nacht muziek zullen draaien – zonder te eten. Luisteraars kunnen tegen betaling nummers aanvragen. Maar er wordt ook geld opgehaald via veilingen, sponsorlopen e.d. De opbrengst gaat naar het Rode Kruis ten behoeve van moeders in oorlogsgebieden. Aan het einde van de actie blijkt het recordbedrag van 8.621.004 euro opgebracht te zijn. Daarmee

is het de succesvolste editie in de geschiedenis van dit evenement.

18 Voor het eerst is er een kerstmarkt op en rond de Koornbeursbrug.

21 De politie gaat bij de jaarwisseling minder streng controleren. De gemeente zet evenveel politie en brandweer in, maar kondigt niet vooraf al een noodverordening af. Ook zijn er geen veiligheidsrisicogebieden bepaald, omdat de overlast de afgelopen drie jaar is gedaald.

21 Het afval van Leidse centrumbewoners zal van de straatkant naar ondergrondse vuilcontainers verdwijnen.

22 De flat op de hoek Stationsweg/Stationsplein wordt de komende tien jaar gevuld met kantoren en studenten, aldus het gemeentestuur. Op termijn zal hij worden gesloopt als onderdeel van een grootschalig plan voor het gehele stationsgebied.

22 Oud-directeur André de Jong opent de Groenoord Expo, een tentoonstelling over de veelbewogen geschiedenis van de Groenoordhal die in februari 2012 zal worden gesloopt.

23 In de gevel van Breestraat 113 wordt een gedenksteen aangebracht voor Josephus Justus Scaliger. Hij was tussen 1593 en 1609 de beroemdste en bestbetaalde hoogleraar van de Leidse universiteit en woonde op dit adres.

23 Leiden telt vier musea in de top-vijftig van Nederland. Naturalis staat elfde met 270.000 bezoekers, het Rijksmuseum van Oudheden 28ste (150.000), de Hortus Botanicus 40ste (115.000), Volkenkunde 46ste (105.000), Stedelijk museum De Lakenhal telde 80.000 belangstellenden. In totaal trokken de Leidse musea tezamen 817.000 bezoekers.

23 Jan Teeuwisse (55) is benoemd tot bijzonder hoogleraar moderne beeldhouwkunst aan de faculteit der geesteswetenschappen van de Universiteit Leiden. Een dergelijke leerstoel kende Nederland nog niet.

23 Leidse winkeliers mogen voortaan zelf bepalen of ze hun zaak wel of niet openen op zondag. Dit heeft de gemeenteraad met 20 stemmen voor en 18 tegen besloten. Daarmee komt een eind aan de praktijk dat alleen winkeliers in de binnenstad en het stationsgebied alle zondagen open mogen.

23 Het Regionaal Archief Leiden gaat onderzoeken of de stad en haar musea in de jaren 1933-1940 en 1945-1948 joodse kunst hebben gekocht. Het gaat daarbij om kunst die in die tijd van joodse families en handelaren is afgepakt of geroofd en daarna doorverkocht.

24 De stichting Het Druckerfonds heeft dit jaar voor 266.000 euro aan bijdragen toegezegd ten behoeve van projecten in Leiden en directe omgeving.

Hiervan wordt 177.000 euro bestemd voor het project 'Wijken voor kunst'. Het Druckerfonds, voortgekomen uit de in 1899 opgerichte stichting Het Leidse Volkshuis, heeft ten doel sociaal-culturele activiteiten en sociale cohesie in wijken te bevorderen en te ondersteunen.

31 De oudejaarsnacht is tamelijk rustig verlopen. Politie en brandweer moesten optreden bij brandstichtingen, vechtpartijen en vernielingen. In totaal werden achttien personen aangehouden.

Jubilea in 2011

125 jaar: 3 October-Vereeniging, oprichting en eerste officiële viering Leidens ontzet (zie in de Kroniek ook 13 mei en 1-3 oktober); Leidsche Zwemclub 1886, fusie LZC in 1971 met in 1946 opgerichte zwem- en waterpolovereniging Sleutelstad.

100 jaar: Korfbalvereniging Trigon, fusie in 1995 van Fluks (1911), Vicus Orientis, De Algemene en Fides Pacta.

75 jaar: Professorenwijk, in 1936 bouw Sint Petruskerk en eerste huizen; Docos (Door Combinatie Sterk), voetbalvereniging op sportpark De Morsch aan de Haagsche Schouwweg; Slagerij Nozeman aan de Van 't Hoffstraat in de Professorenwijk; Leids Studenten Koor en Orkest Collegium Musicum.

50 jaar: The Shoes, popgroep; Bloemenzaak Wim Langeveld in station Leiden Centraal; Loodgietersbedrijf Barendse aan de Flevoweg in Merenwijk.

25 jaar: LUMC-periodiek *Cicero*; Diaconaal Centrum De Bakkerij, kerkelijke hulpverleningsorganisatie; 'De Bruidshoek', bruidskledingwinkel aan de Vrijheidslaan in Zuidwest; Afdeling Leiden van de Katholieke Bond van Ouderen; Gilde Leiden, organisator stadswandelingen; Hogeschool Leiden aan de Zernikedreef in Bio Science Park; Stichting het Oriëntatiejaar voor werkloze jongeren en schoolverlaters; Tolkienwinkel van René van Rossenberg aan het Utrechtse Jaagpad; Badmintonvereniging Drive, fusieclub van Gamepoint, Pomona en Shutteliers.

Overleden in 2011

09-01: Ton Barnhoorn (61), voorzitter toneelvereniging 'Tot Ieders Genoegen'.

07-02: Ruud Wiggers (69), docent Engels en adjunct-directeur Nieuwe Vaart Scholengemeenschap (nu Da Vinci College), oud-voorzitter voetbalvereniging Roodenburg.

17-02: Ton de Wit (64), voorzitter koor Schola Cantorum van de Leidse Studenten Ekklesia.
21-02: Udo Johann Suermondt (91), ere-voorzitter Roeivereeniging Njord.
23-02: Wim Stikkelorum (63), mede-eigenaar lijstenmakerij Towi.
25-02: Joke van de Ven-Lok (66), verloskundige.
28-02: Arie Blanken (87), bestuurs- en erelid roeivereniging Die Leythe.
09-03: Jan (drs. J.G.H.) Boon (90), directeur familieautobedrijf Het Motorhuis.
29-03: Henri Willem Pera (85), secretaris Stichting Samuel de Zee'shofje.
31-03: Ton van Delft (61), beroepsduiker.
15-04: Jan Lau (78), eigenaar muziekhandel Van Luyken, Breestraat, bestuurder Leidse Jazzweek.
27-04: Willem Wagenaar (69), oud-rector magnificus en hoogleraar Universiteit Leiden.
08-05: Gé de Haas (82), oud-voorzitter Hengelaarsbond voor Leiden en omstreken.
14-05: Coenraad Hendrikus Otto (84), vrouwenarts.
18-05: Emile Timan (93), amateurfilmer, medeoprichter en erevoorzitter Leidse Smalfilmliga.
13-06: Henk Uiterdijk (84), secretaris en (ere)voorzitter voetbalvereniging Roodenburg.
11-07: Cees (mr. C.J.D.) Waal (67), PvdA-raadslid en wethouder Verkeer en Ruimtelijke Ordening, drager Leidse erepenning, voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden en Leidse afdeling van Vluchtelingenwerk. Zie voorts het In memoriam.
14-07: Ben Jonkers (64), horeca-exploitant café Napoleon en restaurant De Bruine Boon.
25-07: Rob Montanus (56), bestuurder, coach hockeyclub Roomburg.
23-08: Siem Stokkel (83), gewichtheffer, elf maal Nederlands kampioen zwaargewichtklasse.
09-09: Hans Werner (63), voorzitter tennisclub De Leidse Hout.
19-09: Ton Langereis (70), docent Nederlands scholengroep Leonardo da Vinci.
23-09: Piet Kuivenhoven (79), eigenaar restaurant In den Houtkamp.
26-09: Cees Goekoop (77), burgemeester van Leiden (1980-1998), drager Leidse erepenning in goud.
18-10: Paul Uljee (82), jazzmusicus, mede-organisator Key Town Festival en Leidse Jazzweek.

13-11: Flip Massaar (93), tachtig jaar actief bij voetbalvereniging LFC (nu FC Boshuizen), drager Leidse erepenning.
23-11: Charles de Wolff (79), oprichter, dirigent en organist Bachkoor Holland.
09-12: Wim Moenen (64), wedstrijdvisser en mede-exploitant hengelsportzaak Henk Teunissen aan de Korevaarstraat.
31-12: Nils Rurenga (22), praeses studentenvereniging Minerva.

Cornelis Jan Dirk Waal

Soest 15 september 1943 – 11 juli 2011 Leiden

Cees Waal was een landelijk bekende persoonlijkheid, die niet alleen op historisch gebied, maar op een breed maatschappelijk terrein werkzaam is geweest. Naast zijn functies als achtereenvolgens wethouder van Leiden (1974-1984), burgemeester van Deventer (1984-1993), voorzitter van het College van Bestuur van de Hogeschool Rotterdam (1993-1998), waarnemend burgemeester van Castricum (1998-2002), Sassenheim (2002-2005) en Delfzijl (2006-2008), bekleedde hij een reeks functies in commissies en organen, die ten dele hiermee samenhingen, maar deels ook op geheel ander terrein lagen. Elders is daar aandacht aan besteed.[1] In dit In memoriam gaat het om de betekenis van Cees Waal voor de geschiedenis van Leiden, in de breedste zin van het woord.

Hoewel geboren in Soest, voelde Cees Waal zich op en top Leidenaar. In 1958 kwam de familie Waal naar Katwijk, vanwaar Cees naar het Stedelijk Gymnasium ging. Aansluitend studeerde hij van 1962 tot 1967 rechten aan de Leidse Universiteit. Hij heeft ook sedertdien het grootste deel van zijn leven gewoond in en gewijd aan de Sleutelstad. Dat begon al in zijn studententijd. Naast zijn studie bekleedde Cees Waal tal van functies. Daar werd de kiem gelegd voor zijn bestuurlijk vermogen en zijn specifieke belangstellingssferen. Hij was student-lid van het dagelijks bestuur van de Stichting Leidse Studenten Huisvesting. Tijdens zijn studie was hij ook al lid van een gemeentelijke commissie inzake het volkshuisvestingsvraagstuk. Hij was student-assistent Romeins recht en rechtsgeschiedenis en van 1967-1974 wetenschappelijk medewerker op dit vakgebied van de Juridische Faculteit van de Rijksuniversiteit van Leiden.

Zijn politieke carrière ving aan met zijn lidmaatschap van de gemeenteraad, op 1 september 1970, voor de Partij van de Arbeid. Het was een woelige tijd. Leiden was in financiële last en de politieke verhoudingen waren gespannen. Een nieuwe generatie politici trad aan, jong, universitair geschoold, gericht op moderne maatschappelijke denkbeelden. Cees Waal was een van hen, naast onder meer Roel in 't Veld en Hans van Dam. Na vier jaar raadslidmaatschap, met onder andere zitting in de commissies voor de stadsontwikkeling en de ruimtelijke

Cees Waal tijdens het afscheid van Wim Eggenkamp als voorzitter van de Monumenten-selectiecommissie op 17 november 2010. Foto Niek Bavelaar.

ordening, openbare werken en verkeer, de Gemeentelijke Archiefdienst en het Stedelijk Museum 'De Lakenhal', volgde het wethouderschap. Op 3 september 1974 trad een progressief programcollege aan (een noviteit in tegenstelling tot een afspiegelingscollege), met Cees Waal als wethouder Ruimtelijke ordening,

Openbare werken en Verkeer, een uiterst zware portefeuille, waarin tevens stadsvernieuwing, stedelijke vormgeving, binnenstadsbeleid en monumentenzorg waren ondergebracht. Cees Waal zou tot 15 mei 1984 ongeveer dezelfde portefeuille bekleden, tot hij benoemd werd als burgemeester van Deventer.

Deze jaren zijn van immense betekenis geweest voor Leiden in het algemeen, en voor Leiden als stad van geschiedenis en monumenten in het bijzonder. In het kort komt het erop neer dat de (binnen)stad behouden bleef als historisch centrum. Nieuwe denkbeelden over de beleving van de stad en behoud van het milieu werden vertaald naar schaalverkleining en autoluwheid. In dit verband kunnen de 'Waalpalen' niet onvermeld blijven. Het rijksbeleid voorzag in grote geldstromen voor de stadsvernieuwing, die Waal en zijn collega-wethouders ruimschoots binnen wisten te halen. Primair betrof dit de aanpak van het achterstallig onderhoud van het centrum. Walmuren en bruggen werden hersteld, talloze grote en kleine monumenten gerestaureerd, waaronder vele hofjes. Verlaten bedrijfsterreinen werden bestemd voor woningbouw.

Door zijn tienjarig wethouderschap op een voor deze materie cruciale portefeuille speelde Cees Waal een onmiskenbare sleutelrol in het behoud van de historische binnenstad, gedreven door zijn fascinaties voor stedelijke vormgeving en historische ontwikkeling.

Die combinatie van fascinaties dreef hem na zijn terugkeer in Leiden, na bekleding van het burgemeesterschap van Deventer, weer tot inzet voor het behoud van monumenten en historische stadsgezichten.

Dat bleek reeds in 1994, toen hij zich in de aanloop naar het referendum (het eerste referendum op verzoek van burgers in Nederland) sterk maakte voor het behoud van het Militair Invalidenhuis aan de Hoge Rijndijk.

Van 1996-2000 was Waal columnist voor het *Leidsch Dagblad*. In die hoedanigheid kon hij zijn mening op de Leidse ontwikkelingen kwijt. De columns waren spraakmakend en leidden regelmatig tot discussie op het stadhuis en in de stad.

Juist in het jaar dat Waal voorzitter van de vereniging Oud Leiden werd, 1998, kregen de plannen voor een gehele reorganisatie van het Aalmarktgebied meer vorm. De plannen voorzagen in een nieuwe steeg , de (eventueel gedeeltelijke) sloop van de Aalmarktschool, en een nieuwe invulling van het binnenterrein achter de Waag en de Waalse kerk. Zij betekenden een ernstige aantasting van het historisch gegroeide stedelijke patroon en van het monumentale stadsgezicht ter

plaatse. De tegenstanders verenigden zich in de Stichting Aalmarktgebied. Cees Waal werd daarin de vertegenwoordiger van de HVOL. De oppositie had succes. Begin 2002 ging het plan van tafel en moesten B en W op last van de raad met haar om de tafel. De Projectgroep Nieuw Aalmarktplan werd opgericht, waarin alle betrokkenen over de toekomst van dit gebied zouden discussiëren, onder voorzitterschap van Cees Waal. Op 30 september 2002 presenteerde de projectgroep het *Nieuwe Aalmarktplan (NAP)*. Op 12 mei 2003 verklaarden B en W zich in grote lijnen akkoord.

In 1998 werd Cees Waal voorzitter van de HVOL, toen nog 'Oud Leiden' geheten. Zijn achtjarig voorzitterschap (de volle twee termijnen) stond vooral in het teken van de viering van het eerste eeuwfeest van de vereniging.

Kenmerkend was zijn intentie om samen te werken. Dat uitte zich binnen de vereniging, bijvoorbeeld bij de organisatie van de festiviteiten vanwege het eeuwfeest. Maar dat bleek ook direct in zijn eerste bestuursjaar uit zijn initiatief tot oprichting van het *Cultureel Platform Leiden*, waarvan hij voorzitter werd. Het bracht alle Leidse instellingen samen die ook maar enigszins met geschiedenis en cultuur van de stad van doen hadden. De aandacht richtte zich vooral op de gemeentelijke planvorming voor stedelijke ontwikkeling. Het paste in Waal's visie dat oppositie tegen overheidsplannen alleen kans van slagen had als de opposant door deskundigheid gezag kon afdwingen bij het lokale bestuur en eventueel de bestuursrechter. Daarin zag hij ook de kracht van de HVOL, zoals blijkt uit een notitie die hij schreef over het reageren op monumentale ontwikkelingen.

Plaquette ter herinnering aan de voltooiing van de stadsvernieuwing, in 2006 aangebracht in de walmuur bij de Kraaierbrug.

Ook als auteur is Cees Waal actief geweest. Naast talrijke publicaties op bestuurskundig gebied, heeft hij diverse geschiedkundige artikelen geschreven, waaronder twee over de historische ontwikkeling van de stedelijke ruimte, 'Het uitbreidingsplan 1933 van Leiden', *Leids Jaarboekje* 75 (1983) 201-244 en samen met Rudi van Maanen 'De stedelijke ruimte', in R.C.J. van Maanen en J.C.H. Blom red., *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad,* dl. IV *Vanaf 1896* (Leiden 2004) 14-41, waarin Waal primair het uitbreidingsplan van 1933 en de na-oorlogse ontwikkeling voor zijn rekening nam. Beide stukken zijn gezaghebbend op hun gebied.

Bij zijn onverwacht overlijden was Cees Waal nog betrokken bij de geschiedschrijving van de juridische faculteit van de Universiteit Leiden en van de Leidse monumentenzorg. Het was hem echter niet gegeven meer dan een eerste opzet te schetsen.

Rudi van Maanen en Jan Dröge

Noot

1 Wim Eggenkamp in *Bulletin KNOB* 2011. C.M. Hogenstijn in *Deventer Jaarboek* 2012. J.C.H. Blom in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, te verschijnen in 2013.

Enkele functies op cultureel gebied:
- 1984-2007 (hoofd)regent Hofje van Brouchoven
- 1984-1992 commissaris Vereniging Hendrick de Keijser
- 1986-2001 lid Monumentenraad, vervolgens Rijkscommissie voor de Monumenten (1986-1995), vervolgens beleidscommissie monumenten en archeologie van de Raad van Cultuur (1995-2001)
- 1986-1992 lid Archiefraad
- 1994-2001 lid raad van toezicht RKD
- 1994-1997 lid bestuur Stichting 1996 jaar van het industrieel erfgoed
- 2001-2007 voorzitter KNOB
- 2004-2005 voorzitter a.i. van de Provinciale Commissie Zuid-Holland van Heemschut
- lid van het bestuur van de Stichting mr.dr. J.C. Overvoorde, in het Belang der Monumentenzorg
- lid van de raad van advies van de Stichting het Nederlands interieur.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2011

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten en illustraties uit het *Jaarverslag Team Monumenten & Archeologie 2011* van de gemeente Leiden. Met dank aan deze afdeling voor de medewerking.

Rijen paaltjes in Matilo

In 2011 zijn voor het park Matilo vrijwel alle werkzaamheden afgerond waarbij gegraven moest worden. Duidelijk werd dat op het terrein nog een middeleeuws niveau aanwezig is, en wat dieper een Romeins niveau. Ten noorden en ten zuiden van het castellum zijn sporen uit de vroege middeleeuwen gevonden. In elk geval zijn een greppel en twee kuilen te dateren in de Karolingische tijd (8ste tot 10de eeuw).

Op de plaats waar het oostelijk poortgebouw van het castellum verwacht wordt, komt in de reconstructie een voetgangerstunnel. Hiervoor was het nodig grond te ontgraven. Daarbij zijn verschillende Romeinse greppels aangetroffen,

Archeologische werkzaamheden op de plek van de poort van het castellum Matilo.

evenwijdig aan de castellumwal. Op de plaats van de doorgang werden deze greppels doorbroken door enkele rijen paaltjes, haaks op de greppel. Deze paaltjes kunnen deel uitmaken van de toegangsweg. Ook was een grote hoeveelheid paalgaatjes zonder duidelijke structuur te zien. Misschien was dat de fundering van een poortgebouw, of van de wal zelf? (BG)

Vroeg stedelijk centrum in Oegstgeest

In het gebied Nieuw Rhijngeest in Oegstgeest liggen de resten verborgen van een vroegmiddeleeuwse nederzetting van uitzonderlijke zeldzaamheid. De uitvoering van het onderzoek ligt in handen van de faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden. De afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden adviseert hoe het beste met de resten kan worden omgegaan.

Op de noordelijke oever van een zijtak van de Rijn lag in de vroege middeleeuwen (500-700 na Chr.) een grote nederzetting. Ook in een latere periode (10de-11de eeuw) is het gebied bewoond geweest. De nederzetting was dicht bebouwd met huizen, stallen, schuren, waterputten en afvalkuilen. De bewoners hielden zich bezig met landbouw, maar ook met handel en ambachten. Er werden schoenen gemaakt en leer gelooid, en vermoedelijk ook benen kammen. Er werd barnsteen bewerkt en metaal en textiel geproduceerd. Er was een haven met zware kades waar goederen geladen en gelost konden worden. Nieuw Rhijngeest Zuid kan hierdoor gezien worden als een vroeg stedelijk centrum: een voorloper van de latere centra zoals de befaamde handelsplaats Dorestad. De

Vondsten opgraving Oegstgeest mei 2011.

nederzetting zal onderdeel uitgemaakt hebben van een internationaal handelsnetwerk. Hier vond productie voor deze handel plaats. Mogelijk fungeerde het ook als overslagpunt van waaruit producten verder werden getransporteerd. (CB)

Huis ter Lucht op oud landhoofd

Huis ter Lucht, adres Donkersteeg 19, is gelegen in het middeleeuwse stadsdeel Maredorp. Hier komen beide Rijnarmen en de Mare samen. Van oudsher was dit een zeer strategische plek. Tot in de 14de eeuw lag hier de enige oversteekroute over het westelijke deel van de Rijn in de regio. De oversteek werd beheerst door de Burcht op het eiland in de Rijn. Op die manier controleerde Leiden het regionale verkeer. De koppeling tussen beide Rijndijken (Haarlemmerstaat en Breestraat) volgde de loop van de huidige Donkersteeg, St. Jansbrug, Hoogstraat, Visbrug en Maarsmansteeg. Deze oude route is door de verhoogde ligging nog steeds goed herkenbaar in het straatbeeld. De percelen aan de westzijde van de Donkersteeg grensden aan de achterzijde aan het water van de Stille Mare.

Prominent ligt daar het Huis ter Lucht. Bouwhistorisch onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat in de huidige bebouwing de oudste delen teruggaan op een rechthoekig bakstenen pand van omstreeks 1400. Dit zou een vrijstaand torenachtig gebouw kunnen zijn geweest, een soort stadskasteel, of een stenen achterhuis van een houten voorhuis aan de Donkersteeg. Dit oudste deel van Huis ter Lucht is al vroeg gesloopt. Tegenwoordig is op deze plek de binnenplaats met traptoren gesitueerd.

Reconstructietekening van de omgeving van Huis ter Lucht ca. 1400.

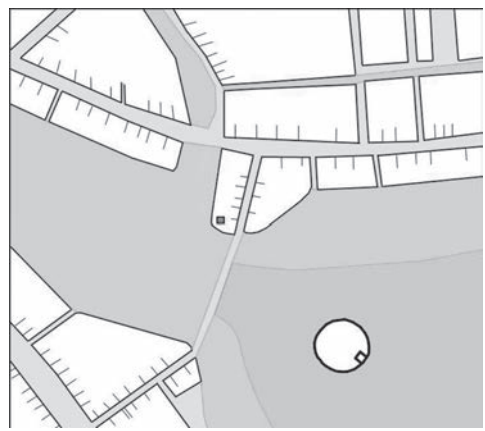

Deel van het triforium in het koor van de Hooglandse kerk.

Van Oerle heeft in zijn boek *Leiden binnen en buiten de stadsvesten* (1975) de ontwikkeling van de versmalling van de Rijn door aanplempingen in beeld gebracht en ter plaatse van de oversteekroute de Rijnoever als een rechte lijn gereconstrueerd. Dit lijkt niet te kloppen. Archeologische vondsten, de loop van de verhoogd gelegen oude verkeersroute, de datering van Huis ter Lucht op rond 1400 en de richting van percelen aan de Donkersteeg maken een noordelijk landhoofd aannemelijk (zie reconstructietekening). Dit landhoofd verklaart ook het nog steeds bestaande verschil met de loop van de noordelijke walkant van de Oude Rijn, ten westen van de Stille Mare. Dat geldt ook voor de terugwijkende rooilijn van de bebouwing aan de Oude Rijn ten oosten van de Donkersteeg. Deze vooruitgeschoven positie, die nu nog steeds benadrukt wordt door de positie van Huis ter Lucht, is een fysieke herinnering aan de beginfase van de stad Leiden. (EO)

Klauteren in de kappen van de Hooglandse kerk

Er zijn plannen voor de aanleg van een nieuwe verwarming in de Hooglandse kerk. De afdeling Monumenten & Archeologie is hier nauw bij betrokken. Om

Een ijzeren moerbout in een balkenconstructie in Rapenburg 65.

straks goede afwegingen te kunnen maken, was nader onderzoek nodig naar de originaliteit van de zogeheten triforiumdeurtjes.

Een triforium is in de late gotiek de overgangszone tussen de zuilen en de hoge vensters. Deze zone is noodzakelijk om het dak van de zijbeuk op de hogere midden- en dwarsbeuk te kunnen laten aansluiten. Het triforium in het koor en de dwarsbeuk van de Hooglandse kerk bestaat uit decoratieve nissen met aan de kerkzijde een balustrade. De nissen zijn toegankelijk via een doorgang in de dikte van de kerkmuur. Deze doorgang is afsluitbaar met een deurtje, soms zelfs met een dubbele deur. Aangezien het koor en het dwarsschip uit de 15de eeuw dateren, konden ook de deurtjes al heel oud zijn.

De eikenhouten deurtjes bestaan uit een aantal verticale planken en hebben gesmede gehengen (scharnieren). Fraaie details zijn de handgesneden deurklinkjes en -sluiting. Het blijkt dat vrijwel alle deurtjes origineel zijn en dus al ruim vijfhonderd jaar open en dicht gaan. (EO)

Leiden voorloper met moerbouten

Een verrassende vondst bij bouwhistorisch onderzoek in twee panden aan het Rapenburg waren ijzeren moerbouten uit 1749 en zelfs 1701. Een innovatieve

oplossing voor een plek waar een gewone verbinding niet past.

Vanouds gebruikte een timmerman een traditionele pen-en-gatverbinding om twee onderdelen van een constructie samen te voegen. Met een houten nagel werd deze verbinding geborgd. Pas met de industriële revolutie, omstreeks 1850, kwamen daar verbindingen met ijzeren bouten bij.

Schroefdraad, moeren en bouten waren weliswaar al in de 16de eeuw in Nederland bekend, maar dan toegepast in bijvoorbeeld sloten en uurwerken. In zware bouwkundige constructies werden ze niet gebruikt. Verrassend is dan ook de vondst van deze vroege toepassingen van moerbouten in panden aan het Rapenburg. In Rapenburg 65 zijn moerbouten uit 1749 toegepast. In Rapenburg 61, het huidige Snouck Hurgronje-huis, zelfs uit 1701.

De timmerlieden pasten deze verbinding toe omdat het constructief voordeel gaf. De moerbouten zijn gebruikt op plaatsen waar onvoldoende ruimte was voor een traditionele pen-en-gatverbinding, met meerdere verbindingen op één plaats. (EO)

De Sterrewacht schittert weer

Met de feestelijke opening door staatssecretaris Halbe Zijlstra werd de ambitieuze restauratie van de Sterrewacht in 2011 afgerond (zie foto in de Kroniek). De toegepaste historische kleuren versterken de grandeur en architectonische eenheid van het gebouw.

Op initiatief van de Leidse hoogleraar astronomie Frederik Kaiser kwam in 1861 de Sterrewacht tot stand. Dit neoclassicistische gebouw was een ontwerp van Henri F.G.N. Camp. Hij werd geïnspireerd door de sterrenwacht in het Russische St. Petersburg. Op het hoge centrale bouwdeel stonden twee observatiekoepels. De flankerende lage vleugels werden elk beëindigd met een woning: aan de ene zijde die voor de directeur, aan de andere die voor een personeelslid.

Tot het vertrek van de vakgroep Sterrenkunde in 1974 vonden er vele uitbreidingen en wijzigingen aan het in- en exterieur plaats. Zo zijn bijvoorbeeld de observatiekoepels uitgebreid, de woningen verhoogd en gevels gepleisterd. Dit had gevolgen voor de architectonische eenheid van het gebouw. Door het beperkte onderhoud maakte de Sterrewacht na het vertrek van het universitair Instituut Biologie in 2009 een verwaarloosde indruk.

Even ambitieus als het initiatief van Kaiser, was het restauratieplan van de

Universiteit Leiden. Mede door een zogenoemde kanjersubsidie van het Rijk, ging na jarenlange voorbereiding op 6 april 2009 de uitvoering officieel van start. Over het resultaat van de restauratie kan veel worden gezegd, meer dan op deze plek kan worden verwoord. Maar als er één oogstrelend onderdeel mag worden genoemd, dan is het wel het kleurgebruik. Op basis van kleuronderzoek zijn de oorspronkelijke kleuren toegepast, of daarop geïnspireerd. Fraai zijn de marmerimitaties op het binnenmuurwerk, wat het interieur weer zijn 19de-eeuwse grandeur geeft.

Complex was de totstandkoming van het kleurgebruik van het exterieur. Als basis diende het kleuronderzoek dat in het kader van het Leidse Kleurenproject van de gemeente Leiden is uitgevoerd. Architect Gerard Smit heeft op uiterst zorgvuldige wijze de resultaten van dit kleuronderzoek verwerkt tot een kleurtoepassing waarmee de Sterrewacht zijn architectonische eenheid heeft teruggekregen en het gebouw weer schittert aan de Witte Singel. (JvR)

Tweede leven voor bollenschuur

In december 2005 werd in het tijdschrift *Stielz* van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) een artikel gewijd aan de enige bollenschuur die Leiden toen nog bezat (zie foto in de Kroniek). Het beschrijft de geschiedenis van de in 1906 opgetrokken schuur aan Hoge Morsweg 111, zijn oprichter en gebruikers. Het artikel maakt duidelijk dat de in vakwerkbouw opgetrokken en met een mansardedak (geknikt dak) overdekte schuur een zeldzaam type betreft binnen de collectie bollenschuren in de Duin- en Bollenstreek. Op de verdieping bevond zich nog de stelling waar de bloembollen ter droging werden uitgespreid, de belangrijkste functie van een bollenschuur.

Een aanwijzing tot gemeentelijk monument heeft het niet gehaald, omdat plannen voor woningbouw op deze locatie al in een vergevorderd stadium waren. En de poging tot herbestemming van de schuur is helaas mislukt, vanwege de bouwkundig slechte staat van de schuur en de financiële onhaalbaarheid van het plan. Maar de schuur wordt herbouwd. Iets groter, zodat er wel twee woningen in gerealiseerd kunnen worden. De nieuwe schuur zal deel gaan uitmaken van een woonwijkje dat hier zal verrijzen. Op deze wijze wordt de herinnering aan het verleden van dit voormalige tuindersgebied levend gehouden.

Een sloopbedrijf heeft in augustus de oude bollenschuur met de grond gelijkgemaakt. Maar niet nadat Monumenten & Archeologie vanwege de bijzondere

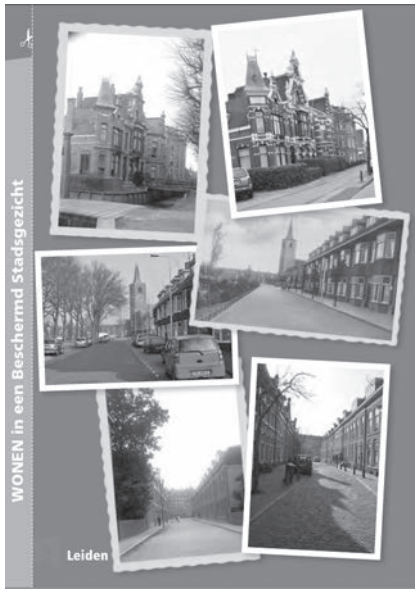

Brochure Wonen in een beschermd stadsgezicht.

(bouw)historische waarden de bollenschuur heeft gedocumenteerd. Dit houdt in dat op locatie bouwhistorisch onderzoek is verricht en opmetingsschetsen zijn vervaardigd. De resultaten van dit veldwerk worden verwerkt tot uitgewerkte documentatietekeningen. Die maken het mogelijk dat, ondanks de fysieke teloorgang, de bouwkundige verschijningsvorm van deze bijzondere bollenschuur voor toekomstige generaties en onderzoekers beschikbaar blijft. (JvR)

Zuidelijke Schil is nu beschermd stadsgezicht

Leiden heeft er sinds 13 april 2011 een rijksbeschermd stadsgezicht bij: de zogenoemde Zuidelijke Schil. Het omvat Vreewijk, Tuinstad-Staalwijk, de Professoren- en Burgemeesterswijk en de Rijndijkbuurt. Dit stedelijk uitbreidingsgebied kwam globaal in drie fasen tot stand. Het stedenbouwkundig meest interessant is de Professoren/Burgermeesterswijk, gebouwd in de jaren twintig en dertig van de 20ste eeuw op basis van een plan van het bureau Granpré Molière, Verhagen en Kok.

De aanwijzing komt voort uit het Monumenten Selectie Project (MSP). In dit project van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) zijn in het hele land waardevolle architectuur en stedenbouw uit de periode 1850-1940 geselecteerd

Beeldhouwwerk van Brouwer aan de toegangspoort van Park Die Leythe.

en aangewezen als rijksmonument of beschermd stads- of dorpsgezicht. Ook de Zuidelijke Schil hoort hierbij.

Al in 2006 werd het voornemen tot de aanwijzing als beschermd stadsgezicht bekendgemaakt. Tegelijk met het voorontwerp bestemmingsplan vond hierover inspraak plaats. In 2007 heeft de gemeenteraad positief geadviseerd, met daarbij de aanbeveling om de aanwijzing gelijk te laten lopen met de inwerkingtreding van het nieuwe, beschermende bestemmingsplan. Eind november 2010 is het bestemmingsplan Zuidelijke Schil voor wat betreft het beschermd gezicht in werking getreden. (CG)

Beelden van Brouwer hersteld

Aan de Hoge Rijndijk ligt het bijzondere villaparkje Die Leythe. Het valt op door zijn opzet en architectonische vormgeving. De particuliere initiatiefnemers ervan besloten namelijk in de jaren twintig van de vorige eeuw tot een parkontwerp. Dit in tegenstelling tot de omliggende rijtjeshuizen, die direct aan de straatzijde zijn gebouwd.

De hoge waardering voor dergelijk openbaar groen was vooruitstrevend. Niet veel later zie je dit terug in het gemeentelijke uitbreidingsplan uit 1933, op basis waarvan onder meer de Burgemeesterswijk en Professorenwijk totstandkwamen. Bij Die Leythe liggen de woningen verspreid rond een wigvormig gemeenschappelijk parkje. Aan de zijde van de Hoge Rijndijk is het park afgesloten door een lage scheidingsmuur met toegangspoort. De eerste zeven 'moderne landhuizen'

kwamen vóór 1934 tot stand, gebouwd in een expressionistische architectuur. De overige tien huizen werden in de jaren zestig gebouwd als moderne doorzonwoningen.

De bekende keramist Willem Coenraad Brouwer (1877-1933) was betrokken bij het bedenken van de parkopzet en gaf in ieder geval advies over de architectuur van de eerste woning. Voor de toegangspoort aan de Hoge Rijndijk ontwierp hij de vier terracotta beeldengroepen met dieren.

Het pottenbakkersbedrijf van Brouwer was sinds 1901 gevestigd bij de voormalige Leiderdorpse brug, op een steenworp afstand van Die Leythe. Behalve vaatwerk maakte Brouwer ook bouwkeramiek, waarvoor hij een methode bedacht om het vorst- en weerbestendig te krijgen. Hij leverde dit bouwkeramiek onder meer aan de St. Bavobasiliek (1905) in Haarlem en het Haagse Vredespaleis (1908). In Leiden vervaardigde Brouwer de sculpturen aan het voormalige gebouw van het *Leidsch Dagblad* uit 1917. Ook ontwierp hij de Gijselaarsbank op de kop van het Rapenburg, een monumentale bank met terracotta sculpturen. Het was een geschenk van de Leidse bevolking aan burgemeester N.C. de Gijselaar.

Na een feestelijke onthulling van de gerestaureerde beelden in november 2011 vormen Brouwers dierplastieken weer het stralend middelpunt van de toegangspoort tot Die Leythe. De restauratie van de vier beeldengroepen vond in opdracht van de gemeente Leiden plaats. (ESta)

2800ste beschermd gemeentelijk monument

De Leidse Houtschool werd op 20 april officieel het 2800ste gemeentelijk monument in Leiden. In totaal kende het College van B en W die status in 2011 aan twaalf gebouwen toe, tien schoolgebouwen en twee dienstwoningen.

De aanwijzing vormt de voorlopige bekroning van een inventarisatie van schoolgebouwen door Monumenten & Archeologie. Van de eerste groep schoolgebouwen, die in april de status van gemeentelijk monument verkregen, hebben er vijf hun functie als school verloren: de Bewaarschool (Atjehstraat 32), Heilige Barbaraschool/Finse school (Lorentzkade 15a), Christelijke Bewaarschool (Middelstegracht 5-7), Kweekschool voor Onderwijzers Methode Haanstra (Vliet 8) en de Openbare Lagere School (Driftstraat 77-Madoerastraat 22).

Toren van de Leidse Houtschool aan de Adriaan Pauwstraat.

Op de Leidse Houtschool (Adriaan Pauwstraat 1) wordt nog steeds lesgegeven. Het is een ontwerp van de Leidse architect A.T. Kraan uit 1932, met typische jaren dertig-architectuur en een karakteristieke stompe toren. Kenmerkende details zijn ook de kleurrijke tegelpatronen in het vrijwel ongeschonden interieur en de glas-in-loodramen. De aanwijzing was extra feestelijk omdat deze school daarmee officieel het 2800ste monument in Leiden werd.

Het Bonaventuracollege aan de Mariënpoelstraat, het Visser 't Hooft Lyceum aan de Kagerstraat, het ROC ID College aan de Groenhazengracht en de voormalige Christelijke MULO (Noordeinde 40) werden in november aangewezen als monument, samen met twee dienstwoningen.

Ook in 2012 zullen nog waardevolle schoolgebouwen worden voorgedragen voor de status van beschermd gemeentelijk monument. Daarmee wordt een representatieve afspiegeling van de Leidse schoolgebouwen en hun geschiedenis doorgegeven aan volgende generaties. (FvZD)

Detail van een muurvlak van de openbare lagere school aan de Driftstraat.

Verklaring initialen:

BG	= mw. B.M. Gumbert
CB	= mw. C.R. Brandenburgh
CG	= mw. C.J.P. Gerritsma
EO	= E. Orsel
ESta	= mw. E. Starkenburg
FvZD	= mw. F.H. van Zaanen Durand
JvR	= J.W. van Rooden

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2011

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2011 bij de historische bibliotheek van het Regionaal Archief Leiden zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2011 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels ouder dan vijf jaar worden niet vermeld. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Economische en sociale geschiedenis

Duin, T. van en M. Morée, *Buurtherinneringen aan het dagelijks leven in de Professoren- en Burgemeesterswijk en de Rijndijkbuurt in Leiden* (Leiden 2011).

Mallander, C., *Goed, goedkoop en zo gezellig: het succesverhaal van 40 jaar Heck's en Ruteck's lunchrooms* (Leiden 2011).

Bouwgeschiedenis

Dijkstra, M.F.P. en C.R. Brandenburgh (red.), *Opgraving Leiden – Aalmarktschool: archeologisch en bouwhistorisch onderzoek naar 800 jaar bewoning langs de Oude Rijn, ter plaatse van het voormalige St. Catharinagasthuis* (Leiden 2010).

Hingh, A. de, *Een buurt op de schop: vijf eeuwen wonen en werken aan het Steenschuur* (Bodemschatten en bouwgeheimen dl. 6) (Leiden 2011).

Klooster, O. van der, *Van Leidse schilders mette groote kwast: historische buitenkleuren in de Sleutelstad* (Bodemschatten en bouwgeheimen dl. 7) (Leiden 2011).

Medema, G., *Achter de façade van de Hollandse stad: het stedelijk bouwbedrijf in de 18e eeuw* (Nijmegen 2011).

Orsel, E.D. en J.W. van Rooden (red.), *De Aalmarkt, structuur en ontwikkeling: bouwhistorische verkenning van het Aalmarktgebied* (Leiden 2011).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Remery, M., *Mystery and matter: on the relationship between liturgy and architecture in the thought of Dom Hans van der Laan OSB (1904-1991)* (Leiden 2011).

Kerkgeschiedenis

Hartog, Elizabeth den en John Veerman (red.), *De Pieterskerk in Leiden: bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens* (Zwolle 2011).

Herinneringsboek Antoniusparochie: parochie H. Antonius van Padua, Boshuizerlaan te Leiden, opgericht 8 oktober 1961 (Leiden 2011).

Herinneringsboek Maria Middelareskerk: parochiekerk van Maria Middelares van alle Genaden, Rijndijk te Leiden (Leiden 2011).

Jas, E., *De Leidse koorboeken: een ongehoorde schat* (Zoetermeer 2011).

Rieff, P., *A.J. Kropholler: St. Petruskerk en de woningen rondom* (Leiden 2011).

De Sint Petrus in de sleutelstad: 75 jaar Sint Petrusparochie 1936-2011, parochianen blikken terug en vooruit (Leiden 2011).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Honings, R., *Geleerdheids zetel, Hollands roem!: het literaire leven in Leiden 1760-1860* (Leiden 2011). Proefschrift Leiden 2011.

Levering, E. e.a., *Feest der herkenning: de mooiste affiches van de 3 October Vereeniging 1886-2011* (Haarlem 2011).

Overbeeke, C. van (red.) e.a., *De Leidse Sterrewacht: glorieus als vanouds* (Leiden 2011).

Truijens, A., *Geluk kun je alleen schilderen: F.B. Hotz. Het leven* (Amsterdam 2011).

Vogelaar, C. e.a., *Lucas van Leyden en de Renaissance* (Amsterdam 2011).

Zijlmans, J., *Leidens ontzet, vrijheidsstrijd en volksfeest: de 3 oktobercollectie in de Lakenhal* (Leiden 2011).

Universiteitsgeschiedenis

Berg, R. van den, *Van der Waals: krachten die de wereld bijeenhouden* (Diemen 2008).

Knoeff, R., De 'wonderbaarlijkste schepselen Gods': studies naar de natuur in het Leidse theatrum anatomicum. In: *Geschiedenis Magazine* jrg. 46 afl. 8 (2011) 24-27.

Kooijmans, L., *Het orakel: de man die de geneeskunde opnieuw uitvond: Herman Boerhaave (1668-1738)* (Amsterdam 2011).

Zoeteman-van Pelt, M., *De studentenpopulatie van de Leidse Universiteit 1575-1812: 'Een volk op zyn Siams gekleet eenige mylen van Den Haag wonende'* (Leiden 2011). Proefschrift Universiteit Leiden 2011.

Omringende gemeenten

Boer, A. den (red.) e.a., *Geschiedenis van het Groene Hart* (Zwolle 2011).

Gerven, H. van en E. Jelierse, *100 jaar Lakeman: Lakeman liften honderd jaar innovatief* (Z. pl. 2011).

Glopper-Zuijderland, C.C., *Inventaris van het Archief van het Gemeentebestuur van Oegstgeest en Poelgeest (1811) 1813-1930 (1969)* (Oegstgeest 2011).

Hekkens, W. (eindred.) e.a., *Aan zee en op de geest: een nieuwe geschiedenis van Noordwijk* (Noordwijk 2011).

Hovestreydt, W., *In 't Leiderdorps prieel: Leiderdorpse rederijkers in de Gouden Eeuw* (Leiderdorp 2011).

Pex, R.J., *Inventaris van het archief van de Vereniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer afd. Katwijk (VVV Katwijk), (1897), 1956-2001* (Katwijk 2011).

Visser, J., *Edwin van der Sar* (Rotterdam 2011).

Wansbeek-Zijbrands, M.A.J., *Inventaris van de archieven van de familie Grullemans en van de Bloembollengroothandel J.J. Grullemans en opvolgers (1821) 1848-2006* (Leiden 2011).

Overige onderwerpen

Brandon, P. en K. Fatah-Black, 'De oppermacht des volks': radicale democraten in Leiden tussen nationaal ideaal en lokale werkelijkheid (1795-1797). In: *Holland, Historisch Tijdschrift* jrg. 43, afl. 1 (2011) 3-23.

Geerts, I. e.a., *Van hallen naar huizen: Groenoord en de Groenoordhallen toen, nu en straks* (Leiden 2010).

De leegte ontleed: een historische analyse van het Leidse straatbeeld (Leiden 2010).

Mik, S. de, *100 Jaar Brunhilde: geschiedenis van een Leidse damesgymnastiek-vereniging* (Leiden 2011).

Oosten, R. van, Beerputten als teken van het de-agrariseringsproces: het voorbeeld van Leiden. In: *Stedelijk verleden in veelvoud: opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (2011) 121-135.

Pollmann, Judith, Een 'blij-eindend' treurspel: Leiden, 1574. In: H. Amersfoort e.a., *Belaagd en belegerd* (Amsterdam 2011).

Siebelt, A., *Gids voor Leiden in de Tweede Wereldoorlog beschreven in 650 adressen* (Leiden 2011).

Smit, C. (samenst. en red.) e.a., *Noordvest en de Oude Morsch: 400 jaar uitleg, 1611-2011* (Leiden 2011).

Smit, C., *Tussen Singel en spoor: Vreewijk* (Z. pl. 2011).

Van steen naar groen: een historische analyse van het Leidse straatbeeld in de Zuidelijke Schil (Leiden 2010).

Verbaan, E., *De woonplaats van de faam: grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2011). Proefschrift Leiden 2011.

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).
Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988), prof. mr. H.W. van Soest (1991), mr. ir. L. Barendregt (2003), prof. dr. R.C.J. van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. (Hans) Blom (2006), voorzitter
R.J. (Rutger) Veldhuyzen van Zanten (2005), vice-voorzitter
mw. W. (Miep) Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
drs. V.M. (Victor) Wijnands RA (2010), penningmeester
mw. mr. L.R.M. (Loes) Edzes-Eijsackers (2008), lezingen
dr. P.J.M.W.L. (Paul) Birker (2011), mededelingenblad
mw. drs. L.J. (Lenie) Witkam-van der Hoek (2005), jaarboekje
mw. dr. J. (Jori) Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans, Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richte men aan het secretariaat: mw. W. Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij het Regionaal Archief Leiden, Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.
Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.
ING-rekening: 175228.
Bankrelatie: ABN Amro, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. drs. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. J.F. Dröge (1985)
drs. C. de Graaf (2012)
mw. dr. M.P.C. van der Heijden (2011)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)
drs. Chr. Vogelaar (2010)

Excursiecommissie

R.M. Smit, voorzitter
mw. I. Engel, penningmeester
J. Mann
mw. Th. Pieterse
mw. O. Thorn Leeson

Promotiecommissie

L.M.M. (Rens) Heruer, voorzitter
mw. E.R. (Enny) Gibbels
J. (Jan) Gogelein
mw. M.G.H. (Marijke) Moens
mw. H. (Hetty) Veldhuyzen van Zanten

Website- en beeldbankbeheer

H. (Hans) van Ulden, secretaris beeldbank
mw. D. (Debbie) van Steenpaal, website inhoudelijk
J. (Jeroen) Bruin, webmaster / technisch beheer

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
prof. dr. R.C.J. van Maanen
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunesse, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Commissie Historisch Karakter van de stad

R. Boter
mw. P. Buring
D. Halfwerk
G. Kramer
R. Onel
J. Verheijen

Werkgroep Geveltekens

mw. G. Breebaart
Ph. Everts
H. van Eyk
H. de Sterke

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Dirk van Eck-Stichting: mw. dr. J. Zijlmans
Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef
Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt
Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden: mw. mr. L.R.M. Edzes-Eijsackers
Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt
Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten

Inhoud

Voorwoord 5

Diesrede

Tobias van Gent, *Admiraal Louis de Boisot (ca. 1530-1576). 'Bedwinger van Middelburg en Redder van Leiden'* 6

R.C.J. van Maanen, *Het Leidse stadsrecht in Hollandse context* 30

IdaWietske Lambrechtsen-van Essen, *Van Hout's illustrator. Over Van Hout's bijdrage in het album amicorum van Janus Dousa* 54

Dirk Geirnaert, *Leidse gedenksteen ontraadseld* 66

Wouter van Dijk, *Samuel de Zee en de stichting van zijn hofje. Een case study naar motieven voor hofjesstichting in de Republiek.* 73

Herman Amptmeijer, *Donner vs. Le Poole. Twee Leidse raadsleden en het kamerlidmaatschap* 96

W.H.M. de Natris, *'Geen bommenwerpers boven Leiden!' Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940* 126

Edward Sodderland, *De Vlam van Oproer. De patriotse revolutie in Leiderdorp 1784-1787* 152

Jaaroverzichten

Kroniek van Leiden over 2011 177

In memoriam Cees Waal 198

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2011 203

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2011 215

Historische Vereniging Oud Leiden

Bestuur en commissies 219

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de Historische Vereniging Oud Leiden (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De Historische Vereniging Oud Leiden is actief op het gebied van de geschiedbeoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje* en het *Mededelingenblad*;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: **www.oudleiden.nl**.

Artikelen in jaargang 104 (2012):

Tobias van Gent, *Admiraal Louis de Boisot (ca. 1530-1576). 'Bedwinger van Middelburg en Redder van Leiden'*

R.C.J. van Maanen, *Het Leidse stadsrecht in Hollandse context*

IdaWietske Lambrechtsen-van Essen, *Van Hout's illustrator. Over Van Hout's bijdrage in het album amicorum van Janus Dousa*

Dirk Geirnaert, *Leidse gedenksteen ontraadseld*

Wouter van Dijk, *Samuel de Zee en de stichting van zijn hofje. Een case study naar motieven voor hofjesstichting in de Republiek.*

Herman Amptmeijer, *Donner vs. Le Poole. Twee Leidse raadsleden en het kamerlidmaatschap*

W.H.M. de Natris, *'Geen bommenwerpers boven Leiden!' Een eigen luchtafweer voor Leiden 1938-1940*

Edward Sodderland, *De Vlam van Oproer. De patriotse revolutie in Leiderdorp 1784-1787*

En verschillende jaaroverzichten over 2011.

ISSN: 0922-6699